

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**HORASAN VE İRAK SELÇUKLULARI DÖNEMİNDEKİ ŞEHZÂDE VE TÂBİ
HANEDAN İSYANLARININ KARŞILAŞTIRMALI OLARAK
DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜLSEREN SATILMIŞ

İSTANBUL 2019

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**HORASAN VE İRAK SELÇUKLULARI DÖNEMİNDEKİ ŞEHZÂDE VE TÂBİ
HANEDAN İSYANLARININ KARŞILAŞTIRMALI OLARAK
DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜLSEREN SATILMIŞ

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. GÜLAY ÖĞÜN BEZER

İSTANBUL 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Gülseren SATILMIŞ'ın **Horasan ve Irak Selçukluları Dönemindeki Şehzâde ve Tâbi Hanedan İsyânlarının Karşılaştırmalı Olarak Değerlendirilmesi** konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Gülay BEZER
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Doç. Dr. Sadi Süleyman KUCUR
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU
Üniversitesi İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İmza

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun ..09../..12../ 2019 tarih ve 2019/26-5.. sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YESİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	V
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
İKTİDAR VE İSYAN HAREKETLERİNİN MEŞRUIYET PROBLEMİ	1
Modern Hukuk, Türk Hukuku ve İslâm Hukukunda İsyân	1
1. BÖLÜM	11
1. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İSYANLARIN NEDENLERİ.....	11
1.1. Hükümranlık Anlayışı.....	11
1.1.1. Kut	11
1.1.2. Ülüş.....	13
1.1.3. Veraset Hukuku	16
1.2. Selçuklu İktidarının Abbasi Hilafetiyle Kurumsal İlişkilerindeki Sorunlar	18
1.3. Ümera, Atabeg ve Hatunların İsyanlara Etkileri.....	24
2. İSYAN GÖSTERGESİ OLAN HÂKİMİYET ALÂMETLERİ.....	31
2.1. Hutbe	31
2.2. Sikke.....	33
2.3. Nevbet	36
2.4. Vergi.....	39
2.BÖLÜM	41
HORASAN SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE İSYANLAR.....	41
2.1. Tuğrul Bey Dönemi	41
2.1.1. Hanedan Üyelerinin İsyânları	41
2.1.1.1. İbrahim Yınal'ın I. II. ve III. İsyânları	41
2.1.1.2. Resul Tegin'in I. İsyânı	45
2.1.1.3. Kutalmış'ın I. İsyânı.....	45
2.1.2. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyânları.....	47
2.1.2.1. Büveyhîler	47
2.1.2.2. Mervanîler.....	47
2.1.2.3. Annâzîler	48
2.1.2.4. Ukâylîler.....	48
2.2. Alp Arslan Dönemi.....	49
2.2.1. Hanedan Üyelerinin İsyânları	50
2.2.1.1. Kutalmış'ın II. İsyânı	50

2.2.1.2. <i>Resul Tegin'in II. İsyanı</i>	51
2.2.1.3. <i>Musa Yabgu'nun İsyanı</i>	51
2.2.1.4. <i>Kavurd'un İsyancıları (I-III)</i>	52
2.2.2. <i>Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyancıları</i>	53
2.2.2.1. <i>Gürcü Kralı IV. Bagrat</i>	53
2.2.2.2. <i>Huttelân Emîrinin İsyanı</i>	54
2.2.2.3. <i>Şebânkâre Hâkimi Fazlûye</i>	54
2.3. Melikşah Dönemi	55
2.3.1. <i>Hanedan Üyelerinin İsyancıları</i>	55
2.3.1.1. <i>Kavurd'un IV. İsyanı</i>	55
2.3.1.2. <i>Tekiş'in I. ve II. İsyancıları</i>	57
2.3.2. <i>Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyancıları</i>	58
2.3.2.1. <i>Gürcü Kralı II. Giorgi</i>	58
2.3.2.2. <i>Doğu Karahanlı Hükümdarı Hasan b. Süleyman</i>	59
2.4. Berkyaruk Dönemi	60
2.4.1. <i>Hanedan Üyelerinin İsyancıları</i>	60
2.4.1.1. <i>İsmail b. Yakûtî</i>	60
2.4.1.2. <i>Tutuş</i>	61
2.4.1.3. <i>Muhammed b. Süleyman'in İsyancıları</i>	62
2.4.1.4. <i>Arslan Argun</i>	63
2.4.1.5. <i>Muhammed Tapar İsyancıları (I-V)</i>	63
2.5. Muhammed Tapar Dönemi	65
2.5.1. <i>Hanedan Üyelerinin İsyancıları</i>	65
2.5.1.1. <i>Mengü Bars'ın İsyancıları</i>	65
2.5.2. <i>Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyancıları</i>	65
2.5.2.1. <i>Bâvendîler</i>	65
2.5.2.2. <i>Gürcü Kralı II. David</i>	66
2.5.2.3. <i>Mezyedîler</i>	66
2.6. Sencer Dönemi	67
2.6.1. <i>Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyancıları</i>	68
2.6.1.1. <i>Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han</i>	68
2.6.1.2. <i>Behramşah (Gazne Sultanı)</i>	69
2.6.1.3. <i>Hârizmşah Atsız'ın İsyancıları (I-III)</i>	70
2.6.1.4. <i>Alaeddin Hüseyin (Gur Hükümdarı)</i>	72
3. BÖLÜM	73
IRAK SELÇUKLULARI	73
3.1. Sultan Mahmud Dönemi	74

3.1.1. Hanedan Üyelerinin İsyancıları	74
3.1.1.1. Melik Mesud'un I. İsyancı	74
3.1.1.2. Melik Tuğrul'un I. ve II. İsyancı	74
3.1.2. Tâbi Hanedan Üyelerinin İsyancıları	75
3.1.2.1. Mezyedîler	75
3.1.2.2. Gürcü Kralı II. David	76
3.2. Sultan II. Tuğrul Dönemi	77
3.2.1. Hanedan Üyelerinin İsyancıları	77
3.2.1.1. Melik Mesud'un II. İsyancı ve Melik Selçukşah'ın I. İsyancı	77
3.2.1.2. Melik Davud'un I., II. ve Melik Mesud'un III. İsyancı	78
3.3. Sultan Mesud Dönemi	79
3.3.1. Hanedan Üyelerinin İsyancıları	79
3.3.1.1. Davud'un III. İsyancı	79
3.3.1.2. Davud IV. ve Selçukşah'ın II. ve III. İsyancı	81
3.3.1.3. Muhammed b. Mahmud, Melikşah b. Mahmud ve Süleymanşah	82
3.4. Sultan Melikşah Dönemi	83
3.4.1. Hanedan Üyelerinin İsyancıları	83
3.4.1.1. Muhammed b. Mahmud'un II. İsyancı	83
3.5. Sultan Muhammed Dönemi	84
3.5.1. Hanedan Üyelerinin İsyancıları	84
3.5.1.1. Melik Süleymanşah'ın II. ve III. İsyancıları	84
3.6. Sultan Süleymanşah Dönemi	86
3.6.1. Hanedan Üyelerinin İsyancıları	86
3.6.1.1. Melik Arslanşah	86
3.7. Sultan Arslanşah Dönemi	87
3.7.1. Hanedan Üyelerinin İsyancıları	87
3.7.1.1. Melik Muhammed'in I. İsyancı	87
3.7.1.2. Melik Mahmud'un İsyancı	87
3.7.2. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyancıları	88
3.7.2.1. Gürcü Kralı III. Giorgi'nin I. ve II. İsyancıları	88
3.7.2.2. İl Arslan	89
3.8. Sultan Tuğrul (III) Dönemi	90
3.8.1. Hanedan Üyelerinin İsyancıları	90
3.8.1.1. Melik Muhammed'in II. İsyancı	90
3.8.1.2. Kızıl Arslan	91
3.8.2. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyancıları	93
3.8.2.1. Tekiş	93

4. BÖLÜM	94
4.1. İSYAN HAREKETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ.....	94
SONUÇ	103
BİBLİYOGRAFYA	105

ÖN SÖZ

Bu çalışmada Horasan Selçukluları ve Sultan Sencer tarafından kurulan Irak Selçuklularında görülen hanedan üyelerinin ve Selçuklu hâkimiyetini kabul etmiş tâbi hükümdarların gerçekleştirdikleri isyan hareketleri incelendi. İsyân hareketlerinin sonucunda iktidarın tutumunun neye göre veya hangi kriterler çerçevesinde değişiklik gösterdiği melik ve tâbi hanedan isyanlarının karşılıklı olarak değerlendirilmesiyle ortaya konmaya çalışıldı.

İsyân hareketlerinin daha iyi anlaşılması için öncelikle sebeplerinin ortaya konabilmesi amacıyla Selçuklu Devletleri'nin hâkimiyet ve hükümdarlık telâkileri üzerinde duruldu. Selçuklular, XI yüzyılda tarih sahnesine çıktıklarında İslâmiyet öncesi Türk kültürünün tüm unsurlarını bünyesinde taşıırken İslâmiyet'in kabulüyle birlikte kültürlerinde değişim meydana gelmeye başlamıştır. Söz konusu değişim devletin idare tarzında da görülmektedir. Nitekim Selçukluları XI. yüzyılın sonlarına doğru Yakın Doğu'nun en güçlü devleti konumuna getiren etkenlerden biri de bozkır devletlerinin federatif yönetim tarzından merkezî idare tarzına doğru görülen evrilmedir. İdare mekanizmasında meydana gelen bu dönüşüm güçlü hükümdarlar döneminde hâkimiyet alanlarının hızla büyümesini sağlarken tahta küçük yaştaki veya idare yeteneğine sahip olmayan hükümdarların geçtiği dönemlerde ise bir zaaf olarak belirmiş ve devleti yıkıma sürüklemiştir. Çünkü hanedanın diğer azaları tahtta kut veya ülüş hakkına dayanarak hak iddiasında bulunmuş ve muktedir olmayan sultanlar ortaya çıkan krizleri çözmekte zorlanmışlardır. Kısa sürede bastırılmayan her isyan hareketi devletin maddi açıdan zarar görmesi, sultanların otoritelerinin sarsılması ve kaht-ı rical ile sonuçlanmıştı. Tüm bu etkenler ise zamanla Selçuklu iktidarının inkırazına neden olmuştur.

Öte yandan devletin zaafa düştüğü dönemleri fırsat olarak gören halifeler, emîrler, atabekler ve tâbi hükümdarlar da kendi nüfuzlarını arttırmak veya bağımsızlıklarını kazanmak için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Söz konusu kişiler özellikle Selçuklu meliklerini öncelikle isyana teşvik etmiş ve devamında da onlara yardımda bulunmuşlardır. Böylelikle isyanların başlamasında ve etkilerini arttırmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Selçuklu meliklerinin taht iddiaları, devletin askerî-idarî kadrosundaki görevlilerin, halifelerin nüfuzlarını arttırma istekleri ve tâbi hükümdarların bağımsızlık arzularıyla ortaya çıkan isyanlar devletin kuruluşundan kısa

süre sonra başlamış ve yıkılışına kadar devam etmişti. Sultanların ise ortaya çıkan kaotik durumu çözmek için büyük uğraşlar verdiği anlaşılmaktadır. Sürekli değişen dengeler karşısında Selçuklu iktidarının devamını sağlamak maksadıyla gerektiğinde isyancılarla veya diğer güç odaklarıyla ittifaklar kurarak otoritelerinin tekrar tesisi için girişimde buldukları görülmektedir.

Tez konusunun tespitinden itibaren tüm araştırma dönemi boyunca deneyimlerini, yardımlarını ve hoşgörüsünü esirgemeyen danışmanın Prof. Dr. Gülay Ögün Bezer'e teşekkür ederim.

ÖZET

Horasan ve Irak Selçukluları Orta Asya Eski Türk Devlet geleneği ile İnan-İslâm devlet geleneklerini birleştirerek kendi idare tarzını göç ederek dâhil oldukları Yakın Doğu kültür havzası onların Eski Türk Devletleri'nin yönetim yapısını oluşturan adem-i merkezîyetçi idare usulünden merkezîyetçi bir tarza doğru değişimi gerektirmiştir. Henüz dâhil oldukları Yakın Doğu coğrafyasında kalıcı olmak için gerekli görülen bu değişimin ilk izleri Tuğrul Bey döneminden itibaren görölmektedir. Bununla birlikte hanedanın bazı üyeleri bu değişimi benimseyememiş ve bu duruma tepkilerini çıkardıkları isyan hareketleriyle göstermişlerdir. Bu üyeler çıkardıkları isyanlar ile bazen sadece daha geniş alanların yönetimini ele geçirmeyi bazen de doğrudan tahtı hedef almışlardır.

Hanedan üyelerinin yanı sıra Selçuklu hâkimiyetini kabul eden ve bünyesinde yer alan tâbi hanedanların da isyan hareketlerini görmekteyiz. Bu isyanlar ise daha çok bağımsızlığa yönelik olmuştur. Özellikle devletin zaafa düştüğü durumlarda isyan hareketleri çoğalmış ve yıkıcı etkileri çok daha belirgin olmuştur. Diğer yandan eski nüfuzunu geri kazanmak isteyen Abbasî Halifeleri isyanlarda aktif rol oynarken, daha yüksek statü elde etmek isteyen atabegler de özellikle Irak Selçukluları döneminde bu isyanların ortaya çıkışında büyük pay sahibi olmuşlardır.

ABSTRACT

Khurasan and Iraqi Seljuks Central Asia Old Turkish State with tradition Iran-Islam state Near East culture where they are involved in immigration by combining their traditions basin, the decentralization of the former Turkish State from the process to a centralist style. Khurasan and Iraqi Seljuks Central Asia Old Turkish State with tradition Iran-Islam state Near East culture where they are involved in immigration by combining their traditions basin, the decentralization of the former Turkish State from the process to a centralist style. The first traces of this change, which is deemed necessary to be permanent in the Near East geography of which they are included, have been observed since the time of Tuğrul Bey. However, some members of the dynasty could not adopt this change and they reacted to this situation with their rebellion movements. These members, sometimes with the uprisings they have taken, sometimes only to take over the management of larger areas, or even directly targeted the throne.

In addition to the members of the dynasty, we see the movements of the rebellion of the dynasties of the Seljuk dynasty. These revolts were more directed towards independence. Especially in cases where the state is fallen, rebellion movements have increased and their destructive effects have become more obvious. On the other hand, the Abbasid Caliphs, who wanted to regain their old influence, played an active role in the rebellion, while the Atabegs who wanted to achieve higher status had a great share in the emergence of these revolts especially during the period of the Iraqi Seljuks.

KISALTMALAR

AÜSBFD	:Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
AÜDTCF	:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
a.g.e	:Adı geçen eser
a.g.m	:Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.mlf.	:Aynı müellif
b.	:bin
bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazret
İA	:Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
THİTM	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
THTD	:Türk Hukuk Tarihi Dergisi
TTK	:Türk Tarih Kurumu
TDK	: Türk Dil Kurumu
ty	:Basım tarihi yok
vs.	:vesair
Yayn.	: Yayınlayan

GİRİŞ

İKTİDAR VE İSYAN HAREKETLERİNİN MEŞRUIYET PROBLEMİ

Modern Hukuk, Türk Hukuku ve İslâm Hukukunda İsyân

Konunun mahiyetini oluşturan Irak ve Horasan Selçuklarında meydana gelen isyan hareketlerini karşılıklı olarak değerlendirmeye başlamadan önce odak noktamızdaki “isyân” kavramının daha iyi anlaşılması için modern hukuktaki karşılığı üzerinde durulması gereği görüldü. Bu bağlamda İsyân kavramı sözlüklerde “Herhangi bir amaçla kurulu düzene veya devlet güçlerine karşı gelme, başkaldırma, ayaklanma” ve “Bir düzene veya emre boyun eğmeme, uymama, itaat etmeme”¹; “1. Buyruklara uymama; itaat etmeme; karşı gelme. 2. Herhangi bir sebeple kurulu düzene ve devlet güçlerine karşı gelme; otoriteyi şiddet yoluyla yıkmayı hedefleyen eylem; ayaklanma; kıyam. 3. Bir durum veya davranış karşısında boyun eğmeyip karşı durma itaatsizlik; başkaldırma. 4. Allah’ın buyruklarına karşı gelme”²; “Ayrılık taraftarı, devlete karşı”³; “Belirli bir grubun genelde organize bir biçimde cebir ve şiddet kullanarak devlet güçlerine karşı eylemlere girişmesi”; “ferdî veya kolektif bir itaatsizlik ve düzene karşı ayaklanma”⁴; “Birçok kişinin zor kullanarak devlet kuvvetlerine karşı gelmesi”⁵ şeklinde az çok benzer biçimlerde tanımlanmıştır.

Tarihin eski dönemlerinden bu yana Türkler Orta Asya’dan Anadolu’ya oldukça geniş bir alanda yüzyıllar boyunca hüküm sürmüşlerdir. Bu tezin konusu oluşturan Selçuklular diğer Türk hanedanlarından farklı olarak Müslümanlığı kabul edip Horasan’a göç etmek suretiyle yeni bir kültür havzasına girmişlerdir. Bununla birlikte Selçuklular döneminde her alanda İslâm öncesi Türk kültürünün izlerini görmek mümkündür. Bu nedenle İslâm öncesi Türk hâkimiyet anlayışı ve bu anlayışa göre isyan sayılan fiiller hakkında kısaca bilgi verilecektir.

¹ “isyân”, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 9. baskı, Ankara, 1998, C.1, s. 1111; “isyân”, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, C.2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, ty, s.1430.

² Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 1246.

³ Taner Akgün, *Hukuk İle İlgili Terimler Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 824.

⁴ Ali Seyyar, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 483.

⁵ Remzi Alpdündar, *Yeni Hukuk Sözlüğü*, Arpaz Matbaacılık, İstanbul, 1977, s. 168.

Eski Türk dili üzerine yapılan araştırmalara göre isyan kelimesinin bilinen Türkçe karşılığı Baş çek: asi olmak, karşı gelmek⁶ veya Baş çekmek: Karşı gelmek, isyan etmek, serkeşlik etmek⁷ şeklindeyir.

Bilindiği gibi devlet yüksek bir toplumsal düzendir ve bu nedenle emretme hakkı ve yetkisi bulunmaktadıır. Emretme yetkisi ise meşru kabul edildiği takdirde geçerli olmaktadır. Aksi halde zorbalık ortaya çıkacaktır. Eski Türk hükümdarlık anlayışı karizmatiktir. Karizmadan kasıt hükümdarlık gücü ve yetkisinin tanrı tarafından verilmiş olmasıdır. Asya Hunlarında hükümdar unvan olarak “Gök-Tanrı’nın, güneşin ayın tahta çıkardığı Tanrı kut’u Tanhu” şeklindeyir. Bozkır hükümdarı olan Türk kaçanları tanrı öyle istediği için tahta çıkmışlardır. Bu durum Avrupa Hunları’nda, Tuna Bulgarlarında, İtil Bulgarlarında, Hazarlarda da aynı řekildedir⁸. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren Kut ve kutluluk kavramları Türk düşünce ve günlük hayatının bir parçası olarak var olagelmiştir. Halk inanışlarından gelişerek devlet felsefesi haline almıştır. Aynı zamanda büyük devletler kurmuş olan Türk toplumunun günlük hayatlarına tesir ederek onu düzenlemişti. İnsanoğluna kutluluğu vererek onu kutlayan ise tanrıdır. Diğer yandan kutlu olma kişinin davranışlarına bağlıdır. Kutu korumak için güzel huylu, karakterli, huy ve davranışında temiz olmak gerekmektedir. Tanrı tarafından verilen kut insanda bu özellikler olmazsa tanrı tarafından alınabilir. Kut kalıcı değil geçicidir.⁹

İktidar anlayışları Weber tarafından üçe ayrılmıştır. Bunlar; Rasyonel temeller, Geleneksel temeller ve Karizmatik temellerdir.¹⁰

Eski Türk ilinde (devlet) ülkede asker ve vergi toplama, orduyu düzenleyerek sevk ve idare etme ve yargı hakları kağana [hükümdara] verilmekte gerektiğinde törede tüm memleketi kapsayacak şekilde yenilikler yapma yani devletin idarî, malî ve kültürel işlerini düzenleme yetkisi kağan aracılığıyla meclislere devredilmiş ve hükümdarlık karizmatik bir mahiyet almıştı. Hükümdarlık belli bir soya inhisar ettiğinden Türkler uzun ömürlü hanedanlar kurmuşlardır.¹¹

⁶ Recep Toparlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Erzurum, 1993, s. 34.

⁷ *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, düzenleyen Cem Dilçin, t.y., s. 25.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 239, 240.

⁹ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, s. 181-185.

¹⁰Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın, haz. M. Atilla Arıcıoğlu, H. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara 2006, s. 39, 40.

¹¹İ. Kafesoğlu, *Türk Millî*, s. 224; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988, s. 22-27.

Karizmatik iktidar için özel bir ehliyet, ilahi bir lütuf (kharisma) şarttır. Bunu efsanevi bir ata ve ilahi bir kahraman hanedan namına temin etmiştir ve o zamandan beri bu ehliyet soyun bütün erkek üyelerine babadan oğula geçmektedir. Dolayısıyla Eski Türk veraset hukukunda ne soy hukuku ne en büyük çocuk olma ne de liyakat tek başına yeterli olmamış bunların bir kişide birleşmesi ve yerine göre birinin ön plana çıkması şeklinde hükümdarlık problemi çözülmüştü. Bu yöntem Asya Hunları, Gök Türk, Eftalitler [Ak Hunlar], Avrupa Hunları ve diğer Türk hanedanlarında görülmektedir.¹²

Devlet yönetiminde Tengri Kut'un başlıca yardımcıları beylerdir ve beyler arasında bir hiyerarşi ve bu hiyerarşi içinde Tengri Kut'un soyundan gelen beyler ise daha üst mertebelerde bulunmaktaydılar.¹³ Oğuzlarda siyasi düzen boy beyleri ve onların en yakın tâbileri olan akrabalarının oluşturduğu boy birliği esasına dayalıdır.¹⁴ Diğer yandan Kağanın yönetiminde bir araya gelen boy ve milletler eski Türk devletini feodal bir yapı haline getirmekteydi. Kağanın gücünün meşruiyet kaynağı ilahi olsa bile otoritesi boy beyleri üstünde yüksek bir dereceyi ifade etmekten öteye gidememiştir.¹⁵ Kut, hükümdar olmak için kişiye veya hanedana imtiyaz tanıdığına göre otoritesinin boy beylerinin üstünde bir dereceyi ifade etmesi tartışmaya açıktır. Zira Kut'a herkes sahip olamadığına göre öyleyse ona sahip olmak hiyerarşik olarak kişiyi diğer beylerden ayıran önemli bir unsur olarak görünmektedir.

Beyler, Tengri Kut'tan davet aldıkları takdirde onun nezdine gitmek, savaş zamanında ordularıyla birlikte sefere katılmak veya bir isyanı bastırmakla görevlendirildiğinde bu görevi ifa etmek zorundaydı.¹⁶

Devlet ve hakanlık anlayışı boylar birliği anlayışına dayandığından hakanın seçimi ile beyin seçimi arasındaki fark sadece daha büyük bir tören veya seremoni yapılmasından ibaretti. Türkler büyük devletler kurdukça beylik ve hakanlık anlayışları birbirinden farklılaşmaya başladı.¹⁷ Çünkü hanedan üyesi şehzadeler ve boy beyleri de Oğuz Kağan'ın soyundan gelen kimseler olarak ülüş dolayısıyla ülke yönetiminde sorumluluk üstlenirdi. Nitekim hakanların tahta çıkmaları esnasında yapılan

¹²Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 95.

¹³Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 196.

¹⁴Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri -Boy Teşkilâtı- Destanları*, Ana Yayınları, İlavelerle 3. Baskı, İstanbul, 1980, s. 394; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, s. 153.

¹⁵Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi*, Boğaziçi yayınları, İstanbul 2000, s. 100, 121-123.

¹⁶S. M. Arsal, *Türk Tarihi*, s. 197.

¹⁷B. Ögel, *Türklerde Devlet*, s. 63.

törenlerde boy beyleri de hazır bulunmasına bakılarak onun icraatlarının denetlenmesine ilişkin bazı yetkilerinin olduğu söylenebilir.¹⁸ Tahta çıkış esnasında kağana vazifeleri hatırlatılarak ant içirilirdi.¹⁹

İdari bakımdan mutlakiyetçi olmayan, fakat boylar birliği dolayısıyla çözülüp yeniden örgütlenmeye imkân veren bu esnek yönetim tarzı, aynı zamanda devletin zaafi olarak sarsıntılara da sebep olabilmekteydi. Ancak bu durumun henüz seçim sisteminin olmadığı dönemlerdi, uzun zaman iktidarda olmanın dezavantajları nedeniyle yıpranan hanedanların değiştirilebilmesi için bir fırsat olduğuna da unutmamak gerekir. Ancak böyle zamanlarda bazen hanedan mensupları, bazen de boy beyleri bunu yeni hâkimiyetlerin tesisi için fırsat bildiklerinden ayaklanabiliyorlardı.²⁰

Türklerde suç oluşturan ve cezayı gerektiren fiil ve hareketlerden biri de devlete isyandır. Devlet tarafından fiilin suç olduğu tespit edildikten sonra ise cezasına karar verilirdi. Bu cezalar hayata, cisme, hürriyete, mameleke ilişkin olarak tamamen veya kısmen yaptırım şeklindeydi. Diğer bir deyişle devlete karşı isyan suçu tespit edildiğinde ölüm cezasından malvarlığının bir kısmına el konulmasına kadar farklı cezalar uygun görülürdü.²¹ Bu durumda kağan, şehzade veya boy beyleri olsun hepsi Oğuz Kağan neslinden sayıldığından ölüm cezalarında kanları akıtılmıyordu.²² İslamiyet'in etkisinden uzak kalmış ve eski Şâmânî geleneklerini koruyup devam ettiren Moğol ve Türkler arasında “kurban kanını yere damlatmamak” âdeti hala mevcuttur. Bu nedenle kurbanların boğulması usulü benimsenmiştir. İslamiyet'in etkisi altına girmiş Türk dünyasında ise bu gelenek unutulmuştur. Burada kan tabusundan bahsetmek mümkündür. Bununla birlikte bu kan tabusu her hayvanın kanı için değil sadece kurban olarak kesilen hayvanların kanı için geçerlidir. Kan akıtılmasındaki yasakta önemli olan mukaddes kabul edilen bir canlının kanınının akıtılmamasıdır.²³

Mete, Hun Tanhu'su Tuman'ın en büyük oğlu ve veliahdı iken Tuman oğlu Mete'den veliahtlığını almak istediği için onu Yüçilere rehin olarak gönderdikten sonra Yüçilerin Mete'yi ortadan kaldırması amacıyla onlara saldırmıştır. Ancak Mete, bir av esnasında babasını ve kendisine karşı koyanları öldürerek kendisini Tanhu ilan

¹⁸ O. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti*, s. 100, 121-123.

¹⁹ B. Ögel, *Türklerde Devlet*, s. 65-68.

²⁰ O. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti*, s. 100, 121-123.

²¹ Feda Şamil Arık, *Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I, Suçlar ve Cezalar*, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2181/> s. 13, 14.

²² O. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti*, s. 100, 121-123.

²³ M. Fuad Köprülü, “Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti”, *THTD*, C.I, Ankara 1944, s. 1-9.

etmiştir.²⁴ Baba-oğul arasında yaşanan bu olay hanedan üyelerinin isyanlarının ne kadar ileri boyutlara taşınabileceğini göstermiştir.

711 yılında Türğişler, Kapgan Kağan döneminde tâbilikten çıkmak amacıyla isyan etmişlerde de yenilmişler, reisleri So-ke öldürülmüş ve Bars Beg Türğiş kağanı tayin edilerek Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirilmiştir. Kapgan Kağan döneminde isyan eden bağlı bulunan boylardan Çik, Az, Karluk, izgil, Dokuz Oğuzların da isyan hareketlerinden dolayı üzerlerine sefer düzenlenmiştir. Çin, Kapgan Kağan'a bağlı olan Bayırku boyu reisine unvan ve hediyeler ile taltif ederek Kapgan'a karşı saldırması için cesaretlendirdi. Bayırkular isyan edince Kapgan olaya müdahale etmek için üzerlerine yürümüştür.²⁵ Bu isyan hareketlerinin detayları hakkında ise maalesef kaynaklarımız yetersiz kalmaktadır. Ancak Kapgan Kağan'ın isyan hareketleri karşısında net bir tutum sergileyerek seferler düzenlemesi devletin bu tip ayaklanmalara müsaade etmeyeceğini göstermektedir. Nitekim Türğiş kağanının öldürülmesi ve yerine geçirilen kağanla gerçekleştirilen diplomatik evlilik ise çözüm yollarına ilişkin ipuçları vermektedir.

Eski Türklerde ülkenin hanedan mensupları arasında taksim edilmesine ülüş denirdi. Hanedan üyeleri merkeze bağlı bir şekilde bir bölge veya şehrin idaresiyle görevlendirilirdi.²⁶ Devlet hanedanın ortak malı değildir. Hanedan mensupları devletin yönetiminde ülüş gereği, sorumluluk (görev) alırlardı. Bu anlayışın tabîi sonucu olarak, her hanedan üyesi taht üzerinde hak iddia edebilmekteydi. Hak iddiası kut sahibi olmaktan kaynaklanıyordu. Kut kavramını ise burada kısaca Türk hükümdarına tanrı tarafından verilen devleti yönetme yetkisi olarak tanımlayabiliriz. Kut kan yoluyla hanedanın diğer erkek üyelerine de geçmekteydi. Ülüş ve Kut kavramları ile ilgili detaylı açıklamalar tezin birinci bölümünde yapıldı.

Daha öncede belirttiğimiz gibi Selçuklular İslâmiyet öncesi Türk kültürünü, hâkimiyet anlayışını ve devlet yönetme geleneklerini kendi yönetimlerine de yansıtmışlardır. Bununla birlikte bu dönemin belirgin özelliklerinden birisi de din olarak İslamiyet'in kabul edilmiş olmasıdır. Bu nedenle Selçuklular hüküm sürdükleri dönemde hem İslâmiyet öncesi Türk devlet anlayışı hem de İslâmiyet ile birlikte gelişen devlet anlayışından etkilenmişlerdir. Dolayısıyla Selçuklu dönemindeki isyan

²⁴ Bu olayın detaylı açıklaması için bkz. Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri-1*, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 44, 45.

²⁵ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 356-360.

²⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Ülüş", *DİA*, XLII, s. 297, 298.

hareketlerini daha doğru bir şekilde değerlendirebilmek için İslâm tarihindeki isyan hareketlerini de incelemek gerekmektedir.

İslâmî literatürde isyan kavramı “Meşrû emir ve isteklere uymama ve meşru devlet başkanına silahla karşı koyma, isyan etme” şeklinde açıklanmıştır. “Dinî ve hukukî anlamlarda isyan eden kimseye ise **bâğî** veya **âsi** denir. Ayrıca devlete isyan edenlerin işgal ve hâkimiyeti altındaki bölgeye **dârülbağy**, isyancılara **ehl-i bağy**, meşrû idarenin hâkim olduğu bölgeye **dârüladi**, burada yaşayanlara da **ehl-i adi** denilmektedir”.²⁷

İsyan kavramı Kur’ân-ı Kerîm’ de mâsiyet şeklinde ve bağlı kalıplar ile birlikte otuz iki ayette geçmektedir. Mutlak şekilde kullanıldığında Allah’a yönelik isyan olarak kabul edilmekte bazı ayetlerde ise Hz. Muhammed’e ve anne-babaya isyan olarak da yer bulmaktadır. Kamu düzeninin bozulmaması için devlet ricaline ve devlet düzenine de itaat edilmesi gerektiği bu itaat aynı zamanda Allah’a ve resulüne de itaat olduğundan devlet düzenine itaatten çıkmakta mâsiyet olarak kabul edilmişti.²⁸

İslâm toplumlarının pratiğinde devlet başkanları halife olduğu için isyan hareketleri de halifelere karşı yapılmıştır. Devlet başkanı olan halifelere ise isyan değil itaat etmek gerektiği genel olarak kabul edilmişti.

Maverdi, Hz. Muhammed’den sonra İslâm toplumunun başına geçen halife ve hilâfet kurumu için “İmâmet ismi verilen Hilâfet, Din ve dünyâya âit işlerin yürütülmesi için Nübüvve hâlef olarak konulmuş, kabul edilmiş bir müessesedir. Devlet başkanlığı vazifesini yürütene, sağırlar hariç bütün Müslüman topluluğunun uymasının gerektiği hususunda icmâ vâki olmuştur. Devlet başkanına uymanın bir akıl işi mi yoksa dinin emri mi olduğu konusunda görüş ayrılığı vardır.” demektedir.²⁹ İbn Haldun’un “Dinin korunması ve dünyanın dinî siyasetle idare edilmesi için şeriat sahibine (Hz. Muhammed) niyabet ve vekâlettir” açıklaması da kişilere düşen görevin seçilen imama [halifeye] itaat etmek olduğunun altını çizmektedir.³⁰

İslâm hukukçuları şeriat sahibinin naibine itaatten ayrılan ve isyan edenler konusunda “Müminler birbirleriyle savaşırsa onların barıştırılması, Allah’ın emirlerine

²⁷ Bekir Topaloğlu, “Mâsiyet”, *DİA*, XXVIII, s. 77; Ali Şafak, “Bağy”, *DİA*, IX, s. 451, 452.

²⁸ Bekir Topaloğlu, “Mâsiyet”, *DİA*, XXVIII, s. 77.

²⁹ İmam Ebu’l Hasan el Maverdî, *El-Ahkâmü’s-Sultaniyye İslâm’da Hilafet ve Devlet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 1976, s. 29; Süleyman Uludağ, “Halife”, *DİA*, XV, s. 300; Mustafa Öz-Avni İlhan, “İmâmet”, *DİA*, XXII, s. 201; Mehmet Akif Aydın, “İmâmet”, *DİA*, XXII, s. 203, 204.

³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime 1*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s. 423, 426; İmâmet, tanımı ve detaylı bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamet#1>, 07.05.2019.

dönene kadar saldıran tarafla savaşılmaması ve saldıran taraf bu davranışından vazgeçerse de aralarının düzeltilmesini” bildiren ayetleri dayanak kabul etmişlerdir. Bir hareketin haklı bir isyan olarak değerlendirilmesi için genellikle şu üç şartı taşıması gerektiği kabul edilmiştir:

1. İsyanın meşru bir devlet başkanına veya devlet düzenine karşı olmasıdır. Hukukçular devlet başkanının –halife- meşruiyetini adalet sahibi olmasına bağlamış ve adalet vasfı taşımayanların değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte bir yandan da isyan daha büyük karmaşa ve kan dökülmesine neden olacağı için ihtiyatla yaklaşmışlardır.
2. İsyanda kuvvet kullanılmış olmasıdır. Bunda eğer kuvvet kullanılmamışsa işlenen suç isyan olarak değerlendirilemez ve yerine göre farklı bir suç olarak kabul edilebilir.
3. İsyanda devlet başkanının değiştirilmiş olması veya isyancıların haklı bir sebep göstererek devlet başkanının yasal emirlerine uymamalarıdır. Halifenin gayr-ı meşru emirlerine uymamak zaten suç sayılmamaktadır. Halifenin sorumluluklarını yerine getirmemesi veya bulunduğu makama yasal olmayan yöntemlerle gelmiş olması isyan etmek için haklı bir sebep olarak kabul edilebilir.³¹

Halifenin başlıca sorumlulukları: Dini korumak ve muhafaza etmek, ihtilâfları çözmek, topluluğun can, mal ve her türlü güvenliğini sağlayarak yeryüzünde geçinmelerini temin etmek, Allah’ın koyduğu yasakları uygulamak. Halife tensibi seçmenlerin seçmesi veya önceki halifenin tayini olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. Halife olmaya engel haller ise: adaletten ayrılmak ve bedenine veya şuuruna noksanlıkların gelmesidir.³² Halifenin sorumlulukları genel olarak bu şekilde kabul gördüğünden sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde halifelere isyan edilebileceği ve bunun meşru olduğu anlaşılmaktadır.

İsyancıların suçları sabitse cezalandırılma yöntemi olarak isyancılarla savaşmak ve onları öldürmek helal kabul edilmiştir. Buna göre sadece mecburi hallerde ve bastırmaya yetecek kadar şiddete izin verilmiştir.³³ İsyanlar üç gruba ayrılmış ve farklı şekillerde karşılık ön görülmüştür. İsyanlar: Dinden çıkanlarla savaş, kanuna karşı

³¹ Ali Şafak, “Bağy”, *DİA*, IX, s. 451, 452.

³² Maverdî, a.g.e, s. 6-24.

³³ Ali Şafak, “Bağy”, *DİA*, IX, s. 451, 452.

gelen- taşkınlık çıkarıcılarla ve isyan edenlerle savaş [Buradaki sınıflandırmada kanuna karşı gelen, taşkınlık çıkarıcı ve isyan edenler aslında devlete karşı isyan etmişlerdir. Bu nedenle sınıflandırmayı dinden çıkarıcılarla ve devlete karşı isyan edenlerle savaş şeklinde gruplandırmak daha doğru görünmektedir]. Dinden çıkarıcılarla Hz. Muhammed'in -Kim dinini değiştirirse onu öldürünüz- hadisi gereğince öldürmek için savaşılır. Asilerle yapılan savaşın mürtedlerle yapılan savaştan sekiz farkı bulunmaktadır. Buna göre asilerle savaşılırken şu hususlara riayet edilir:

1:Bunlarla savaşma öldürmek için değil, yaptıkları fiilden vazgeçirmek içindir

2:Göğüs göğse savaşılır, kaçarlarken takip edilmezler.

3:Yaralıları terk edilmez ve öldürülmezler.

4:Esirlerinin canları bağışlanır.³⁴ Bu konuda -madde 4- Muhammed Hamidullah, Şeybanî ve Serahsî'den naklen şu bilgileri vermektedir: “Esirlerinin serbest bırakılması karşılığında hiçbir fidye ödenmez. Müslüman olsun gayr-ı müslim olsun, asi esirler köle yapılamazlar”.³⁵

5:Mallarına ve çocuklarına dokunulmaz.

6:Onlarla savaşırken müşrik ve zımmîler ile işbirliği yapılmaz.

7: Hemen anlaşma yapılmaz, anlaşma yapıldıktan sonra mallarının öz malları veya ganimet olma durumuna göre karar verilir.

8:Asilerin ülkesi nihayetinde İslam diyarı olduğu için evleri yakılmaz, bahçelerine zarar verilmez ve bunlara karşı mancınık kullanılmaz.

İsyan edip savaşa teşebbüs edenlere İslam hukukçularının bu konudaki farklı görüşlerine rağmen –Allah'a ve resulüne harp açanların, yeryüzünde yol kesmek suretiyle fesathıya koşanların, öldürülmeleri yahut sağ elleriyle sol ayaklarının çaprazvari kesilmesi yahut da buldukları yerden sürülmeleri- ayeti gereğince muamele edilmesi öngörülürdü.³⁶

İsyan sırasında isyanla ilgisi olmayan zina gibi suçlar ise ayrıca cezalandırılmalıdır. Hukukçuların bazıları isyan başlamadan isyancılarla savaşmanın doğru olmayacağını savunurken kimine göre ise bu durum isyanın büyümesine ve

³⁴ el Maverdî, a.g.e, s. 63-70.

³⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdâresi*, çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 224.

³⁶ el Maverdî, a.g.e, s. 63-70.

sonuçta daha fazla kan dökülmesine neden olacağı için onlar isyana başlamadan âsilerle savaşmak gerekir.³⁷

İslam hukukunda isyanlar ve karşılığı hakkında müelliflerin görüşlerine gerekçe oluşturan en önemli isyan hareketleri ise Hz. Ali Döneminde vuku bulmuştur. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle başlayan karışıklıklar Hz. Ali döneminde de devam etmiş nihayetinde Müslümanlar arasında ilk defa iç savaşlar meydana gelmiştir. Hz Ali'nin 656-661 yılları arasındaki beş yıllık kısa süren halifelik döneminde önce Cemal Savaşı daha sonra ise Sıffin Savaşı cereyan etmiş ve her iki savaşta da çok sayıda Müslüman ölümler döneminin sonunda Hz. Ali de şehit edilmiş olmasına rağmen İslâm toplumundaki kaos sonraki dönemlerde de devam etmiş ve ayrılık hareketleri ortaya çıkmıştır.³⁸ Bu olaylar İslâm hukukunda isyanların bastırılması ve isyancıların cezalandırılması ile ilgili olarak âlimler tarafından sınırları belirlenen ve yukarıda hülâsa edilen teorilere kaynaklık etmiştir.

Nitekim hem İslâmiyet öncesi Türk tarihinde hem de İslâm toplumlarının tarihinde görülen isyan hareketlerini incelediğimizde bazı benzerlik ve farklılıklar görülmektedir. Öncelikle her iki toplumda da hükümdarın meşru bir şekilde göreve gelmesi ve meşruiyetini devam ettiriyor olması önemlidir. Toplumlardaki herhangi bir hareketlenmenin isyan olarak tanımlanabilmesi için ilk şart meşru devlet başkanına karşı yapılmış olmasıdır. İslâmiyet öncesi Türklerde bir kişi Tanrı istediği için hükümdar olabiliyorken İslâm toplumlarında da halifeler meşruiyet kaynağı olarak Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olduklarını söyleyerek bu ilahi menşeyi işaret etmektedirler. Her iki toplumda da devlet başkanının emirlerine uymamak, taşkınlık çıkarmak, tâbi olmaktan çıkmaya çalışarak bağımsızlık için ayaklanmak, verilen görevi yapmamak, töreye/kanuna karşı gelmek isyan olarak değerlendirilmiştir. İsyân hareketleri karşısında iktidarı elinde tutan hem İslamiyet öncesi dönemdeki Türk

³⁷ Ali Şafak, “Bağy”, *DİA*, IX, s. 451, 452.

³⁸ Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. IV, çev. M. Faruk Görtünca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, ty, s. 18-71; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihâye*, *Büyük İslâm Tarihi*, C. 7, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 371-486, 508-519; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*, C. III, çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayn., İstanbul, 1987, s. 209-271, 284-341; Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, TTK, Ankara, 1993, s. 389-412; Hz. Ali dönemindeki isyanların çıkış nedeni olarak Lapidus ise: Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın suikastçilerinin desteğiyle iktidara gelmesini göstermektedir bkz. Ira M. Lapidus, *İslâm Toplamları Tarihi (Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla)*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 101, 102; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK, Ankara, 2002, s. 54-57; Murat Bıyıklı, *Hz. Ali'nin Devlet İdaresi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011, s. 100-140; Ethem Ruhi Fiğlalı, “Cemel Vak'ası”, *DİA*, VII, s. 320, 321; a. mlf. “Ali”, *DİA*, II, s. 371-374; İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *DİA*, XXXVII, s. 107, 108.

hükümdarları hem de Müslüman hükümdarların isyanlara orduları ile sefere çıkarak müdahale ettikleri görülmektedir.

İslâm toplumlarında İslâmiyet öncesi Türklerden farklı olarak dinden uzaklaşmak da önemli bir isyan göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bu durumda öncelikle yapılması gereken İslâmiyet'e dönüşü sağlamaktır. Eski Türk hükümdarları tarafından Türklerin milli dini sayılan Şamanizm'in dışında dinlere inanan insanlar bulunmasına rağmen bu durum isyan hareketi olarak değerlendirilmemiş ve devlet başkanları bu duruma müdahale etme gereği görmemişlerdir. Kimi araştırmacılar ise İslâmiyet'ten önce Türklerin asıl dini olarak Gök Tanrı dinini kabul etmişlerdir. Bu durum Türklerin isyanı siyasi bir suç olarak gördüklerini açıkça ortaya koyar. Daha sonraki dönemlerde bu hususta örfün egemen olmaya devam ettiği görülecektir.³⁹ İslâmiyet öncesi değerler ve yeni dönem kazanımları ile birlikte isyanlarla ilgili yeni bir hukukî kavrayış gelişti. Fakat örneklerle de açıklandığı üzere muhatabın hanedan mensubu veya tâbi hanedan azası olup olmamasına, gücüne, statüsüne göre değişiklik arz ettiği metinde görülecektir.

³⁹ Eski Türklerin inandıkları dinler için bkz. M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi -Anadolu İstilasına Kadar Türkler-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 90; S. M. Arsal, *Türk Tarihi*, s. 49-61; F. Sümer, *Oğuzlar* s. 44-46; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 290-303; a. mlf., *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s. 9-67; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 40-43; a.mlf., *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 80-89; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 311-317; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Pasifi'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2008, s. 44, 45.

1. BÖLÜM

1. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İSYANLARIN NEDENLERİ

1.1. Hükümlerlik Anlayışı

1.1.1. Kut

Kut anlayışı hem Eski Türk tarihinde hem de İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemde Türklerde devlet yönetiminin, hükümdarlık ve hâkimiyet anlayışının en temel unsurlarından biri olmuştur. Orhun Yazıtları başta olmak üzere ile ilgili kaynaklara dayanılarak ortaya konulan İslâm öncesi iktidar anlayışının özünü ifade eder.

Karahanlı ve Selçuklu dönemleri yeni süreçte kut inancında meydana gelen değişimlerin izlerinin sürülebileceği alanlardır. Bu dönemden günümüze kalan nadir eserlerden biri Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseridir.

Kutadgu Bilig hakkında yapılan pek çok çalışmadan kavramsal olarak “insanı mesut edecek, saadet veren bilgi” gibi manalar çıkarmak mümkün ise de; bundan daha önemli olarak hayatın anlamını tahlil ederek, insanın toplum ve devlet içerisindeki görevlerine ve bu kurumlarla ilişkilerinin düzenlenmesinde ihtiyaç duyulan bilgi ve zihniyeti tarif edip nasıl elde edileceğini anlatan bir eser olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰

Eski Türkler Türk ulusunu Gök Tanrı'nın koruduğuna ve Tanrının isteği üzerine hakanların göreve gelerek halkı idare ettiklerine inanıyorlardı. Bilge Kağan kitabesinde bu durumu: Tanrı Türk ulusunun adı yok olmasın diye babam göreve geldi ve şimdi de ben tahta oturdum demektedir ve yine Tanrının yardımıyla aç ve çıplak halkını refaha ulaştırdığını ilave etmektedir. “Türk kozmogonisiyle [evrenin doğuşu ile ilgili teori] ilgili olarak Orhon yazıtlarında geçen bir cümle devlet anlayışı bakımından önemlidir: “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan tahta oturmuş...”. Türkler yeryüzünü bir bütün ve tüm insanları da kendilerinin idare etmesi gerektiğine

⁴⁰Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara, 1988, Bilge Kağan Yazıtı (D23), s. 45; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2007, Bilge Kağan Yazıtı (D23), s. 43, 104; Şemseddin Sami, *Orhun Abideleri*, haz. Gıyasettin Ayaş, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 25; Ali Öztürk, *Ötüken Türk Kitabeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1996, s. 54; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul, 2006, 100, s. 107, 343, s. 143, 355,356, s. 145, 1972, s. 403; Kaşgarlı Mahmud, *Dıvanü Lûgat-it Türk*, çev. Besim Atalay, TDK, Ankara, 2013, 92-24, 301-2, 304-17, 320-20, 320-325, 508-3,229-23 ve 299-16; A. Donuk, a.g.e., s. 77-80; S. M. Arsal, *Türk Tarihi*, s. 120-127; Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Akın Yayınları, İstanbul, 1972, s. 47, 88; a.mlf., *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 57, 121; A. Donuk, a.g.e., s. 19; Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s. 38; Zafer Öner, “Kutadgu Bilig'de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı”, *Türkler*, C.V, Ankara, 2002, s. 179; Zeynep Hilal Sekman, *Horasan-Irak Selçuklularının Çöküşünde İdâri Etkenler*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 8-11; DİA, “Kutadgu Bilig”, *DİA*, XXII, s. 478-480.

inanmış bu cihanşumül anlayışlarını İslâmî dönemlerinde de devam ettirmişlerdir. Töreye göre ülkeyi yöneten Türk hükümdarları egemenlikleri altındaki insanları dil, din, veya ırkına göre ayırım gözetmeksizin eşit şekilde yönetmeyi yönetmişlerdir.⁴¹

Kut, Tanrı'nın bağışdır ve onu yükselten de Tanrı'dır.⁴²

“Tanrı kime bu beylik işini verirse, ona işiyle orantılı akıl ve gönül de verir/Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce uygun tavır ve hareket uygun kol ve kanat verir/Bu beylik işi beylerin işidir, beylerin işini bey olan bilir”.⁴³Bu beyitlerde de kutun tanrı tarafından verildiği görülmektedir. Diğer yandan tanrının kut vereceği kişinin karakter özelliklerinin önemi de vurgulanmaktadır. Tanrı kişiye kut vermeden önce ona kuta uygun seciye vermektedir.

Tanrının kut verdiği Kün-Toğdı'nın karakteri hakkında şunlar söylenmektedir: Dürüst, cana yakındı; doğru sözlü ve gönlü zengîndi/ bilgili ve akıllı bir beydi / Heybetliydi, cesurdu; bu davranışlarından dolyaigiderik yükseldi/ Siyasette kendi temayül ve menfaatini düşünmezdi.⁴⁴

Türkler eski geleneklerini İslâmiyet'in kabulünden sonra düzenlediler ve yeni dinleriyle çelişmeyen unsurları devam ettirdiler. Bu bağlamda ilk olarak Karahanlılar eski geleneklerini İslâmiyet ile bütünleştirmeyi bildiler. Bunun en iyi örneğini *Kutadgu Bilig*'de görmekteyiz.⁴⁵

Hükümdarlığın el değiştirmesi konusunda ise yine Yusuf Has Hâcib: Bey doğarken beylikle doğar; yaşayarak öğrenir ve neyin daha iyi olduğunu bilir/ Babası bey olan hükümdarın kendisi de beydir işleri daha iyi bilir/Babası beyse, oğul da bey doğar.⁴⁶ Beyitlerden de anlaşıldığı gibi beylik veya hükümdarlık babadan oğula geçerdi. Bu durum hükümdarlığın irsen tevarüs ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte kut kalıcı olmadığına göre oğul kuta layık değilse kut tanrı tarafından geri alınabilirdi. Selçuklularda da bu genel kabulün geçerli olduğu ikinci ve üçüncü bölümde örneklerle açıklanacaktır.

⁴¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 115-117; Nevzat Kösoğlu, *Eski Türkler'de-İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 45 46; M. Arslan, a.g.e, s. 54-56.

⁴² Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna*, Seyran Kitap, İstanbul, 1995, s. 53; N. Kösoğlu, a.g.e., s. 47.

⁴³ *Kutadgu Bilig*, çev. R. R. Arat, Beyitler: 1933-1936, s. 399.

⁴⁴ *Kutadgu Bilig*, çev. R. R. Arat, 407-409, 411, s. 153.

⁴⁵ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 117-119; Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1993, s. 44, 49.

⁴⁶ *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Beyitler: 1932, 1936, 1950, s. 397, 399, 401; N. Kösoğlu, a.g.e., s.49, 127.

Türklere ait belgeler ortaya çıktıktan ve onların tanrının emrinde ve korumasında oldukları, tanrının yüceliği karşısında acziyetlerini belirttikleri görüldükten sonra “Tangrı-teg” (Tanrı gibi) tâbirini hâkanların ilâhi kaynaklı onay ve korumaya sahip oldukları şeklinde anlamak gerekir. Bu anlayışa Müslüman Türklerde de rastlanılmaktadır.⁴⁷

Türk hanedan azalarının menşeleri Oğuz Han nesli olduğundan ölüm cezalarında kanları akıtılmıyordu. Şamanî dönemde olduğu gibi Selçuklu ve Osmanlılarda da hânedân mensuplarının idâmları gerektiğinde kanları akıtılmadığından yaylarının kirişiyle boğdurulmuşlardır.⁴⁸

Türk hükümdarı yeryüzündeki tüm ülkelerin hükümdarı olarak kabul edilmiştir: Yeryüzü hükümdarı olan Türk kağanı tanrının onayı ile dünyayı idare ederlerdi. Bu çeşit devlet anlayışına “Universal”, “Universelle” veya “Cihan şümül devlet” deyimini kullanılmaktadır.⁴⁹ Selçukluların ünlü veziri Nizamülmülk *Siyaset-nâme* adlı eserinde bu konuda: “Tanrı her yüzyılda ve halk arasında padişahlık vasıfları ve övülmeğe değer hasletleriyle bezediği birini seçer, dünya işlerini ve halkının barış ve sükûn içinde yaşamalarını ona tevcih eder” demektedir.⁵⁰

Türk hükümdarına dünyayı yönetmek üzere ilahi bir lütuf olarak verildiğine inanılan kut anlayışı, İslami dönemde Allah’ın takdiriyle tahta geçtiği düşüncesine evrilerek neredeyse aynen devam emiştir. Nitekim bu dönemde Türk hükümdarların kullandığı unvanların da gösterdiği gibi cihan hâkimiyeti anlayışında bir daralma veya bu anlayıştan vazgeçme söz konusu olmamış sadece İslâmî yorumla iyice tahkim edilmiştir.

1.1.2. Ülüş

Ülüşün ‘bölmek, ayırmak’ manalarına gelen ülmek fiilinden türetildiği; Üleş: paylaşmak, Üleştür: paylaştırmak⁵¹ kökünden geldiği, dolayısıyla pay, hisse manasına

⁴⁷ O. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti*, s. 95; B. Ögel, *Türklerde Devlet*, s. 55, 56.

⁴⁸ M. F. Köprülü, a.g.m., s. 1-9; O. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti*, s.100.

⁴⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayn., Ankara 1979, s. 218; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî*, s. 347, 348; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul,1981, s. 66-83; Aydın Taneri, Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı, *AÜDTCF*, Ankara, 1978, s. 17-19.

⁵⁰ Ebû Ali Kivâmüddin Hasan bin Ali bin İshak Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul, 2015, s.65-68; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK, Ankara 2014, s. 609; Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara, 2007, s. 1, 2.

⁵¹ Kaşgarlı’da ise ülüş, ülüğ ve ülük kavramalarının aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir bkz. *Divanü Lûgat-it Türk*, s. 62, 72; Recep Toparlı-Hanifi Vural-Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2003, s. 297;

geldiği anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre ülke hanedanın ortak malı olduğundan hanedan üyeleri arasında taksim edilirdi. Ancak bu paylaşımın toprağın mülkiyetiyle ilgili olmadığı, hanedan üyelerinin ülüş nedeniyle memleketin yönetiminde sorumluluk icabı görev aldıkları görülmektedir.⁵²

Selçuklu yönetim anlayışının temelinde daha önce de ifade edildiği üzere eski Türk ananeleri bulunmaktadır.

Destanı'na göre; Oğuz Kağan, altı oğluyla beraber ava gider. Oğulları av sırasında buldukları bir altın yay ile üç altın oku babalarına getirirler. Oğuz Kağan yayı üçe bölüp daha büyük üç oğluna okları da diğer üç oğluna vermiştir. Yay padişah gibi hükmettiğinden yayı alanlar orduda daha yüksek bir mevki olan sağ kolu diğerleri de sol kolu teşkil etmişlerdir. Onların yurdunu da buna benzer şekilde ayırıp tayin etmiştir. Kün Han döneminde Irgıl Hoca at etinden bu boyların hangisine hangi parçanın ülüş olarak verileceğini tespit etmiştir.⁵³ Kesilen hayvanın hangi parçasının kime verileceğini belirleyen orundur. Orun-mevki ve ülüş birbirleriyle bağlantılı kavramlardır. Her orunun kendine mahsus ülüşü bulunmaktadır.⁵⁴

Oğuz Kağan ok ve yay vererek oğullarının devletteki rütbelerini belirlemiştir. Bu mevki tayini aynı zamanda kimin hangi bölgeleri yöneteceğine ve ordudaki ast-üst ilişkisine de karar verilmesi anlamına gelmektedir. Buradan Türklerin tarihin ilk dönemlerinden itibaren hanedan üyeleri arasında devlet yönetimindeki sorumluluğun paylaştırılması yani üleştirilmesi meselesini düzenlediklerini görmekteyiz. Bu anlayış Selçuklular döneminde de devam etmiştir.

Muharrem Ergin, *Oğuz Kağan Destanı (Tercüme Metin, Sözlük)*, Hülbe Yayn., İstanbul, 1988, s. 48; *Şerece-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg Yayn., Ankara, 1996, s. 471; A. Donuk, a.g.e., s. 90, 91; B. Ögel, *Türk Kültürünün*, s. 190, 191; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 12.

⁵² Kimi araştırmacılara göre devlet, başta bulunan hanedanın ortak malıdır ve bundan dolayı da hanedana dahil her meliğe belirli bir arazi parçasının verilmesi gerekmiştir. Ancak bu yaklaşım ülke topraklarının hanedandaki her bir kişinin şahsi mülkü olarak değerlendirilmesi anlamına gelmektedir. Ülke toprakları şahsi mülk olarak değerlendirilseydi o halde bu mülkün istenildiği zaman satılabilmesi de gerekirdi. Ancak Mete Han'ın Proto-Moğol halk olan Tunghu liderinin toprak talebine karşılık verdiği cevapta toprağın kendi malı değil devletin malı olduğu vurgusu bulunmaktadır. Bu nedenle kanaatimize göre söz konusu görev dağılımı hukukî olmaktan ziyade merkeze bağlı kalmak koşuluyla ülke topraklarının daha verimli idare edilmesine yönelik bir uygulamadır bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, 1969, s. 239; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara, 2017, s. 11; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 106; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri -1-*, s. 39, 40; Osman Gazi Özgüdenli, *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 43, 44; Gülay Ögün Bezer "Selçuklular Döneminde Devlet", *I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet, Bildiriler*, İstanbul, 2018, s. 154.

⁵³ A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972, s. 48-52; Kün Han'ın padişahlığı ve Irgıl Hoca'nın at etini üleştirilmesi için ayrıca bkz. *Şerece-i Terâkime*, s. 147-163, 243-245; M. Ergin, *Oğuz Kağan Destanı*, s. 24, 25, 39, 40.

⁵⁴ Abdülkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", *THİTM*, C. I, 1931, s. 121-133.

Türk-İslâm devletlerinde bir bölgenin yönetilmesiyle görevli [ülüş sistemi] hanedan mensuplarına “melik” denirdi. Bunlar imparatorluk başkentindeki benzer bir hükümet teşkilatına sahiplerdi. Vezirleri, orduları, para basma ve hutbe okutma hakları vardı. Bununla birlikte merkezdeki sultanın yüksek iktidarını tanırlardı. Savaşlarını ve siyasî politikalarını imparatorluğun siyasetine göre düzenlerlerdi.⁵⁵

Büyük Selçuklular daha Cend ucunda faaliyette iken Selçuk Bey’in oğulları ve torunları çeşitli bölgelerde faaliyette bulunuyorlardı. Büyük oğul Mikâil uc bölgesine gönderilmişti. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında ülke hanedan üyeleri arasında belirli hâkimiyet alanlarına taksim edilmişti.⁵⁶

1035 yılında Gazneliler ile Selçuklular arasında vuku bulan Nesa Savaşı (19 Şaban 426/29 Haziran 1035)’ndan sonra Nesâ, Ferâve ve Dihistân toprakları üç Selçuklu şefinin elçi göndermeleri üzerine Sultan Mesud tarafından Selçukluların yönetimine verilmiştir. Buna göre; Dihistân Çağrı Bey’in, Ferâve Mûsâ Yabgu’nun ve Nesâ da Tuğrul Bey’in yönetimine geçmiştir. İki Gazneliler ve Selçuklular arasında 1038 yılında Serahs savaşı gerçekleşmiş ve galebe çalan yine Selçuklular olmuştur. Bu savaşta ele geçen topraklar ve mevcut bölgelerle birlikte yönetim sahaları yeniden belirlenmiştir. Buna göre; Çağrı Bey Merv, Mûsâ Yabgu Serâhs, Tuğrul Bey ise Horâsân’ın merkezi olan Nişâbûr’un yönetimini üstlenmiştir. İki hanedan arasındaki son büyük savaş ise 1040 yılında Dandanakan’da gerçekleşmiştir. Zaferden sonra toplanan kurultayda müşterek idarenin devamında karar kılınırken fethedilen ve fethedilecek olan toprakların yönetimi hanedan üyeleri arasında bir kez daha paylaştırıldı. Bu taksimata göre: Merv merkez olmak üzere Horâsân’ın önemli bir bölümü Çağrı Bey’e; Bust, Herât, İsfizâr, Bûsenc ve Sistân ile civarlarında zapt edilecek yerler Mûsâ Yabgu’ya; Nişâbûr merkez olmak üzere batı toprakları da Tuğrul Bey’e verildi. Hanedanın diğer üyeleri de ülkenin çeşitli yerlerinde görevlendirilmiştir.⁵⁷ Görüldüğü üzere Büyük Selçuklular İslamiyet’ten sonra eski bozkır anelerinden birini daha yeni geldikleri coğrafyaya taşımış ve yeni tanıştıkları İslâm kültürüyle de kaynaştırmışlardır.

⁵⁵ İ. Kafesoğlu, *Türk Millî*, s. 349.

⁵⁶ Halil İnalçık, “Osmanlılarda saltanat Verâseti Usûlü Ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, *AÜSBFD*, XIV (1959), s. 83, 84.

⁵⁷ Muhammed b. Ali b. Süleyman Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 1999, s. 102, 103; Zahîru’-d-dîn Nişâbûrî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 18, 22; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, TTK, Ankara, 2011, s. 363, 364; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Yayn., İstanbul, 1976, s. 4-13; O. G. Özgüdenli, *Turco-İranica*, s. 50, 53, 54; a. mlf., *Selçuklular -Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)-, I*, İsam Yayınları, İstanbul 2013, s.70, 73, 74; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 29-35.

1.1.3. Veraset Hukuku

Oğuz Kağan İran memleketine yaptığı seferden döndükten sonra bir toy düzenlemiştir. Bu toyda: “Ben öldükten sonra yerim, tahtım ve yurt, eğer Kün o zaman sağ ise, onundur”⁵⁸ buyurmuştur. Türklerde veliaht tayini ile ilgili en eski tarihi kayıt bu olsa gerektir. Ancak Türklerde veraset sisteminde genel geçer kesin bir kuralın olmadığı görülmektedir.

Liyakatleri doğrultusunda bazen büyük oğul bazen küçük kardeş veya çocukların yaşı küçükse hükümdarın kardeşi tahta geçebilirdi.⁵⁹ Verasetin kesin usullere bağlanmamasından dolayı taht kavgaları ve kardeş savaşları ortaya çıkmıştır.

Çok eşli olan Türk hükümdarları birçok oğlu arasından baş hatundan doğan ilk çocuğu genellikle tahta namzet saymışlardır. Bir hükümdarın ölümünden dolayı genç yaştaki oğlu tahta geçer ve liyakatsizliği görülürse taht bu durumda ya başka bir kardeşe veya ölen hükümdarın kardeşine geçebilirdi. Hanedan namına efsanevi bir kahraman iktidar için karizmayı elde etmiştir. Kan yoluyla bu karizma hanedanın tüm üyelerine intikal edecektir. Şu halde ne soy hukukuna ne de liyakata ve yaşa dayanmayıp bu üçünün birleşmesidir. Gereğine göre bu üçünden biri gerçekleşir.⁶⁰ Verasette istidat, otorite ve vücut mükemmelliği de hesaba katılmakla birlikte bu şartların hiçbirisi sürekli uygulanma imkânı bulamamıştır.⁶¹

Veraset sisteminde taht namzetlerinin adaylar arasında bir adım öne çıkmasını sağlayacak diğer bir geleneğin ise hatunların mevkii meselesi olduğu anlaşılmaktadır.

Veraset Türklerde babadan oğlu ve özellikle babadan büyük oğula doğru giderdi. Diğer yandan baş hatunun soylu olması şarttı ve verasete yalnızca baş hatunun çocukları hak kazanırdı.⁶² Tahta geçenin meşru bir anadan yani hatundan doğması şarttı.⁶³

Hanlık pozisyonu boş ve sülâle inkıraza uğradığında yeni hanın belirlenmesi seçim yoluyla gerçekleşirdi. Bu tip seçimlerde halka faydası ve iyiliği dokunmuş,

⁵⁸ A. Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, s. 47, 48.

⁵⁹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971, s. 60.

⁶⁰ G. Nemeth, a.g.e., s. 95; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 207.

⁶¹ Frenc Lâszló, “Kağan ve Ailesi”, *THTD*, C. I, 1944, s.42; M. Niyazi, a.g.e., s. 73-79; A. Taneri, a.g.m, s. 30, 31.

⁶² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün*, s. 190-192.

⁶³ M. Niyazi, a.g.e., s.73.

iradeli, karizma sahibi Bumin Kağan ve Kutluğ Kağan gibi seçerlerdi.⁶⁴ Türklerde tahtın intikal sürecinde en önemli unsurun liyakat olduğu anlaşılmaktadır.

Batıdaki seçimli monarşi sistemini Türkler de uygulamıştır. Seçmen görevini kurultay yerine getirmektedir. Hakanın tahta geçmesi için kurultay onayı gerekirdi. Halk da genellikle gösteriler yaparak kurultayın seçtiği kişiyi benimsediğini gösterirdi.⁶⁵ Tarihteki Türk topluluklarının hiç birinde belli bir saltanat veraset hukuku bulunmamaktadır. Eski Türklerden beri tahtı hanedanın önceden belirlenmiş bir üyesine veren bir gelenek yerleşmemiştir. Bu konuda prensip çoğu zaman tahtın tanrısal takdire açık tutulması olmuştur. Hanedandan biri tahtı bir şekilde ele geçirdiğinde onun meşruluğu problemi olmamıştır. Bu genel eğilime rağmen hükümdar adayı en büyük oğul veya sülalenin yaşça en büyüğü olabiliyordu. Ancak bu usul de kesin değildi. Türk devlet geleneğinde veraset sisteminde daha çok yetenek ve meziyet [liyakat]ön planda tutulmuştur.⁶⁶

Vezir Nizamülmülk'ün, oluşabilecek taht kavgalarına karşı sultanların hayattayken veliaht ilan etmeleri ve böylelikle vefat ettiğinde karışıklık çıkmasının önüne geçileceği şeklindeki formülü ise hayata geçirilememiş ve bu konuda kurumsallaşamamış Türk veraset usulü ağırlığını korumuştur.⁶⁷

Türklerde veraset yani tahtın intikal süreciyle ilgili olarak sürekli uygulanan kesin bir kural olmadığını görmekteyiz. Bazen büyük oğul [ekber], bazen hanedanın yaşça en büyüğü [erşed] bazen veliaht olarak bırakılan kişi bazen ise liyakatiyle öne çıkan kişi tahta sahip olabiliyordu. Bazı durumlarda ise kağanı kurultay belirlemiştir. Hükümdarın belirlenmesinde annesinin soylu ve Baş-Hatun olmasının da belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Ancak liyakat tahtı hem ele geçirme sürecinde hem de ele geçirilen tahtın korunmasında oldukça önemliydi. Eğer tahtı ele geçiren kişi liyakatini ispatlayamazsa bu yeni taht savaşlarına da sebep olabiliyordu. Kut kan yoluyla hanedanın tüm erkek üyelerine geçtiğinden tüm hanedan mensupları taht üzerinde hak iddia edebilirdi. Böyle durumlarda taht müddeileri arasında savaşlar yapılır ve savaş kazanan tahtı da kazanmış olurdu. Diğer yandan hanedan içerisindeki bu taht savaşları

⁶⁴ S. M. Arsal, a.g.e., s. 120-127. Hanedan, Türk Dil Kurumu tarafından "Hükümdar, devlet büyüğü vb. kişiye dayanan soy, büyük aile" olarak tanılanmaktadır. Bkz. www.tdk.gov.tr, (01.04.2019).

⁶⁵ M. Arslan, a.g.e., s. 67.

⁶⁶ M. Arslan, a.g.e. (Radloff'tan naklen), s. 67-69.

⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 92, 93; a. mlf., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1953, s. 141, 142; Türklerde veraset sistemi hakkında Bkz. Halil İnalçık, a.g.m., *AÜSBFD*, XIV (1959), s. 69-94.

devletin zaafa uğramasına da sebep olabiliyordu. Selçuklular döneminde de, tanrısal bir bağış olan hâkimiyet hakkının (kut), kan yoluyla tevarüs ettiği inancı dolayısıyla hanedanın tüm erkek mensuplarında potansiyel olarak bulunduğu kabul ediliyordu. İktidar makamında bir çözülme veya dağılma olduğu zaman hanedan mensupları bu hakka dayanarak tahtı ele geçirmek için mücadeleye girerdi. Bu mücadeleden galip çıkanın ise tahtı hak etmek için diğer müddeilere göre Tanrı tarafından daha fazla desteklendiği için bu başarıya ulaştığına inanıldığından ilahi menşeli meşruiyetini de sağladığı düşünülürdü.

1.2. Selçuklu İktidarının Abbasi Hilafetiyle Kurumsal İlişkilerindeki Sorunlar

İlgili bölümlerde de ifade edildiği üzere, *halifelik* Hz. Muhammed tarafından Medine’de kurulan devletin başkanlığını ifade etmektedir. Halifeler İslâm devletinin başkanı olduğundan devlet başkanlarının da dinin kurallarını bilen ve uygulayacak nitelikte kimseler olması gerekirdi. İlk dört halifenin bu konudaki yetkinliğinden ötürü sonradan tüm halifelerin dinî otorite oldukları algısı ortaya çıkmıştır. Hilafetin, Hz. Muhammed’in de mensubu olduğu Kureyş soyundan gelmesi şartına dayandırılmış olması ise kuruma siyasî gücünün yanı sıra dinî bir otoritenin kaynağı görüntüsünü vermiştir.

Selçuklularla Abbasi Halifeliği arasındaki ilişkiler, Tuğrul Bey’in Nişabur’u ele geçirdiği 1038 yılında, halifenin bir takım uyarılarda bulunduğu mesajıyla başlamış; Selçuklu fetihlerinin batı yönünde ilerlemesiyle de komşu olmalarıyla daha yoğun bir hâle gelmişti.⁶⁸ Tuğrul Bey Dandanakan Savaşı’ndan sonra Abbasi halifesine de bir mektup göndererek İktidarını onaylaması talebinde bulunmuş; halife de sultana bazı isteklerini bildirmiş ancak Tuğrul Bey’in arzusunu yerine getirmekte acele etmemiştir.⁶⁹

⁶⁸ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 60-62; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, s. 248-266; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 34; a.mlf., “Tuğrul Bey”, *İA*, 12/2, s. 28, 32; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 78, 102; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., 31; Suat Kaymak, “*Abbasi Halifesi El-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s. 68; Hasan Hüseyin Adaloğlu, “*Büyük Selçuklu Devleti İle Abbasi Halifeliği Münasebetleri*”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1996, s. 1; Selver Temir, “*Abbasi Halifeleri İle Selçuklu Sultanları Arasındaki İlişkiler*”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2010, s. 27-29; Abdülkerim Özyayın, “*Kaim-Biemrillah*”, *DİA*, XXIV, s. 210.

⁶⁹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 66; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 174; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, s. 359-363; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 35; a.mlf., “Tuğrul Bey”, *İA*, 12/2, s. 29; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 88, 103; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 33; S. Kaymak, a.g.t., s. 72, 73; H. H. Adaloğlu, a.g.t., s. 3, 4; S. Temir, a.g.t., s. 29, 30.

Halife daha sonra şimdiye kadar fethettiği yerlerle yetinmesi ve buralardan halifeye vergi göndermesi, kendisine mutlak olarak tâbi olması ve adil davranması gibi şartların kabulü halinde Tuğrul Bey’i resmen tanıyacağını bildirdi (436/1044-1045). Ancak sultan bu şartların hiç birisini doğrudan kabul etmedi. Halife 445/1054 yılında Bağdat’ı işgal edip devleti hâkimiyeti altına alan Büveyhoğullarına karşı Selçukluları bir denge unsuru olarak kullanarak kendi varlığını idame ettirmekteydi.⁷⁰

Tuğrul Bey, Büveyhî yönetimi ve ordu komutanı Arslan Besasirî’nin neden olduğu karışıklıklarla mücadele edemeyen halifenin müteaddit davetlerinden sonra Bağdat’a geldi (26 Ramazan 447/19 Aralık 1055). Bunun üzerine Arslan Besairî çareyi kaçmakta buldu. Tuğrul Bey adına 22 Ramazan 447/ 15 Aralık 1055 tarihinde Bağdat’ta hutbe okunmuştu. Selçuklu askerlerinin Bağdat çarşısında alış-veriş yaparken saldırıya uğraması ve akabinde çıkan karışıklıklar üzerine olayların sorumlusu olarak kabul edilen Büveyhîlere son verildi.⁷¹ Ardından Selçuklu hâkimiyetine geçen Bağdat’a Ay-Tigin’in şahne olarak atanmasıyla idarî işler de doğrudan Selçuklu devlet adamlarınca yürütülmeye başlandı. Hilafet de Büveyhî döneminde olduğu gibi artık Selçukluların himayesi altına alındı. Büveyhî döneminde sarayında kendisine ikta edilen yerlerin gelirleri ile yaşayan halifenin bu durumunda bir değişiklik olmadı sadece sultan tarafından tahsisatı arttırıldı. Tuğrul Bey’in Bağdat’ın doğusunda bir şehir inşa ettirmesi bu bölgeye geçici olarak gelmediğini ve daimi hâkimiyeti hedeflediğini göstermektedir.⁷²

Tuğrul Bey’in kesin bir şekilde hâkimiyetini sağlamış olmasına rağmen halifeliği ilga etmemesinin nedenleri olarak; sünni halkın tepkisinden çekinilmesi, halifenin manevi nüfuzundan faydalanmak, Fatimî tehlikesine karşı varlığından fayda

⁷⁰ S. Kaymak, a.g.t., s. 75; H. H. Adaloğlu, a.g.t., s. 8, 9; Fatma Eraslan, “*Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Abbasi İlişkileri*”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2018, s. 40; G. Ö. Bezer, a.g.m., s. 156; Abdülkerim Özeydin, “Kaim-Biemrillâh”, *DİA*, XXIV, s. 210; M. A. Köymen, “Tuğrul Bey”, *İA*, 12/2, s. 32, 33.

⁷¹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 92, 93; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 181; a. mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 39; a.mlf., “Tuğrul Bey”, *İA*, 12/2, s. 33; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti –Siyasi Tarih-*, Nobel Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 2008, s. 32; Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayın., İstanbul, ty., s. 57; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 104; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 51-53; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, *Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 29,30; S. Kaymak, a.g.t., s. 80; F. Eraslan, a.g.t., s. 43; H. H. Adaloğlu, a.g.t., s. 14-16; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, s. 366; Abdülkerim Özeydin, “Kaim-Biemrillâh”, *DİA*, XXIV, s. 210; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, I, s. 35.

⁷² O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 93,94; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 183; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 37-39; a.mlf., “Tuğrul Bey”, *İA*, 12/2, s. 33; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 105; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 53; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 30; F. Eraslan, a.g.t., s. 45; H. H. Adaloğlu a.g.t., s. 17, 18; S. Kaymak, a.g.t., s. 83, 84; S. Temir, a.g.t., s. 30-35; İ. Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, s. 366; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, I, s. 35.

umulması sıralanabilir.⁷³ Tuğrul Bey, askerî açıdan hilafeti kaldırabilecek güçte olmasına rağmen kurumun yüzyıllar boyunca edindiği yeri göz önünde bulundurarak kaldırmayı düşünmemiştir. Bundan sonra halifelik bir nevi saraylı yüksek bir memur konumuna getirilerek kendisine harcamaları için belli bir tahsisat ayrılmıştır.⁷⁴

25 Zilkade 449/ 24 Ocak 1058’ de Bağdat’a gelen Tuğrul Bey halifenin yanındaki tahta oturmuştur. Buluşma esnasında halife tarafından Tuğrul Bey’e taç ve hil’atler giydirilip çeşitli unvanlar verilmiştir.⁷⁵ Bu merasimde halife tarafından Tuğrul Bey’e hâkimiyetin onda olduğunu gösteren ahidnâme ile bütün İslâm dünyasının hâkimiyetinin temsil yetkisi verilmiş ve dualar edilmiştir.⁷⁶ Tuğrul Bey tüm yetkileri kendinde toplayan İslâm dünyasının önderiyken halife ise saygı duyulan bir kişi ve sembolik bir makam sahibidir. Diğer bir deyişle din ve dünya işlerinin ayrılması gibi bir durum söz konusu değildir. Hutbelerde halifenin adının sultandan önce zikredilmesi ise onun uhrevî bir vasfı olduğundan değil, alışlagelen hâkimiyet sembolü olmasındandır.⁷⁷ Zaten halifenin ferdî olan din işlerine dair bir yetkisi de bulunmamaktadır. O sadece İslâm toplumunu şeriat kurallarına göre yöneten bir devlet başkanı idi. Ancak onun yönetimine bırakılan saray ve buradaki memurların konumu daha bu dönemden itibaren sorun teşkil etmeye başlamıştır. Halife, Arap devletinin siyasi lideridir, sultanlar ile aralarında geçen mücadele de var olan İslâm devletinin iktidarını elinde tutabilmek içindir.⁷⁸

Tuğrul Bey’in, İbrahim Yınal’ın isyanını bastırmakla meşgul olduğu sırada 9 Zilkade 450/28 Aralık 1058 tarihinde Arslan Besasirî, Bağdat’ı işgal edip halifeyi esir alarak bir yıl kadar Bağdat dışındaki el-Hadisâ’da gözetim altında tuttu. Bunun üzerine ikinci defa Bağdat’a sefer düzenleyen Tuğrul Bey, halifenin Bağdat’taki sarayına geri dönmesini sağladı. Ardından halifenin tahsisatını belirledi ve Bağdat’a Emir Porsuk’u

⁷³ H. H. Adalıoğlu, a.g.t., s. 18, 19.

⁷⁴ Araştırmacının deyişiyle: “Bağdat adeta Babilleşiyordu” bkz. G. Ö. Bezer, a.g.m., s. 156.

⁷⁵ Sıbt İbnü’l Cevzî, *Mirâtü’z-zaman fi Târihi’l-âyân’da Selçuklular*, seçme tercüme ve değerlendirme Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s. 41-43; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 185; a. mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.75; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 97; S. G. Agacanoğlu, a.g.e., s. 319; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 54, 55; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 35; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 31; S. Kaymak, a.g.t., s. 108, 109; H. H. Adalıoğlu, a.g.t. s. 22; F. Eraslan, a.g.t., s. 47, 48; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, s. 366, 367; Abdülkerim Özeydin, “Kaim-Biemrillâh”, *DİA*, XXIV, s. 210 .

⁷⁶ Sıbt İbnü’l Cevzî, s.43, 44; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 95.

⁷⁷ Halifenin dinî yetkileri elinde tutarak dünyevî yetkileri sultana vermesiyle ilgili tartışmalar için bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Millî*, s. 344, 345; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*; s. 185, 192, 193; a.mlf. *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 41; a. mlf., “Tuğrul Bey”, *İA*, 12/2, s. 33; O. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti*, s. 189, 190; V. V. Barthold, a.g.e., s. 57-60; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 105; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 34; H. H. Adalıoğlu, a.g.t., s. 25, 27; G. Ö. Bezer, a.g.m., s. 156.

⁷⁸ G. Ö. Bezer, a.g.m., s. 156, 157.

şahne tayin etti.⁷⁹ Şahnenin atanmasıyla birlikte Tuğrul Bey, Bağdat'ın tek hâkiminin kendisi olduğunu, halifenin idarî, malî ve hukukî statüsünün saray ve oradaki memurlar ile sınırlı olduğunu da açıkça göstermiştir.⁸⁰

Tuğrul Bey'in halifenin kızı Seyyide ile evlenmesine dair talebini halife hoş karşılamamıştır. Sultanı talebinden vazgeçirmek için 300.000 dinar ile Vasıt civarını talep etmiştir. Ancak bu talebi de kabul eden Tuğrul Bey ısrarlarının karşılığını alarak sonununda halifenin kızı ile nikâhlanmıştır.⁸¹

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra halife Bağdat'ta çıkabilecek karışıklığı önlemek bahanesiyle yeni atamalar yapmış ve hutbeden Tuğrul Bey'in adını çıkarmıştır (30 Ramazan 455/ 27 Eylül 1063). Halife bu davranışlarıyla yukarıda bahsedilen ahidnâmenin kendisi ile Tuğrul Bey arasında yapıldığını ve sözleşmeyi Tuğrul Bey'in hayatıyla kaim saydığını göstermiştir.⁸² Tuğrul Bey'in ölümüyle ortaya çıkan otorite boşluğunda halife Bağdat'ta hâkimiyetini kesin olarak tesis edememiş, akabinde Alp Arslan'ın güçlü bir sultan olarak karşısına çıkması üzerine yapılan anlaşmanın daimi olduğunu kabul etmiş ve 18 Rebilülahir 456/ 10 Nisan 1064 tarihinde Bağdat camiilerinde Alp Arslan adına hutbe okutmuştur. Ardından halifelik sarayında halifenin veziri, kadı ve Selçuklu amîdinin de bulunduğu toplantıda tıpkı Tuğrul Bey döneminde olduğu gibi İslâm alemiyle ilgili işlerin yürütülmesi yetkisinin devredildiğini gösteren ahidnâme Sultan Alparslan'a gönderilmek üzere mümessillerine teslim edilmiştir. Bundan sonra Alp Arslan döneminde halife ile ilişkilerde büyük bir değişiklik olmamıştır.⁸³

⁷⁹ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 190-192; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 41, 42; a.mlf., "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 33, 34; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 57, 58; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 33, 34; S. Kaymak, a.g.t., s. 164-167, 173, 174; H. H. Adaloğlu, a.g.t., s. 31-34; F. Eraslan, a.g.t., s. 56; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 367.

⁸⁰ H. H. Adaloğlu, a.g.t., s. 35; S. Temir, a.g.t., s. 36, 37; G. Ö. Bezer, a.g.m., s. 156.

⁸¹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 101, 102; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 195-198; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 46; a.mlf., "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 34; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 98, 99; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 58, 59; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 38; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 133; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 34, 35; S. Kaymak, a.g.t., s. 176, 177; H. H. Adaloğlu, a.g.t., s. 35-39; F. Eraslan, a.g.t., s. 59-68; Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyâsî Evlilikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 173, 2008, s. 113, 114; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 366; Abdülkerim Özeydin, "Kaim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, s. 210.

⁸² M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 193; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamani*, TTK, Ankara, 2011, s.52, 53; H. H. Adaloğlu, a.g.t., s. 45-46; Suat Kaymak, a.g.t., s. 179, 180; Abdülkerim Özeydin, "Kaim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, s. 211.

⁸³ Sibt İbnü'l Cevzi, s.132, 133; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.105; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 193; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 53-55; Cihan Piyadeoğlu, Sultan Alp Arslan *Fethin Babası*, Kronik Kitap, 9. Baskı, İstanbul, 2019, s.70-75; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 62; S. Kaymak, a.g.t., s. 188; H. H. Adaloğlu, a.g.t., s. 49; S. Temir, a.g.t., s. 37-41; Abdülkerim Özeydin, "Kaim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, s. 211.

Selçuklu tahtına geçen Sultan Melikşah'ın saltanatı Bağdat şahnesi Gevherayin'e Halife Kaim Biemrillah'ın ahidnâme vermesiyle onaylanmıştı (2 Safer 466/7 Ekim 1073). Sultan Melikşah döneminde halife ile ilk sorunlar ise Selçuklu temsilcisi Amîd Ebû Nasr'ın Safer 468/Eylül 1075 tarihinde vergi toplamak için Bağdat'a geldiği dönemde yaşanmıştır. Halife ikta gelirini vermek istemeyince sorun yaşanmışsa da neticede Selçukluların Bağdat şahnesi Gevherayin'in ağırlığını koyması ile sorun Selçukluların istediği şekilde çözülmüştür. Hemen ardından Bağdat'ta yaşanan Şafiîler ile Hanbelîler arasında çıkan olayları da yine Gevherayin bastırmıştı. Sultan Melikşah, saltanatı döneminde Bağdat'ı üç defa ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin ilkinde Terken Hatun'dan olan kızı Mahmelek Hatun ile halife Muktedî Biemrillâh'ın düğününe katılmıştır (18 Muharrem 480/26 Nisan 1087). Türkistan seferlerinden sonra ikinci ziyareti Şevval 484/Kasım 1091'de gerçekleşmiştir. Son olarak ise kızı Mahmelek Hatun'un kendisine kötü davranıldığı şikayeti ve Mahmelek Hatun'un halifeden olan oğlu Cafer'in Muktedî'ye veliaht olarak atanması gibi sorunlardan dolayı halife ile ilişkilerin gergin olduğu 28 Ekim 1092/24 Ramazan 485 tarihinde Bağdat'ı ziyaret etmiştir. Bu son ziyareti sırasında halifeden on gün içinde Bağdat'ı terketmesini istemiş ancak bu süre dolmadan Melikşah zehirlenerek hayatını kaybetmiştir. Melikşah'ın halife ile ilişkilerin çok hassas olduğu bir dönemde üstelik de zehirlenerek ölmesi halifeyi sultanın ölümünün baş şüphelisi haline getirmiştir.⁸⁴

Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde Selçuklu sultanları ile halifeler arasında büyük sorunlar yaşanmadığını ancak ilgili bölümde incelendiği üzere halifenin özellikle iki kardeş arasındaki taht kavgalarından faydalanarak nüfuzunu genişletmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

Sencer döneminde halife ile ilişkilerin daha çok Irak Selçuklu sultanları üzerinden yürütüldüğü söylenebilir. Bununla birlikte Sencer gerekli gördüğü noktalarda bizzat kendisi de olaylara müdahil olmuştur. Irak Selçuklu sultanı Mahmud ile halife arasında ilk gerginlik Dübeys'in faaliyetleri neticesinde ortaya çıkmıştır. İlk olarak sultan ile problem yaşayan Dübeys Selçuklu hâkimiyetini tanıdığını belirttikten sonra halife ile sorun yaşamıştır. Halife, Dübeys'in Badat'tan çıkarılmasını istemiş sultandan

⁸⁴ Sıbt İbnü'l Cevzî, s. 193; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 161-164, 168, 172; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Ankara, 1973, s. 86-89, 117,118, 186-190; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 182, 183, 189, 190; H. H. Adalıoğlu, a.g.t., s. 62-77; S. Temir, a.g.t., s. 41-45; Pınar Sertkaya, *Türk Tarihinde Terkenler*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011, s. 24-28; İ. Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, s. 672, 673; *Angelika Hartmann*, "Muktedî Biemrillâh", *DİA*, XXXI, s. 142, 143.

bununla ilgili olumlu bir cevap alamayınca ise ordu toplayarak emir ile savaşa tutuşmuş ancak mağlup olmuştur (1 Rebiülahir 516/9 Haziran 1122). Bu olay halifenin ordu toplaması ve bu savaşta bayrak ve çetr gibi hâkimiyet alametlerini yanında taşıması açısından önemlidir. Daha sonra Sencer'e karşı Irak Selçuklu sultanı Mahmud ile ittifak girişiminde bulunan halifenin bu yöndeki planları da Sencer'in tâbi hükümdar statüsündeki Mahmud'u uyarısıyla başarısızlıkla son bulmuştur. Bu arada Sencer, Bağdat'ın tartışmasız hâkimi olduğunu halifeye hatırlatmak için temsilcisi konumundaki Mahmud'un şehri ziyaret etmesini istemiştir. Sultan Mahmud ordusuyla harekete geçiş ve onu 30.000 kişilik ordusuyla karşılayan halifeyi yenilgiye uğratmıştır (7 Zilhicce 519/4 Ocak 1126). Sultan Mahmud halife Müsterşid'i azletmeyi düşündüğü bir sırada vefat etmiştir (16 Şevval 525 /11 Eylül 1131).⁸⁵

Halife Müsterşid, Sultan Mahmud'un vefatının ardından Irak'ın yönetiminin kendisine devredilmesi karşılığında Melik Mesud ve Selçukşah ile ittifak yaparak Sencer'e karşı Dinever Savaşında yer almıştır (8 Recep 526/25 Mayıs 1132). Sencer'in galibiyetiyle sona eren bu savaştan sonra Tuğrul Irak Selçuklu tahtına oturtulmuş ancak halife ile ilgili bir düzenleme yapılmamıştır.⁸⁶ 1134 yılına geldiğimizde Irak Selçuklu sultanı Mesud ile halife arasında yeni bir gerilim oluştuğu görülmektedir. Buna göre Mesud'un hâkimiyetini tanımayan bazı emirler halifeye sığınmış buna karşılık Dübeyse ise sultanın yanında yer almıştır. Bu ortamda halife Mesud'un adını hutbeden kaldırarak Sencer adına hutbe okutmuştur. Bunun sonucunda halife ile Sultan Mesud arasında 1135 yılında savaş vuku bulmuş ve halife esir alınmıştır. Sultan Mesud Bağdat'a gönderdiği şahne ile şehrin surlarının bazı kısımlarını yıktırması ve halifenin emlaklarına el koymuştur. Görüşmeler devam ederken Halife Müsterşid çadırında öldürülmüştür (17 Zilkade 529/9 Ağustos 1135). Kimi araştırmacılar tarafından halifenin Bâtınîler tarafından öldürüldüğü ifade edilmişse de büyük ihtimalle halifenin ölüm emrini Sultan Sencer vermiş olmalıdır.⁸⁷

⁸⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 198; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 200-203; S. Temir, a.g.t., s. 51-54.

⁸⁶ Bu dönemdeki gelişmeler ve Dinever Savaşı tezin 3. bölümünde 3.2.1.1. *Melik Mesud'un II. İsyanı ve Melik Selçukşah'ın I. İsyanı* başlığı altında incelenmiştir.

⁸⁷ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 198, 199; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 205-207; a. mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İkinci İmparatorluk Devri*, TTK, Ankara, 2011, s. 282, 283; O. G. Özgüdenli, *Turco-İranica*, s. 111-147; a. mlf., *Selçuklular, I*, s. 247-259; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001, s. 144-151; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 311, 312; Hüseyin Kayhan, *Sultan Mesud Devri Irak Selçukluları Tarihi (529-547/1134-1152)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1994, s. 30-34; Gülay Öğün Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259; Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, s. 146; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 244, 245; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 376.

Yerine geçen oğlu Raşid Billah'ın ise ilk icraatı hutbeden Sencer ve Mesud'un adlarını çıkararak Davud'un adına hutbe okutmak olmuştur. Ardından ordu toplayarak Zengi ve Melik Davud ile ittifak oluşturmuştur. Sultan Mesud ise hazırlıklarını tamamladıktan sonra Bağdat üzerine yürümüş neticede müttefikler Bağdat'ı terketmişlerdir. Ardından fakihleri toplayan sultan Mesud halifeyi azletmiştir. Yeni halife Muktefi-Liemrillah asker toplamaması, Bağdat dışına çıkmaması ve Türk köle bulundurmaması gibi şartları kabul ettikten sonra sultan kendisine biat edilmiştir.⁸⁸

Bundan sonraki süreçte de halifeler siyasî nüfuzunu geri kazanmak için gerek ümera gerek meliklerle iş birliği yapmış ve Nasır lidinillâh'ın desteğiyle ümera tarafından son Irak Selçuklu sultan Tuğrul (III) başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür.⁸⁹

Görüldüğü üzere Abbasi halifeleri sultan vb. unvanını kullanmamış olmalarına rağmen birer hükümdardırlar. Selçuklular ile aralarındaki mücadele de başlangıcından itibaren muktedir olma çabasından ibarettir. Tuğrul Bey döneminde yapılan ahidnâme ile İslâm toplumunun hâkimiyetinin Selçuklulara geçtiği halife tarafından kabul edilmişse de halifeler bu durumu değiştirmek için sürekli olarak çaba göstermişlerdir. Devletin herhangi bir nedenle zaafa uğradığı dönemde halifeler hutbelerden sultanların adını çıkarmış, Selçuklu mümessili vergi tahsildarlarına direnç göstermiş, ordu toplamak suretiyle sultanlar ile savaşa tutuşarak hâkimiyetlerini tekrar tesis etmeye çalışmışlardır. Bu nüfuz mücadelesi Irak Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar hem halifelerden hem de sultanlardan bazılarının hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur.

1.3. Ümera, Atabeg ve Hatunların İsyanlara Etkileri

Selçuklular da askerî ve idarî örgütlenme eski Türk tarihinde örneklerine sıkça rastladığımız gibi boy birliği esasına dayanmaktaydı. Boy beyleri bu yapı içerisinde temsil ettikleri binlerce insan gücü oranında devlete askerî güç sağlarken kendileri de bürokrasinin üst düzey kadrolarında görev almaktaydılar. Ancak iktidar bir süre sonra merkezileşmeye doğru yöneldiğinde daha önce kendilerine geniş imtiyazlar tanınan boy beylerinin gücünü kırma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu noktada devreye köleler arasından seçilerek yetiştirilen ve iktidara sadakatle bağlı memlûkler girmiştir.

Selçuklu hâkimiyeti başlangıçta hanedan, Türkmenler ve iktâ sistemi üzerine yapılanırken iktidarın muktedir olması istek ve gerekliliğinden ötürü zamanla Türkmen

⁸⁸ Bu dönemdeki gelişmeler tezin 3. bölümünde 3.3.3.1. *Davud'un III. İsyanı* başlığı altında incelendi.

⁸⁹ Bu dönemdeki gelişmeler tezin 3. bölümünde 3.8.1.2 *Kızıl Arslan* ve 3.8.2.1 *Tekiş* başlıkları altında incelendi.

ayağı tasfiye edilmeye ve memlûklardan faydalanılmaya başlanmıştır. İçinden atabeg ve vezir gibi üst düzey devlet adamı ve askerinin yetiştiği gulâm sistemi başlangıçta Türkmenlerin gücünün dengelenmesi ve merkezî otoritenin sağlanmasına büyük katkı sunmuştur.⁹⁰

Gulâmlar uzun ve ciddi bir eğitimden sonra en üst rütbeye yani emîrliğe kadar yükselebiliyorlardı.⁹¹ Sultanlar merkezî otoritelerini güçlendirmek amacıyla doğrudan kendilerine bağlı bu emîrleri eyaletlerin yönetimiyle görevlendirmişlerdir.⁹² Ancak merkezîleşmenin sağlanmasına yönelik bu uygulama emîrlerin istenmeyecek derecede güçlenmelerine neden olmuştur. İktâ sistemi gereği hizmet karşılığı olarak eyalet veya bölgelerin yönetimiyle görevlendirilen emirlerin kendi ordularının bulunması onların hükümdar gibi davranmalarına ve dolayısıyla da merkezî otoritenin zayıflamasına neden olmuştur.⁹³ Bu nedenle Türkmenlerin devletteki etkinliklerini dengelemek amacıyla uygulamaya konan gulâm sistemi Horasan ve Irak Selçuklularının çöküşünde de önemli etkenlerden biri olmuştur.⁹⁴ Nitekim ilgili bölümde anlatılacağı üzere son Irak Selçuklu sultanı Tuğrul (II) ümera tarafından başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür.

Atabegler de tıpkı diğer ümera gibi gulamlar arasından yetişmiş ve devlet idaresinin en üst kademelerinde yer almışlardır.

Atabeg, Türkçe ata ve beg (bey) kelimelerinin terkiibinden oluşmaktadır.⁹⁵ İslâmiyetin kabulünden önceki dönemde ve Selçuklulardan önce İslâm kültür dairesine giren Karahanlılar ile Gaznelilerde atabeg unvanına rastlanmamaktadır.⁹⁶

Alp Arslan, oğlu Melikşah'ın devlet işlerini öğrenip tecrübe kazanması amacıyla vezir Nizamülmülk'ü görevlendirmiş, Melikşah döneminde ise Nizamülmülk'e *atabeg*

⁹⁰ Gulâm veya diğer bir deyişle memlûk kavramı Ortaçağ İslâm dünyasında devletlerin bünyesine küçük yaşta alınıp yetiştirilen ve genellikle bürokraside veya askeriyede görev alan kişilerdir bkz. M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 105-115 ; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara, 2010, s. 30; Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *DİA*, XIV, s. 178-180; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 91; G. Ö. Bezer, a.g.m., s. 155.

⁹¹ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamani*, s. 242, 255; Erdoğan Merçil, "Gulâm", *DİA*, XIV, s. 181; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 91; Nizamülmülk, gulâmlara yedi yıl eğitilmeden önemli bir iş verilmediğini belirtir bkz. Nizamülmülk, *Siyasetname*, s.178.

⁹² Emîr, kumandan, bey ve valileri ifade etmek için kullanılan askerî ve bürokratik unvandır bkz. Abdülazîz ed- Dûrî, "Emîr", *DİA*, XI, s. 121; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 91.

⁹³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 237-239; Sadi S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, s. 47, 48; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 92.

⁹⁴ Z. H. Sekman, a.g.t., s. 91.

⁹⁵ Ata, Türkçede baba, dede, ve ced anlamlarına gelmektedir. Türkler eskiden toplumda saygı duyulan, yol gösteren, dervişlere, şeyhlere ve önde gelen kimselere ata veya baba (baba) demişlerdir. Beg (Bey) ise Göktürklerde kabile veya kabile topluluğunu yöneten kişi için kullanılan unvandır. Selçuklularda Arapça olan emîr kelimesini karşılayacak şekilde kullanılmıştır bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 26, 27; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamani*, s. 318-326; Coşkun Alptekin, "Ata", *DİA*, IV, s. 32; a.mlf., "Atabeg", *DİA*, IV, s. 38; Orhan F. Köprülü, "Bey", *DİA*, VI, s. 12; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 95.

⁹⁶ Kafesoğlu Göktürk ve Hazarlarda da atabeyliğin mevcut olduğunu dile getirmektedir bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 27; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 95, 96; Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 38.

unvanını verilmiştir.⁹⁷ Bundan sonra atabeylik daha çok yüksek dereceli bir devlet memurluğuna dönüşmeye başlamıştır. Sultanlar melikleri ülkenin yönetiminde görevlendirirken onlara büyük ümeradan, idari tecrübe kazandıracak atabeyler görevlendirmişlerdir.⁹⁸ Meliklerin isyanını engellemek için atabeyler deneyimli güvenilir komutanlardan seçilmişlerdir. Sultanlardan başka Kirman meliki Kavurd, Suriye Selçuklu meliki Tutuş ve Irak Selçuklu sultanı Mahmud da oğullarına atabeyler tayin etmişlerdir.⁹⁹

Başından itibaren meliklerin yetişmesine yaptıkları katkı bakımından önemli bir kurumken; atabeylerin sultanların ölümü ve taht kavgaları gibi zamanlarda güçlerini arttırmak amacıyla meliklerin anneleriyle evlenmeye başlamalarıyla devlet hayatındaki rolleri, kendi nüfuz alanları genişlemekle birlikte, olumsuz yöne evrilmeye başlamıştır.¹⁰⁰

Atabeyler teorik olarak kendilerini atayan sultan veya meliklere tabi olmakla birlikte, tayin edildikleri uzak bölgelerde, yanlarındaki meliklerin küçük yaşta olmalarından da faydalanıp buldukları bölgeyi adeta yarı bağımsız şekilde yönetmeye başlamışlardır.¹⁰¹ Merkezî otoritenin kuvvetli olduğu ve yönetimde muktedir sultanların bulunduğu dönemlerde atabeyler bu tür olumsuz faaliyetlerde bulunamamışlardır.¹⁰² Ancak sultanların otoritelerinin sarsıldığı öldüğü ve buna bağlı olarak devletin zayıfladığı zamanlarda, atabeyler ilave olarak yanlarında bulunan melikin tahta çıkması; gerçekte ise sultan atabeyi olarak kendi statülerini yükseltmek için taht kavgalarına katılırlardı. Hatta bir müddet sonra kendi hanedanlarını kurmaya da muvaffak olurlardı.¹⁰³

⁹⁷ İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s.16; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999, s. 1, 2; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 96; Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 38.

⁹⁸ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 27; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 239; Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 38.

⁹⁹ C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 4; Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayn., İstanbul, 2019, s. 8; Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 38, 39.

¹⁰⁰ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 239; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 144-147; Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 39.

¹⁰¹ Z. H. Sekman, a.g.t., s. 98; Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 39.

¹⁰² Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 39.

¹⁰³ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 254, 255; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 27; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 239, 240; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 3; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 97, 15; Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, s. 39, 40.

Bu siyasî oluşumlar; Dımaşk'ta kurulan ve ilk atabeglik olan Tuğteginliler (Böriler) (1104-1154)¹⁰⁴, Musul merkez olarak kurulan Zengîler (1127-1233)¹⁰⁵, Azerbaycan'da kurulan İldenizliler (1148-1225)¹⁰⁶, Fars bölgesinde Salgurlular (1148-1286)¹⁰⁷, ve Erbil'de kurulan bir Türk beyliği olan Begteginliler (1132-1233)¹⁰⁸ dir.

Selçuklular, Yakın Doğu'ya girdikten sonra bölgenin idarî geleneklerine uyum sağlayarak devletin sürekliliğini sağlamak, devlete verdikleri hizmet oranında, pazarlık gücü de olan Türkmenleri dengelemek amacıyla gulâm sistemini uygulamışlardır. Nitekim Devletin büyümesine paralel olarak gelişen özellikle idarî ve askerî işlerde gulâmlar önemli bir roller üstlenmişlerdi. Bu konumlarını kullanan beyler bir süre sonra iktidar mücadelesi vermeye başlamışlardır. Dolayısıyla süreç içinde kontrol edilemeyecek derecede güçlenmişlerdir. Sultanların ve dolayısıyla merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde sadık birer bende olan gulâmlar zayıf sultanlar zamanında kendi adlarına aktif faaliyet yürütmüşlerdir. Bu durum hem Horasan hem de Irak Selçuklularını çöküşe götüren etkenlerden olmuştur.

İsyanlarda bunlardan başka Selçuklu sultanlarının eşleri olan hatunların da olumlu veya olumsuz etkileri olduğu görülebilmektedir. İslâm öncesi dönemde hükümdar eşlerinin devlet idaresinde söz sahibi oldukları bilinmektedir. Merkezden yazılan emirnâmelerin “hakan ve hatun emrediyor ki...” şeklinde başlaması sadece hakanın emrinin yetmediği ve onun kadar hatunun da emirleri onaylaması gerektiğini göstermektedir. Kurultay, şölen, elçi kabulü gibi pek çok idari işte hatunlar hakanların solundaki yerlerini alarak toplantılarda hazır bulunmuşlardır. Hükümdarın savaşlarda olduğu dönemlerde hatunlar ihtilafların çözümünde görev almış ve davalara da bakabilmişlerdir. Türk hükümdarları çok eşli olabilirdi. Bu durumda Türk kökenli olan baş hatun “Terken” unvanını alırdı. Hükümdarın ölmesi halinde baş hatunların çocukları taht namzedi sayılır ve eğer bu çocuklar küçükse hatun oğluna niyabet ederek devleti

¹⁰⁴ Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 116, 117; Gülay Ögün Bezer, “Tuğtegin”, *DİA*, XVI, s. 347-349 ; a. mlf., “Tuğteginliler”, *DİA*, XVI, s. 349-351; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV, s. 38.

¹⁰⁵ M. F. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 241, 242; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK, Ankara, 2013, s. 425; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 118, 119; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV, s. 38; Gülay Ögün Bezer, “Zengîler”, *DİA*, XLIV, s.268-272; a.mlf., “Zengî, İmâdüddin”, *DİA*, XLIV, s. 258-261; Muhammed Bakır el-Hüseynî, “Atabeyle Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme”, çev. Reşat Genç, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı III, Ankara, 1971, s. 611-624.

¹⁰⁶ Z. H. Sekman, a.g.t., s. 119, 120; Gülay Ögün Bezer, “İldeniz, Şemseddin”, *DİA*, XXII, s. 81, 82; a. mlf., “İldenizliler”, *DİA*, XXII, s. 82-84; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV, s. 38, 39.

¹⁰⁷ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara, 1975, s. 35; Z. H. Sekman, a.g.t., s. 120-122; Erdoğan Merçil, “Salgurlular”, *DİA*, XXXVI, s. 29-31; Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, IV, s. 39.

¹⁰⁸ Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/1132-1233)*, Türev Yayınları, İstanbul, 2000; Coşkun Alptekin, “Begteginliler”, *DİA*, V, s. 342-344; a. mlf., “Atabeg”, *DİA*, IV, s. 39.

idare ederdi.¹⁰⁹ Selçuklu döneminde de hatunlar devlet idaresinde oldukça aktif rol oynamışlardır. Bu dönemde hatunların kendilerine ait ordu, hazine, vezir ve divanları da bulunmaktaydı.¹¹⁰

Selçukluların Yakın Doğu'ya gelişleri sırasında ilk temasa geçtikleri hanedanlardan biri de Hârizmşahlardır. Tuğrul ve Çağrı Bey'e sığınan Hârizmşah İsmail vefat edince Tuğrul Bey onun dul karısı Altuncan Hatun ile evlenmiştir (433/1041-1042). Bu evlilik diplomatik bir girişim olmakla birlikte sultanın Altuncan Hatun ile evliliği hayatında çok daha özel ve önemli bir yer tutmuştur. Altuncan Hatun, tahtı ele geçirmek amacıyla isyan etmiş olan kardeşi İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'i Hemedan'da kuşattığı sırada ordusuyla sultanın imdadına koşmuştu. Bu sırada Bağdat'ın ve halifenin güvenliği bakımından şehirden ayrılmasını uygun bulmayan vezir Amidülmülk ve Tuğrul Bey'in yerine tahta geçirmeyi planladığı oğlu Enûşirvan'ı tutuklatarak sultanın kurtarılması için süratle Hemedan'a hareket etti (5 Zilkade 450/24 Aralık 1058). Hatta bu sırada Altuncan Hatun'un yanındaki Oğuzlar Dârü'l-memleke'deki silah deposunu yağmalamışlardır. Hatun'un yola çıktığı haberleri üzerine İbrahim Yinal'ın kuvvetlerinin bir kısmı onu karşılamak üzere Hemedan'dan ayrılınca sultana yardıma gelen Çağrı Bey'in oğullarının işi kolaylaşmış ve Tuğrul Bey bu kritik kuşatmadan kurtulmayı başarmıştır.¹¹¹

¹⁰⁹ M. Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 13; Osman Turan, "Terken Ünvanı", *THTD*, C. I, Ankara, 1944, s. 67-73; A. Donuk, a.g.e., s. 29-31, 50, 51; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Kitap Sevenler Kurumu Yayını, İstanbul, ty, s. 124-126; a.mlf., *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 212-214; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 259; Sadri Maksudi Arsal, "Eski Türklerin Hususî Hukuku", *Türkler*, III, s. 89, 91, 92; Dürdane Camuzcuoğlu, *XIV. Yüzyıl Ortalarına Kadar Türkler'de Kadının Durumu*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1991, s. 41-47; Raziye Peker, "Türk Devlet Geleneğinde Kadının Konumu", *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, 1 (2), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/400170> (10.10.2019), s. 159, 160; P. Sertkaya, a.g.t., s.8-11; Ahmet Gündüz, "Tarihî Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi" <http://www.antalyakadinmuzesi.org/dosyalar/dosyalar/TAR%C4%B0H%C4%B0%20S%C3%9CRES%C3%87%20%C4%B0%20C3%87ER%C4%B0S%C4%B0NDE%20T%C3%9CRK%20TOPLUMUNDA%20KADININ%20YER%C4%B0%20VE%20C3%96NEM%C4%B0.pdf> (13.11.2019), s.130-133; Ali Erkul, "Eski Türklerde Aile", *Türkler*, III, s. 104; Abdurrahman Kurt, "Tarihî Süreçte Türk Kadınları", *Türkler*, V, s. 399, 400; Sevim Can, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması", (Ed. Altan Çetin), *Ortaçağda Kadın*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2011, s. 395-397; Gülay Ögün Bezer, "Terken", *DİA*, XL, s. 509.

¹¹⁰ M. A.Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 73; S. Can, a.g.e., s. 71-109; Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları (Büyük Selçuklu Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017, s. 114-125, 144-148; R. Peker, a.g.m., s.160, 161; Ayşe Dudu Kuşçu, "Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/230992> (10.10.2019), s. 176-178, 183-187; S. Can, a.g.m., s. 399-403; Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, XL, s. 510; Melek Tekin, "İslam'dan Önce Türk Kadını", *Tercüman Gazetesi Kadın Ansiklopedisi*, 1984, s. 448, 449.

¹¹¹ Sibt İbnü'l Cevzî, s.49, 50, 59; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 62, 63; B. Kaçın, a.g.e., s. 144-148; Zekeriyâ Kitapçı, *Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hâatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1994, s. 61-65; Erdoğan Merçil, "İslâm'dan Sonra Türklerde Kadın", *Tercüman Gazetesi Kadın Ansiklopedisi*, 1984, s. 472, 473; D. Camuzcuoğlu, a.g.t., s. 94-96; A. Gündüz, a.g.m., s. 140, 141; S. Can, a.g.m., s. 403-405; Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyasî Evlilikleri", s. 112, 113; Abdülkadir Özcan, "Hatun", *DİA*, XVI, s. 499, 500.

Kavurd isyanına destek verdiği için Bizans'a iltica eden Erbasgan'ın¹¹² eşi ve Alparslan'ın kız kardeşi olan Gevher Hatun, Melikşah'ın saltanatı sırasında kocasının arkasından Anadolu'ya giderken, Nizamülmülk tarafından bertaraf edilmişti (467/1074-1075).¹¹³ Ne Gevher Hatun ne de eşinin doğrudan saltanat iddiasıyla ilişkileri olmadığı halde, hatunun böyle ağır bir şekilde cezalandırılması Türkmenlerden oluşan kalabalık maiyeti ve belki Kutalmışoğullarıyla ilişki kurma ihtimalleriyle de ilgili olabilir.

Selçuklu tarihinde oynadığı roller bakımından tarihçiler tarafından çok olumsuz bir şekilde değerlendirilen kadın, hiç şüphesiz Terken Hatun'dur. Bir Karahanlı melikesi olan hatun Sultan Melikşah'ın eşi olup, kızı Mahmelek ve küçük oğlu Mahmud'un da anneleri idi. Daha önce ifade edildiği üzere Terken Hatun'un kızı Mahmelek Hatun'un Abbasi halifesiyle evliliğinden Cafer isimli bir oğlu dünyaya gelmişti. Sultan Melikşah'ın 16 Şevval 488/19 Kasım 1092 tarihinde ölümü üzerine hatun, kendi oğlu Mahmud'u tahta geçirebilmek için harekete geçti. Bu çerçevede sultanın ölümünü gizlediği askere hazineden çok miktarda para dağıtmış; yanında tuttuğu torunu Cafer'i pazarlık yaptığı halifeye göndererek Mahmud adına hutbe okunmasını sağlamıştı (22 Şevval 485/25 Kasım 1092). Terken Hatun, Mahmud'un hükümdarlığını tanımayan ve taht iddiasında bulunan üvey oğlu Berkyaruk ile savaşa girdi. Hatta önce Yakuti'nin oğlu Azerbaycan meliki İsmail ile evlenme ve oğluyla müşterek saltanat vadiyle işbirliği yaptı. İsmail bu mücadelede ölünce de kayınbiraderi Suriye meliki Tutuş'u İsfahan'a davet etti. Ancak devam eden mücadele sırasında önce Terken Hatun daha sonra ise Mahmud'un art arda (487/1094) ölmesi ve Tutuş'un da Berkyaruk'la savaşırken hayatını kaybetmesi üzerine Berkyaruk saltanatı ele geçirdi.¹¹⁴

¹¹² Selçuk Bey'in küçük oğlu Yunus'un veya Yusuf Yınal'ın oğlu olduğu tahmin edilmektedir bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul, 1958, s.118-130; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 128, 129; E. Merçil, "İslâm'dan Sonra Türklerde Kadın", a.g.e., s. 473.

¹¹³ Gevher Hatun'un öldürülmesi ile ilgili farklı rivayetler mevcuttur bkz. E. Merçil, a.g.m., s. 473; D. Camuzcuoğlu, a.g.t., s. 97.

¹¹⁴ Ravendî, s. 136-139; Kıvamüddin Feth b. Ali Bundarî, Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 2016, s. 81, 82; el-Hüseyni, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, Yayn. Muhammed İkbâl, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara,1943, s.51, 52; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 98-100; *Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), Abu'l Farac Tarihi*, C. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1945, s. 334, 335; Reşidü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti*, çev. Erhan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 141-144; *Târîh-i Âl-i Selçuk, Anonim Selçuk-nâme*, s 24,25; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme, II*, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 30-32; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 353; *Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, Yayınlayan Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000*, s. 70-72; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 176; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 76-78; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 15-21, 24; S. Can, *Terken Hatun'dan Valide Sultan'a Selçuklular Döneminde Kadın (1040-1308)*, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 31-37, 243-246; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 193-201; E.Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 85-87; a.mlf., "İslâm'dan Sonra Türklerde Kadın", a.g.e., s. 473-475; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 201-208; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 373; Z. Kitapçı, a.g.e., s. 138-147, 162-174, 177, 178; B. Kaçın, a.g.e.,

Ancak bir Karahanlı melikesi ve Selçuklu imparatoriçesi olan Terken Hatun'un faaliyetlerinin kaynağı olan Türk örfünün kadına açtığı alanı görmezden gelerek devleti zaafa uğratan muhteris bir kadın olarak yaftalamak tarafsız bir bakış açısının eseri değildir. Nitekim Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan taht kavgalarının aktörleri ve destekçileri, Haçlılar geldiği zaman bile bu kavgalara ara vermeyen erkekler olduğu halde, Nizamülmülk başta olmak üzere İran-İslâm anlayışının kadına bakışı doğrultusunda özellikle Terken Hatun'un devlet hayatındaki etkinlikleri, cinsiyet kimliği üzerinden değerlendirilerek; çağın bakış açısını bire bir yansıtan olumsuz bir kişilik/sima olarak tasvir edilmiş, günümüzde yapılan araştırmalara da çoğunlukla bu şekilde yansımıştır.¹¹⁵

Sultan Melikşah'ın eşi, aynı zamanda amcası Yakutî'nin kızı ve oğlu Berkyaruk'un da annesi olan Zübeyde Hatun da önemli siyasi faaliyetlerde bulunmuş bir hatundur. Nitekim Berkyaruk'un, Terken Hatun'dan olan kardeşi Mahmud'a karşı verdiği mücadelede de yanında bulunmuştur. Hatta bu taht kavgalarına Terken Hatun'un saflarında müdahil olan kardeşi İsmail'in, oğlu aleyhindeki tutumu nedeniyle öldürülmesine de tepki göstermemiştir. Ardından Arslan Argun tarafından başlatılan isyan hareketini bastırmak için gönderilen ordu ile sefere de katılmıştır. Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar'ın ilk isyanıyla uğraştığı sırada esir alınan Zübeyde Hatun vezirlikten azledilmesine neden olduğu Müeyyedülmülk tarafından boğulmak suretiyle öldürülmüştür (492/1099).¹¹⁶

Konunun isyanlarda rol alan hatunlar olması nedeniyle diğer Selçuklu hatunları incelenmemiştir. Ancak görüldüğü üzere Selçuklu hatunları, henüz bozkırlı geleneklerin muhafaza edildiği bu dönemde, devlet hayatında zaman zaman önemli olayların içerisinde yer alabilmişlerdi. Fakat bu faaliyetlerinin çağın anlayışı dolayısıyla çok hoş karşılanmadığı da açıkça görülebilmektedir.

s. 114-125 D. Camuzcuoğlu, a.g.t., s. 98-101; P. Sertkaya, a.g.t., s. 11, 12, 17-56; R. Peker, a.g.m., s. 160; A. Gündüz, a.g.m., s. 140, 141; Sevim Can, a.g.m., s. 403-410; Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyâsi Evlilikleri", s. 118, 119; Gülay Ögün Bezer, "Terken", *DİA*, XL, s. 509; a.mlf., "Terken Hatun", *DİA*, XL, s. 510; Abdülkadir Özcan, "Hatun", *DİA*, XVI, s. 499, 500.

¹¹⁵ S. Can, a.g.m., s. 413-417; Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, XL, s. 510.

¹¹⁶ Z. Kitapçı, a.g.e., s. 1774-177; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 59, 167; B. Kaçın, a.g.e., s. 26-32; A. Kurt, a.g.m., s. 401; E. Merçil, "İslâm'dan Sonra Türklerde Kadın", a.g.e., s. 475; S.Can, a.g.m., s. 410, 411; E. Ayan, "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyâsi Evlilikleri", s. 119.

2. İSYAN GÖSTERGESİ OLAN HÂKİMİYET ALÂMETLERİ

2.1. Hutbe

Eski Türk tarihinde görülmeyen ancak Selçuklularda hâkimiyet alametlerinin en önemli unsurlarından biri hutbedir. Devlet idaresinin en tepesindeki sultanlar adına hutbe okunması İslâm kültürü dairesinde önemli bir gelenektir.

Hutbe, cuma ve bayram namazları başta olmak üzere bazı ibadet ve merasimler esnasında topluluğa yapılan konuşmadır.¹¹⁷ Tanımdan da anlaşılacağı üzere hutbe Türklerde İslâm kültür ve medeniyeti çevresine dâhilinden sonra geçerli bir hükümdarlık alameti olarak kabul görmüştür. Dolayısıyla eski Türk kültüründe hutbe geleneği bulunmamaktadır.

İslâmiyeti kabul eden Karahanlılarda da hutbe okutulduğu görülmektedir. Hutbede Abbasi halifesinin ardından hâkimiyet alameti olarak Karahanlı Yusuf Kadir Han'ın oğlu Şerefü'd-devle Ebû Şucâ Arslan Han adına Kaşgar, Balasagun ve Hoten camilerinde hutbe okunmuştur.¹¹⁸ Nitekim Gaznelilerde de hutbede halifenin ardından sonra hükümdarın adı okunmuştur. Gaznelilerde hükümdar adına okunan hutbenin kesilmesi veya başkası adına hutbe okunması ise bir isyan göstergesi olarak kabul edilmektedir.¹¹⁹

Selçuklularda ilk hutbe Merv'de Çağrı Bey adına okunmuştur (h.428 recep ayının ilk cuması/22 Nisan 1037). Tuğrul Bey adına ise ilk hutbe Beyhak kasabasında aynı yılın 17 Haziranında okunmuştur.¹²⁰ Bu dönemde Tuğrul Bey'in henüz sultan unvanını alarak tahta oturmadığı ve kuruluş aşamasının tamamlanmadığını hatırlamak gerekir. Muhtemelen merkezî idaredeki hiyerarşi belirgin olmadığı için bu durum sorun teşkil etmemiştir.

Hutbe okunan cami doğrudan/vasıtasız bir şekilde yönetilen bir ülkede ise önce Bağdat Abbasî Halifesi'nin sonra da sultanın adı, unvanı ve lakapları hutbede okunurdu.

¹¹⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara, 2011, s. 77; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 44; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 613; Mustafa Bakır, "Hutbe", *DİA*, XVIII, s. 425.

¹¹⁸ R. Genç, a.g.e., s.140,141.

¹¹⁹ Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler –Devlet ve Saray Teşkilatı-*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002, s.135.

¹²⁰ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 44, 45.

Hutbe okunan cami dolaylı/vasıtalı bir şekilde yönetilen bir ülkede ise bu durumda hükümdar sırasıyla Bağdat Abbasî Halifesi'nin, tâbi olduğu sultanın ve en sonunda da kendi ad, unvan ve lakaplarını okuturdu.¹²¹ Hutbede ilk kimin adı okunuyorsa devlet idaresinde hiyerarşinin en tepesinde de o kişi bulunmaktadır. Bu yüzden hutbede kimin adının önce veya sonra okunacağı önemlidir.

Tahta çıkan hükümdarın meşruiyetinin halife tarafından tanınmasının ilk alameti de adına hutbe okunmasıdır. Bağdat Camii'nde sultan olarak adına hutbe okunan ilk Selçuklu hükümdarı ise Sultan Alp Arslan'dır (18 Rebiülahir 456/10 Nisan 1064). Bu yönüyle hükümdarlığın ilk işareti olarak nitelendirilebilir. Melikşah'ın ilk icraatlarından birisi halifeye haber göndererek adına hutbe okunmasını sağlamak olmuştur. Bir devlette kimin adına hutbe okutuluyorsa metbu olarak o kabul ediliyor demektir. Haleb Mirdasî emiri Mahmud Mısır Fatimî halifesi adına okuttuğu hutbeyi Alp Arslan döneminde keserek Abbasî halifesi ve sultan adına okutarak ona tâbi olduğunu ve bağlılığını göstermiştir.¹²²

Eğer tâbi olunan sultan veya halifenin adı hutbeden çıkarılırsa bu durum bir isyan alameti olarak değerlendirilmektedir. Bu durumun örnekleri oldukça çoktur. Örneğin Kirman meliki Kavurd, kardeşi Alp Arslan'ın adını hutbeden çıkarmış ve halifeden sonra sadece kendi adına hutbede yer vermiş dolayısıyla bunu isyan olarak telakki eden Sultan Alp Arslan ağabeyi üzerine sefere çıkarak itaatini sağlamıştır. Aynı şekilde Muhammed Tapar'ın da Berkyaruk ile giriştiği taht kavgası sırasında yaptığı ilk icraatlardan birisi Berkyaruk'un adını hutbeden çıkarmak olmuştur. Özellikle siyasi karışıklıkların yaşandığı dönemlerde hutbenin kimin adına okunduğu daha fazla dikkat çekmiştir.¹²³

Tuğrul Bey ölmeden önce kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliht olarak tayin ettiğinden ölümünden sonra vezir Amid el-Mülk Kündürî tarafından onun adına hutbe okutulmuştur. Ancak daha sonra Alp Arslan'ın idareyi kısa zaman içinde güçlü bir şekilde ele almasıyla hutbe Alp Arslan'ın adına okunmuştur.¹²⁴ Hükümdar vefat ettiğinde tahta kimin çıkacağı ile ilgili bir belirsizlik olduğu veya birden fazla taht

¹²¹ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 77; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 44, 46; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 613.

¹²² M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 78; a.mlf., "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 30; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 46, 55.

¹²³ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 78, 79; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 49; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 613; A. J. Wensinck, "Hutbe", *İA*, V/I, 1977, s. 920.

¹²⁴ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 75, 76; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 45, 46.

müddeisinin olduğu durumlarda ise hutbe bazen aynı anda iki kişi adına okunmuş bazen ise kısa süre içerisinde değişikliğe gidilerek farklı bir kişinin adına okunmuştur. Bu durum ise aslında devletin yönetiminde problem olduğunu ve merkezi idarenin sağlıklı bir şekilde işlemediğini göstermektedir.

Sultanlar kendilerinden sonra devlet düzeninin sarsılmasını engellemek amacıyla kendi adlarından sonra veliahtlarının adına hutbede yer vermişlerdir. Sultanların bunu yapmalarındaki maksat veliahtın yerini sağlamlaştırmak böylelikle yaşanabilecek olumsuzluklara hayattayken önlem almaktır. Bu maksatla Sultan Alp Arslan veliaht ilan ettiği oğlu Melikşah'ın adına hutbede yer verirken Melikşah da aynı şekilde veliaht ilan ettiği oğlu Ahmet'in adına hutbede yer vermiştir.¹²⁵ Veliahtların gelecekteki hükümdarlığının meşruluğunu çok önceden sağlamak amacıyla atılmış bu adımlar taht kavgalarını engelleyememiştir. Nitekim Alp Arslan'ın vefatından sonra Kavurd Melikşah'ın sultanlığını tanımayarak taht üzerinde iddiada bulunmuştur.¹²⁶

Irak Selçuklularında ise kuruluş aşamasından itibaren sürekli olarak taht kavgaları görülmektedir. Bu durum devletin zaafa düşmesine neden olmuş ve bu fırsattan yararlanmak isteyen halifeler de hutbeyi adeta bir tehdit ve yaptırım mekanizması şeklinde kullanarak farklı kişiler adına hutbe okutmuşlardır. Devletin ilk hükümdarı Sultan Mahmud'a karşı kardeşi Mesud'un isyanı sırasında ise hutbe Mesud adına okunmuş daha sonra Sultan Mahmud bu isyanı bastırınca hutbe tekrar sultan adına okunmaya başlamıştır. Devletin yıkılışına kadar bu karışıklıklar devam etmiştir.¹²⁷

2.2. Sikke

İslâmiyet'in öncesi Türk tarihinde paranın kullanımı ile ilgili yeterli bilgiye sahip değiliz. Mevcut bilgiler ışığında Asya Hunları'nın para basmadığından bahsedebiliriz. Bazı Türk kurganlarında ise Çin'e ait madeni para örneklerine rastlıyoruz. Miladî 4. asırda ise üzerinde hükümdarın resmî mührü bulunan ipek veya pamuktan paralar (kamdu) kullanılmıştır. Madeni Türk parası (yarmak) Gök-Türkler çağında kullanılmıştır. Bu paralarda resmî damga ile birlikte Orta Asya'nın tüccar

¹²⁵ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 54.

¹²⁶ Kavurd'un bu dönemdeki isyanı için bkz. İbnü'l-Esir, X, s. 82; Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 1999, s. 123-125; Bundarî, s. 47, 48; Sibt İbnü'l Cevzî, s. 188-191; İbn Kesîr, a.g.e, C. 12, s. 227; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 92, 93; el-Hüseynî, s. 39, 40; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 126-128; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi, I*, çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara, 1971, s. 261-263; *Abu'l Farac Tarihi*, C. 1, s. 326; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 116-122; *Târih-i Güzide*, s. 348; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd- Dîvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yayn. Ali Öngül, İzmir, 2000, C. I, s. 47, 48; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 164-166.

¹²⁷ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 60.

kavmi olan Soğdlara ait yazılar da bulunmaktadır.¹²⁸ Bununla birlikte söz konusu paraların ne kadar geçerli olduğu, halkın takas usulüyle ticaret yapmayı ne ölçüde sürdürdüğünü ise tespit edemiyoruz. Fakat kanaatimizce bu dönemde para sadece ticari bir emtia olarak görülmüş, hükümdarlık alameti veya bağımsızlık sembolü şeklinde anlamlar yüklenmediğinden bu dönemdeki güçlü Türk hükümdarları para basmak gereği görmemiştir. Aksi takdirde madenleri işleyen ilk toplumlardan biri olan Türklerin aynı zamanda bağımsızlıklarına da düşkün olduklarını göz önüne aldığımızda para basmamaları için başka bir sebep bulunmamaktadır. Bu durumun en makul açıklaması paraya tarihi süreç içerisinde farklı anlamlar yüklenmesi olsa gerektir.

İslâmiyetin ilk dönemlerinde Hz. Peygamber döneminde sikke basılmamış o zamana kadar tedavülde olan Bizans ve Sâsânî sikkeleri kullanılmaya devam edilmiştir. Emevîlerden itibaren ise sikke, bağımsızlığın ve egemenliğin sembolü haline gelmiştir.¹²⁹ Dolayısıyla İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Orta Doğu coğrafyası içinde sikkeler sadece bir alışveriş aracıdır. Hatta gayrimüslim devletlerin paralarının kullanılmış olması bu durumun ehemmiyete alınmadığını açık bir şekilde göstermektedir.

Halife Kaim Biemrillah tarafından 1061 yılında lakap ve unvan tevcih edilen Batı Karahanlı hükümdarı Ebû İshak İbrahim b. Nasr, hâkimiyet alameti olan paralarında kendi adından önce halifenin adını zikretmiştir.¹³⁰ Tahta çıkan hükümdarın ilk faaliyetlerinden biri kendi adına para bastırmaktır. Paralarda önce halifenin ad ve unvanları sonra ise hükümdarın ad ve unvanları zikredilirdi. Eğer metbu bir hükümdar bulunuyorsa o halde önce halifenin sonra metbu hükümdarın son olarak da tâbi hükümdarın ad ve unvanlarına paralarda yer verilirdi.¹³¹

Sikkelerin Selçuklular dönemindeki kullanılış şekli ve ifade ettiği anlam ise hutbe ile benzerlik göstermektedir. Sikkelerin genellikle ön yüzünde çift sıra arka yüzünde ise tek sıra çevre yazısı bulunmaktadır. Ön yüzünde halifenin adı, sikkenin basıldığı yer ve tarih ile besmele, dua cümleleri ve ayetler bulunurken arka yüzünde ise çevre yazısında ayetler içinde peygamberin adı ve ardından sultanın adı zikredilir. Sikke de hutbe gibi Hükümdarın alametlerinden biridir dolayısıyla tahta çıkan hükümdarın ilk

¹²⁸ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 314, 315.

¹²⁹ İbrahim Artuk, "Sikke", *İA*, X, s. 622; Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, XXXVII, s. 179.

¹³⁰ Reşat Genç, a.g.e. s. 141.

¹³¹ Hanefi Palabıyık, a.g.e., s. 129.

işi sikke kesmektir.¹³² Selçuklulara ait tespit edilen ilk sikke Sultan Tuğrul'a ait Nişâbûr'da basılan 1041-1042 tarihli paradır. Bu parada ve hemen hemen bütün Selçuklu paralarında Oğuzların hâkimiyet sembolü olan ok ve yay bulunmaktadır.¹³³ Selçukluların bağımsızlıkla ilgili bu sembolleri paralarında kullanmış olmaları eski geleneklerinden kopmadıklarının da bir göstergesidir.

Devletin henüz merkezileşmeyi sağlamadığı ve sonraki hanedan mensuplarına göre daha geniş hak ve selahiyetlere haiz olan Çağrı Bey ve Musa Yabgu kendi paralarında Tuğrul Bey'in adını zikretmeden halifeden sonra sadece kendi isimlerini zikretmekle yetinmişlerdir. Hatta Çağrı Bey'in oğulları da babalarının adına para bastırmış; ancak o öldükten sonra Tuğrul Bey'in adına paralarında yer vermişlerdir.¹³⁴ Ancak İran-İslâm coğrafyası ve kültürünün giderek etkisini arttırmasının sonucunda Tuğrul Bey döneminin sonlarından itibaren merkezî idarenin gücü arttıkça eyaletlerde görevli hanedan mensuplarının yetkileri de aynı oranda azalmıştı.

Öte yandan Selçuklu sultanları paralarında Abbasî Halifesi'ne yer verirken vassal hükümdarlar da hutbede olduğu gibi sikkede de sırasıyla önce Abbasî halifesinin, sonra metbu hükümdarının en sonunda da kendisinin ad, unvan ve lakaplarını zikrederdi. Abbasî Halifeleri de hükümdarlığını onayladıkları kişilerin adını Bağdat'ta basılan paralarda zikrederlerdi. Hatta Alp Arslan, kendi adına Bağdat'ta hutbe okunup, para basıldıktan ve tahta geçme töreni tamamlandıktan sonra 1064 yılında sultan unvanıyla Rey'de altın para bastırmağa başlamıştır. Vassal hükümdarlar paralarında metbularının adını zikretmezlerse bu davranış isyan olarak kabul edilirdi. Örneğin Kirman Meliki Kavurd, hâkim olduğu bölgede sadece kendi adına sikke bastırarak isyan etmişti (Şaban 459/Haziran-Temmuz1067). Bu durumu haber alan Sultan Alp Arslan ise hemen abisinin üzerine sefer düzenleyerek onu itaat altına almıştır.¹³⁵

Bir hükümdar kendi adına hutbe okunmasını ve sikke basılmasını talep ederek çevre hükümdarları tâbi olmaya davet edebilirdi. Nitekim Sultan Melikşah ile Karahanlı

¹³² E. Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık, s. 89; N. M. Lowick, "Fars'daki Selçuklu Hâkimi Resültegin'in Bir Altın Sikkesi", çev. Erdoğan Merçil, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29, İstanbul, 1975, s. 56, 57; Coşkun AlpTekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı III, Ankara, 1971, s. 436; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 614; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 30, 38; Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, XXXVII, s. 179.

¹³³ Coşkun AlpTekin, "Selçuklu Paraları", a.g.e., s. 440, 441; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 83; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 614.

¹³⁴ E. Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık, s. 89, 90; Çağrı Bey'in ölüm tarihi ile ilgili en net dönemi de yine bu dönemde oğullarının özellikle de Kirman meliki Kavurd'un bastırıldığı paradan tespit etmek mümkün olabilmektedir. Buna göre Çağrı Bey, büyük ihtimalle 17 Şubat 1059/5 Şubat 1060 tarihleri arasında vefat etmiştir bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *Turco-İranica*, s. 103.

¹³⁵ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 80; E. Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık, s. 89, 91, 92.

hükümdarı Hasan b. Süleyman arasında bu şekilde bir durum söz konusudur.¹³⁶ Öte yandan Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan zamanında basılan paralar değerli oldukları için [paranın değeri içindeki gümüş veya altın oranıyla paraleldir] Melikşah devrinde de kullanılmaya devam edilmişti.¹³⁷ Önceki Selçuklu sultanlarının ve Melikşah'ın yaptıkları Maverâünnehir seferlerinin de elbette ki Hasan b. Süleyman'ın bu kararı almasında etkisi olsa gerektir. Nihayetinde yeni bir sefere gerek kalmadan ülke toprakları biraz daha genişleme imkanı bulmuştur.

Sultan Sencer devrinde basılan gümüş ve altın paralar ise hâkim sürdüğü geniş coğrafya hakkında bilgi vermektedir. Bu paralara göre: Gazne, Semerkant, Toharistan, Kirman, Sicistan, Taberistan, İsfahan, Hemedan, Azerbaycan, Rey, Ermeniyye, Bağdat, Azerbaycan, Musul, Diyarbekir, Şam ve Hameyn gibi bölgelerde hükümdar olarak Sencer tanınmaktadır. Sencer ölene kadar Irak Selçukluları bastırdıkları paralarda onun adını zikretmişlerdir. Katvan Savaşı'nda yenilmesi üzerine Hârizmşah Atsız, Sencer'in adının hutbe ve paradan kaldırılmasını isteyerek isyan etmiş, ancak üzerine sefer düzenlenince tekrar itaat altına girmiştir.¹³⁸

Sikkeler, madenlerden yapıldığı için kâğıt veya diğer malzemelere göre bozulmalara karşı daha dayanıklı bir yapıya sahiptir. Yüzlerce yıl toprağın altında kalsa bile açığa çıkarıldıklarında basıldıkları yerler, ait oldukları hâkim güç [devlet veya hükümdar], bölgenin inanış biçimi, ekonomisi, kültürü gibi pek çok konuda bilgi vermektedirler. Bu yüzden tarih araştırmaları açısından da büyük ehemmiyete sahiptirler.

2.3. Nevbet

Selçuklular döneminde hükümdarlık sembollerinden olan nevbet (nöbet) askerî mızıka takımı tarafından sultanın otağ veya sarayının kapısında günde beş vakit davul vurularak icra edilen müziktir.¹³⁹ İslamiyetin kabulünden önce de Türklerde büyük tören

¹³⁶ E. Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık, s. 91.

¹³⁷ E. Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık, s. 92.

¹³⁸ E. Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık, s. 93-95; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 54-56.

¹³⁹ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 88; a. mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 77; a. mlf., "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 37; *İ. Kafesoğlu, Türk Milli*, s. 351; E. Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık, s. 116; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 616; Himmet Kayacan, "Sultan I. Alâeddin Keykubâd Döneminde Devlet Sembolleri ve Gelenekleri", Gazi Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı –Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı-, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 28; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", *DİA*, XXXIII, s. 38, 39; Nebi Bozkurt, "Davul", *DİA*, IX, s. 53; Nevbet kelimesinin eş anlamlısı olarak Selçuklularda tablhâne veya nevbethâne kavramları da kullanılmıştır bkz. Zeynep Tarım Ertuğ, "Tablhâne", *DİA*, XXXIX, s. 333; H. G. Farmer, "Tablhâne", *İA*, XI, s. 604.

veya savaşlardan önce hanın otağının önünde davul vurulurdu. Böylelikle davulun heyecan veren sesinden faydalanılarak ordu savaşa hazırlanırdı.¹⁴⁰ Eski Türklerde nevbetin gün içinde ne zamanlarda vurulduğu hakkında bilgimiz bulunmamaktadır.¹⁴¹ Zaman içerisinde davulun yanına diğer aletlerin de eklenmesiyle nevbet takımları oluşmuştur.¹⁴² Nebbet takımına ve nevbet-haneyeye sahip olmak sultanlara has bir imtiyazdır.¹⁴³

Selçuklulardan önce İslâm kültür dairesine giren Karahanlılar eski Türklerden devraldıkları nevbet geleneğini devam ettirmişlerdir. Türklerde bağımsızlık sembolü olan davul ve tuğ Karahanlılar zamanında sadece tuğ kelimesiyle karşılanmıştır. Bu nedenle tuğ kelimesinin sancak anlamının yanı sıra nevbet anlamında da kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Gaznelilerde ise Selçuklulara benzer bir kullanım şekli görölmektedir. Buna göre hükümdarın sarayı önünde beş namaz vaktinde ve üç gündüz namazı vaktinde ise daha düşük rütbedeki devlet erkânının ikâmetgahları önünde çalınmaktadır. Bununla birlikte nevbet çalındığı esnada hürmetten dolayı sessiz kalmak da gerekmektedir.¹⁴⁵

Büyük Selçuklularda ilk defa Tuğrul Bey zamanında günde beş vakit nevbet çalınmıştır. Müneccimbaşı, Selçuklu Devletinde kimin adına Bağdat ve Irak'ta hutbe okunur, halife saltanatını onaylayıp hil'at giydirir ve ulema ile belde hâkimlerinin önünde ona lakap verirse o kişi sultandır. Kapısında beş vakit nevbet çalınır¹⁴⁶ demektedir. Tuğrul Bey vefat ettiğinde ise veziri Amidülmülk Kündürî, Girdküh Kalesi'nde Kutalmış'ı kuşatmaktaydı. Sultanın vefat haberi geldiğinde işlerin normal yürümesi ve kimsenin paniğe kapılmaması için nevbet çaldırmaya devam etmiştir. Aynı şekilde Bağdat'taki hükümet konağında sultanın gıyabında çalınan nevbet de beş vakit çalınmaya devam edilmiştir.¹⁴⁷ Nebbet hükümdarın alameti olarak aynı zamanda halka

¹⁴⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 21; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 116; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 616; Nebi Bozkurt, "Davul", *DİA*, IX, s. 54; Araplarda da Cahiliye döneminden itibaren davul vurdurma geleneği bulunmaktadır. Abbasi halifeleri saraylarının önünde beş vakit davul vurdurmuşlardır. Bu dönemde davul ile beraber zurna ve ardından diğer aletlerin de eklenmesiyle nevbet takımı oluşmuştur. Abbasi halifeleri başlangıçta tâbilerinin nevbet çalmasına izin vermezken zayıflamalarına paralel olarak onların üç vakit nevbet çalmasına izin vermişlerdir bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nebbet", *DİA*, XXXIII, s. 39.

¹⁴¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, s. 15.

¹⁴² Nebbet takımında çalanlara ise "nevbetiye" denmiştir bkz. E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 116

¹⁴³ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 116.

¹⁴⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, s. 20, 36; Reşat Genç, a.g.e., s. 152, 153.

¹⁴⁵ Hanefi Palabıyık, a.g.e., s. 171.

¹⁴⁶ *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 177.

¹⁴⁷ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 88; a. mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 78; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 116, 117; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 616; Himmet Kayacan, a.g.t., s. 28; Abdülkerim Özaydın, "Nebbet", *DİA*, XXXIII, s. 39.

devlette olağan bir gün olduğunu, savaş veya başka bir tehlikenin söz konusu olmadığını ve hükümdarın sağlığını da haber vermekteydi. Nevbet çalınması halkın huzurla günlük hayatına devam etmesi açısından da önemlidir.

Selçuklularda tâbi hükümdarlar ise sultanın izniyle günde üç gündüz namazı vaktinde nevbet çaldırılırdı. Nitekim bu konuda Müneccimbaşı, Selçuklularda her kim bir bölgeye hâkim olur ve sultandan sonra onun adına hutbe okunursa o meliktir ve kapısında üç vakit nevbet vurulur demektedir.¹⁴⁸ Melikler veya tâbi hükümdarlar saltanat davasıyla ortaya çıktıklarında beş vakit nevbet vurdurmuşlardır.¹⁴⁹

Öte yandan zaferlerden sonra veya kutlanması gereken bir mutluluk anında da nevbet çalındığı olmuştur. Örneğin Arslan Besasir'in öldürülüp başı Bağdat sokaklarında gezdirilirken de nevbet çalınmıştır.¹⁵⁰

Sultanın takdirini kazanmış müstesna idarecilere de günde üç vakit nevbet çaldırma izni verildiği görülmektedir. Örneğin Sultan Melikşah'ın izniyle Sa'd el-Devle Gevherâyin, şahnelik göreviyle geldiği Bağdat'ta evinin önünde üç vakit nevbet çaldırılmıştır.¹⁵¹ Aynı şekilde Melikşah döneminde vezir Nizamülmülk'e ve Sultan Sencer döneminde de vezir Nizâm el-Dîn Toğan Bey Muhammed'e kapılarında üç vakit nevbet çaldırma izni verilmiştir.¹⁵²

Görüldüğü üzere İslâmiyet'ten önce hükümdarlara has davul çaldırma geleneğinin İslâmiyet ile birlikte namaz vakitleri dikkate alınarak zamanı ve çalınma sayısı belirlenmiştir. Diğer yandan sultanın izni ile istisna olarak vezirler, emirler ve genellikle tâbi hükümdarlar da üç vakit nevbet çaldırılmışlardır. Belirlenen bu kuralın dışına çıkarak sultanın izni alınmadan beş vakit nevbet çalındığında ise bu durum isyan emaresi olarak kabul edilmiş ve aşağıda da görüldüğü gibi sultanlar gerekeni yaparak bu duruma müdahale etmişlerdir.

¹⁴⁸ *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 177; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 88, 89; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 351; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 116, 117; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 616; H. Kayacan, a.g.t., s. 28; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", *DİA*, XXXIII, s. 39.

¹⁴⁹ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 117, 118; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", *DİA*, XXXIII, s. 39.

¹⁵⁰ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, s. 115; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s.89; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 78; E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 117; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", *DİA*, XXXIII, s. 40.

¹⁵¹ E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 118; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", *DİA*, XXXIII, s. 40.

¹⁵² E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık*, s. 121.

2.4. Vergi

Hâkimiyet alametlerinden sayılmamakla birlikte onları tamamlayıcı bir unsur vardır ki o da hâkimiyet altına alınan devletlerden yıllık olarak talep edilen haraç denilen vergidir. Gazneliler döneminde bir bölgede hâkimiyet sağlandıktan sonra hutbe ve sikke ile birlikte haraç da belirlenmektedir.¹⁵³

Horasan Selçukluları hâkimiyetindeki bölgeleri iki farklı şekilde yönetmişlerdir. Bunlardan ilki merkezden atanan valiler tarafından vasıtasız/doğrudan bir şekilde yönetim şeklidir. Diğeri ise tâbi/vassal hükümdarın sultana bağlı olarak hükmettiği alanı yönetmesi şeklindedir.¹⁵⁴ Vassal hükümdarın statüsü, vereceği haraç, yönetimine verilecek bölgenin sınırları ise tâbiyet altına giriş şekline, sahip olduğu kuvvete, metbu sultanla aralarında bir irsiyet bağı olup olmamasına göre değişmektedir. Dolayısıyla vassalık şartları genel geçer kurallara bağlanmış değildir.¹⁵⁵

Tâbiyet altına alınma şekline göre; sulh yoluyla ele geçirilen topraklardan alınan vergi ve savaş yoluyla fethedilen yerlerden alınan vergi olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır. Alınacak vergi miktarında bölgedeki toprağın verimliliği önemli kısıtlardan biridir.¹⁵⁶

Yıllık haraç vermek, hutbe okutmak, para bastırmak metbu hükümdar nezdinde rehine bulundurmamak klasik tâbiyet şartlarındandır.¹⁵⁷ Tâbi hükümdarın yerine getirmesi gereken sorumluluklardan biri de metbu hükümdarına vergi vermesidir.¹⁵⁸

Kirman Selçukluları, tâbîlik şartlarının en esnek olduğu Selçuklu şubesidir. Düzenli olarak yıllık vergi vermek bir yana, fakir bir bölge olduğundan kimi zaman merkezden bu bölgeye maddi yardımlar da yapılmıştır.¹⁵⁹

Sultan Sencer tarafından Gazneli tahtına oturtulan Behramşah hutbede önce Abbasi halifesi, Sultan Muhammed Tapar ve Sencer'den sonra kendi adına yer

¹⁵³ H. Palabıyık, a.g.e., s. 138, 139.

¹⁵⁴ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 102; Merkezden atanan valilere iktâ olarak verilmiş bölgelerde validen sonra yerine oğlunun geçmesi sonucunda aynı bölgenin bir ailenin iktâsı olarak uzun süre kalması sonucunda yeni hanedanlar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin Melikşah'ın iktâ olarak tevcih ettiği Hârizm'de daha sonra Hârizmşah Anuştegin hanedanı ortaya çıkmıştır. Böylelikle daha önce doğrudan merkeze bağlı olarak yönetilen bölge sonradan tâbi hükümdar tarafından yönetilmiş olmaktadır. İktâ sahibi ise valilikten tâbi hükümdarlık statüsüne yükselmiş bulunmaktadır bkz. G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 163; Ann K. S. Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Önemi", çev. N. Kaymaz, *Belleten*, sayı 147, Ankara, 1973, s. 370, 371.

¹⁵⁵ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 102.

¹⁵⁶ Cengiz Kallek, "Haraç", *DİA*, s. 72, 73; Ebül' Ulâ Mardin, "Harâç", *İA*, 5/1, s. 123.

¹⁵⁷ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 102.

¹⁵⁸ Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 30; a.mlf., *Selçuklu Devri*, s. 102.

¹⁵⁹ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 102.

verebilecek ve yıllık muayyen miktar vergi verecekti (20 Şevval 510/25 Şubat 1117).¹⁶⁰ Gazneliler örneğinde görüldüğü üzere tâbinin vereceği yıllık vergi miktarı tâbiyet altına alındığı anda belirleniyordu.

Horasan ve Irak Selçuklularında tâbi-metbu ilişkisinin önemli koşullarından biri de metbuya verilmesi gereken yıllık vergidir. Bu vergi tâbilik ilişkisi doğduğu anda belirlenmekte ve normal bir zamanda muayyen miktar üzerinden ödenmektedir. Hâkimiyet altına alınmış hükümdarın bu vergiyi ödememesi onun isyanına açık bir delil teşkil etmektedir. Bu durumda sultanlara düşen görev doğal olarak bu duruma son verilmesini sağlamaktır.

¹⁶⁰ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 131.

2.BÖLÜM

HORASAN SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE İSYANLAR

Gaznelilerden sonra Türkler tarafından Yakın Doğu coğrafyasında kurulan ikinci siyasî teşekkül Selçuklulardır. Kuruluşlarından itibaren geldikleri coğrafyaya uyum sağlamak adına bölgenin yetişmiş insan gücünden faydalanmışlardır. Bu durum devletin İrani geleneğin etkisi altında kalmasını da birlikte getirmiştir. Nitekim ilk sultanlardan itibaren eski Türk idare geleneği olan boylar konfederasyonu şeklinden merkezileşmeye doğru bir temayül ortaya çıkmıştır. Bu duruma ise hanedan azaları tepki göstererek isyan etmişlerdir. Selçuklular, dahil oldukları coğrafyanın siyasî hâkimlerini de itaat altına almaya başlanmışlardır. Onların da bu durumdan kurtulmak için mücadele etmesi nedeniyle Selçuklu hâkimiyetinin bölgede başlamasından çöküşüne kadar geçen süreçte yoğun olarak isyanlar görülmeye devam etmiştir.

2.1. Tuğrul Bey Dönemi

2.1.1. Hanedan Üyelerinin İsyamları

2.1.1.1. İbrahim Yınal'ın I. II. ve III. İsyamları

Tuğrul Bey'in üvey kardeşi ve amcasının oğlu olan İbrahim Yınal'ın ilk olarak Hasankale Zaferi (439/1048)'nden sonra isyan ettiği görmekteyiz. Savaşı kazandıktan sonra Rey'e Tuğrul Bey'in huzuruna çıkan İbrahim Yınal, Sultan tarafından tebrik edilmiş ve 40.000 dinarla ödüllendirilmişse de o bunu kabul etmemiştir. Eski Türk idare geleneği olan ülüş hakkını talep eden İbrahim Yınal'ın bu talebine ise sultan razı olmamıştır. Dandanakan Zaferi (h.431/1040)'nden sonra yapılan büyük kurultayda fethedilen ve fethedilecek yeni yerlerin idaresi hanedan azası arasında paylaştırılmıştı. Belli ki İbrahim Yınal, sultanın yine bu ananeye uyarak istediği yerleri kendisinin yönetimine vereceğini düşünmektedir. Diğer yandan İbrahim Yınal, Cibal (Irak-Acem), Rey, Azerbaycan, Hemedan gibi ülkenin batısında kalan bölgeleri ele geçirmiş ve Nişâbûr'un teslim alınmasında çok önemli bir rol üstlenmişti. Bu başarılarının da etkisiyle etrafında pek çok kişi toplanmıştı. Sultan Tuğrul Bey Cibal'deki kalelerin kendisine teslim edilmesini istediğinde bu talebi geri çevirerek isyan etmiştir. İki taraf arasında Hemedan civarında yapılan savaşta Tuğrul Bey galip geldi (h.441/1049-1050). Mağlubiyet üzerine Tuğrul Bey'e teslim olan İbrahim Yınal'a isterse kendisine ikta

edilecek bölgelere gidebileceğini veyahut sultanın yanında kalabileceği yönündeki tekliflerden ikincisini kabul etmiştir.¹⁶¹

Köymen, İbrahim Yınal'ın ilk isyan hareketinde Selçuklu tahtını ele geçirmek veya bağımsız bir devlet kurmak şeklinde iddiası olmadığını sadece fetih hakkı olarak ele geçirdiği yerlerin yönetiminin kendisinde kalması talebiyle isyan ettiğini belirtmektedir.¹⁶²

İbrahim Yınal'ın fethettiği yerlerin ondan alınması Türk geleneklerine uygun değildi, fethettiği alanların onun yönetiminde bırakılması gerekirdi. Diğer yandan ele geçirdiği alanları ikta olarak ona vermeyi teklif etmekle Tuğrul Bey, onun ve beraberindekilerin hukuki olarak da kendisine bağlı olduklarını onlara kabul ettirmek istemiş olmalıdır.¹⁶³

Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın talebini geri çevirmesinin nedeni bu dönemden itibaren Selçuklu Devleti'nin dâhili siyasetinde Yakın Doğu idare geleneklerinin etkisiyle ademimerkeziyetçi yapıdan merkeziyetçiliğe doğru görülen değişimdir. Selçukluların siyasi merkezleri olan Rey, İsfahan, Nişâbûr gibi kentler eski İran şehirleriydi. Bu bölgelere yerleşmeye başlayan Selçuklular yeni geldikleri coğrafyanın mahalli geleneklerine, vergi ve muhasebe işlerine yabancı olduklarından yerleşik İranlı bürokratlardan yardım almak zorunda kalmışlardır. Öte yandan İranî geleneklerinin etkisinde bölgenin yerleşik halkını yönetmeye başlayan Tuğrul Bey devletin kuruluşundan itibaren Abbasî halifeleri ile de yakın ilişki kurmuştur. Bu iki kaynaktan beslenerek hükmettiği toprakları merkeziyetçi bir yapıda yönetmeye başlamıştır.¹⁶⁴ Oğuzların İbrahim Yınal'ı desteklemesi konusunda Faruk Sümer; onların Tuğrul Bey'in başbuğluk vasfını yitirerek İranlılardan oluşan bir devletin hükümdarı haline gelmesine tepki gösterdiklerini belirtmektedir.¹⁶⁵ Öyle anlaşılıyor ki Oğuzlar kendileri gibi

¹⁶¹ İbnü'l-Esir, IX, s. 422, 423; İbn Kesîr, C. 12, s. 155; Mevdûdî, s. 202, 203; *Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr (İbnü'l-Azîmî), Azîmî Tarihî, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/1039-1143/1144)*, Ali Sevim, TTK, Ankara, 2006, s. 12; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 17; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 86; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 63; a. mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 59, 60; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 28; S. G. Agacanov, a.g.e., s. 320, 321; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 117-119; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi, I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 25, 26; Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri*, Otto Yayn., Ankara, 2017, s.30-32; a.mlf., “*Selçuklu Devleti'nde İsyancılar*”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 5-8; Cihan Piyadeoğlu, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iuturkiyat/article/view/1023021059/pdf_20 (22/08/2019); İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, s. 365; a. mlf., “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, s. 127

¹⁶² M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 63.

¹⁶³ Cihan Piyadeoğlu, a.g.m., s. 132.

¹⁶⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 36-42; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 117-119; Cihan Piyadeoğlu, a.g.m., s. 139.

¹⁶⁵ F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 97.

ganimet peşinde koşarak hayatını geçiren bir lider arıyorlardı. Tuğrul Bey'in yerleşiklere dayanan devlet idaresi onları memnun etmemiş ve hayat tarzlarına ters düşmüştü. Bu nedenle kendilerine daha çok benzediklerini düşündükleri İbrahim Yınal'ı desteklemişlerdir. Ancak muhtemelen İbrahim Yınal da tahta geçmeyi başarsaydı merkeziyetçi politikaları, devam ettirmek zorunda kalacaktı. Çünkü bu durum kişisel bir tercihten çok Yakın Doğu'daki siyasî örgütlenme anlayışının bir gereği idi.

Resul Tegin'in ilk isyanından kısa bir süre sonra İbrahim Yınal sultandan izin almadan Musul'dan ayrılıp Cibâl bölgesine doğru hareket ederek bir kez daha isyan etti. Bunun üzerine hem Halife Kaim bi-Emrillâh tarafından mektup ile hem de sultan Tuğrul Bey tarafından elçi gönderilerek tekrar geri çağrıldı. Geri dönerken İbrahim Yınal'ın yanında halifenin kendisine hil'at olarak verdiği cübbe de bulunmaktaydı. Yınal, Bağdat'ta sultanın karşısına çıktı ve tekrar itaatini arz etti [Muharrem 450/Mart 1058].¹⁶⁶ Bu isyan hareketinin kılıca başvurulmadan bastırılmasında belki de hareketin daha henüz başındayken müdahale edilmesi ve olaya halifenin de dâhil olması sebep olarak gösterilebilir. Diğer yandan İbrahim Yınal'ın beraberinde halife tarafından daha önce kendisine verilen bir cübbeyi taşıyor olması da mühimdir. Yınal bu hareketiyle muhtemelen kendisine karşı sert davranılmasını engellemek için halifeyi etkilemeyi ve onun desteğini almayı hedeflemiş olmalıdır.

Tuğrul Bey'in izlediği merkeziyetçi politikaları benimsemeyen İbrahim Yınal, sultanın Arslan Besasirî ile mücadele halinde olmasından yararlanarak Hemedan'a hareket etti. İbrahim Yınal, Türkmenlerin desteğini sağlamak için onlara; sultanla asla barışmayacağına, Türkmenleri buldukları bölgelerden çıkarmayacağına ve onlara sormadan vezir atamayacağına dair yemin etmiştir. Böylelikle İbrahim Yınal'a bağlı kuvvetlerin sayısı oldukça artmıştır. Onu takip eden Tuğrul Bey ilk çatışmalarda mağlubiyete uğrayınca iç kaleye çekilerek Çağrı Bey'in oğullarından yardım istedi. Bu isyan sırasında hanedan üyelerinden Ertaş'ın oğulları Ahmed ve Muhammed ise beraberlerindeki Oğuzlar ile birlikte İbrahim Yınal'ın yanında yer almışlardır. Yeğenleri Karaarslan Kavurd, Alp Sungur Yakutî ve Alparslan'ın yardımlarıyla galip gelen Tuğrul Bey bu defa İbrahim Yınal'ı affetmeyerek ona yardım eden Ahmed ve Muhammed ile birlikte yayının kirişiyle boğdurmuştur (9 Cemâziyelâhir 451/23 Temmuz 1059). İbnü'l

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, IX, s. 484; İbn Kesîr, C. 12, s. 183; Sibt İbnü'l Cevzî, s. 31, 37, 40; O.Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 96; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 60; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 121; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 35; N. Yazar, a.g.t., s. 11-13; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 32, 33; Cihan Piyadeoğlu, a.g.m., s. 134, 135; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 367; a. mlf., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 127.

Esir, Yinal'ın daha önce sultan tarafından defaatle affedildiğini fakat bu defa halifenin başına gelen olayların tek sebebinin İbrahim Yinal olduğunun anlaşılmasından ötürü öldürüldüğünü zikretmektedir. Ahmed b. Mahmud tarafından kaleme alınan muahhar ve muhtasar kaynağımız *Selçuk-Nâme*'de ise diğer kaynaklardan farklı olarak Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'ın boynunu vurduğu ifade edilmektedir. Abu'l Farac ise İbrahim Yinal'ın Oğuzlar tarafından başının kesildiğini ve sultanın da onu bir kamışa saplayıp saray kapısına astırdığını dile getirmektedir.¹⁶⁷

İslâm kültürünün etki alanına girmekle birlikte eski Türk ananesi gereği Selçuklularda da hanedan üyelerinin öldürülmesi esnasında kanlarının akıtılmadığı görülmektedir.¹⁶⁸ Bu nedenle başının vurulması ve kamışa saplanması şeklindeki cezalandırma usulü hem eski Türk ananesine uymamakta hem de dönemin diğer kaynaklarında bunu doğrulayacak bir bilgiye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu iki kaynaktaki bilginin şüpheyle karşılanması gerekmektedir.

Yinal'ın bu son isyan hareketindeki hedefi Selçuklu tahtını ele geçirmektir. Ayrıca isyan sırasında Besâsiri tarafından Bağdat işgal edilmiş ve Şii Fatimi halifesi adına hutbe okunmuştur.¹⁶⁹ Yinal, tüm başarılarına rağmen hanedan içinde başarılarıyla orantılı bir konuma sahip olmadığından isyan etmiştir.¹⁷⁰

Şüphesiz ki izlenmeye başlanan merkezîyetçi politikalara karşı hanedan içinde ilk ve en çok direnen kişi İbrahim Yinal'dır. Eski Türk idare geleneğinin devamından yana olan İbrahim Yinal ilk iki isyan teşebbüsünde değilse bile üçüncü isyan girişiminde artık sadece daha geniş topraklara hükmetmek yerine doğrudan tahtı talep etmektedir. Tüm çabalarına rağmen tahtı ele geçiremeyip mağlup olunca da iki defa affedildikten sonra üçüncü girişiminin akabinde eski bir Türk ananesi gereği yayının kirişiyle boğdurulmuştur. Öte yandan isyana destek veren şehzadeler Ahmed ve Muhammed'in de aynı yöntemle boğdurulması hanedan içinde isyana destek verenlerin

¹⁶⁷ el-Hüseyni bu olay esnasında Alp Arslan için "Sultan" unvanını kullanmakta ise de sultanın Tuğrul Bey olduğuna şüphe yoktur bkz İbnü'l-Esir, IX, s. 485, 488, 489; Ravendî, s. 106; Bundarî, s. 12-14; *Târih-i Âl-i Selçuk, Anonim Selçuk-nâme*, çev. ve notlar Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 21; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 84; İbn Kesîr, C. 12, s. 183, 185, 486, 188; el-Hüseyni, s. 13, 14; Mevdûdî, a.g.e., s. 202, 203; Abu'l Farac Tarihi, C. I, s. 313; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't taleb fî tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, çev. not ve açıklamalar Ali Sevim, TTK, Ankara 1982, s. 4, 5; Azîmî Tarîhî, s. 17; Sibt İbnü'l Cevzî, s. 48, 49, 59, 64; *Cami'ü't-Tevarih*, s. 100; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 39-41; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 23, 24; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 96, 97; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 64-66; a. mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 62, 63; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 97, 98; S. G. Agacanov, a.g.e., s. 322, 323; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 36; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 121; N. Yazar, a.g.t., s. 14-19 ; C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 135-137; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 30, 34; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 367; a.mlf., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 127, 128.

¹⁶⁸ M. F. Köprülü, a.g.m., s. 1-9.

¹⁶⁹ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 66.

¹⁷⁰ C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 139.

de affedilmeyeceğini ve Tuğrul Bey'in bu tutumundaki kararlılığını göstermektedir. İbrahim Yınal daha önce iki defa affedilmesine rağmen ona yardıma gelen iki şehzadenin karışıkları ilk isyan akabinde idam edilmesinin nedeni muhtemelen bu isyan hareketinin öncekilere göre daha tehlikeli boyutlara ulaşmış olmasıdır.

2.1.1.2. Resul Tegin'in I. İsyanı

İbrahim Yınal'dan sonra Tuğrul Bey'in izlemeye başladığı merkezîyetçi siyasete karşı ikinci bir isyan hareketi başladı. Arslan Yabgu'nun Huzistan'da bulunan oğlu Resul Tegin bulunduğu bölgenin sultan tarafından Hezaresb b. Bengîr'e iltizama verilmesi üzerine isyan etti. Sultan onun üzerine Hezaresb'i gönderdi ve Resul Tegin yapılan savaşı kaybetti ve esir alındı. Mağlup olan Resul Tegin halifenin yardımlarını temin etmek maksadıyla Hezaresb'in izniyle Bağdat'a gitti. Resul Tegin'in isyan ederek halkın gözünde kendi karizmasını ve itibarını sarstığını düşünen bu nedenle oldukça sınırlanan Tuğrul Bey, Amidülmülk aracılığıyla halifeden Resul Tegin'i kendisine iade etmesini talep etti. Nihayetinde yapılan görüşmelerden sonra Resul Tegin'in halifelik sarayında zincire vurulup bağlanması kararlaştırıldı (449/1057).¹⁷¹ Resul Tegin'in Selçuklu tahtını ele geçirebilecek kadar büyük bir askeri güce sahip olmaması isyanın kısa sürede bastırılmasını sağlamıştır. Selçuklu tarihi hakkında bilgi veren kaynakların çoğunun bu isyan hareketi konusunda sessiz kalması da bunu göstermektedir. Bu yüzden isyanın Resul Tegin tarafından tahtı ele geçirmekten çok daha geniş toprakları yöneterek statüsünün yükselmesini sağlamak hedefiyle çıkarıldığı düşünülebilir. Diğer yandan halifenin istememesine ve adetlerinde olmadığını söylemesine rağmen kendisine sığınan Resul Tegin'i zincire vurma Tuğrul Bey'in Bağdat'taki nüfuzu hakkında fikir vermektedir.

2.1.1.3. Kutalmış'ın I. İsyanı

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, muhtemelen dâhilî siyasette izlenen merkezîyetçi politikalara uyum sağlayamadığı için babasının ve kendisinin fetih hakkına dayanarak kardeşi Resul Tegin'i de yanına alıp isyan etmiştir (453/1061). Onun etrafında daha çok Türkmenler ve gulâm Türklere oluşan bir topluluk vardı. Sultan Tuğrul Bey bu isyanı haber aldığı anda müdahale etmesi için önce Bağdat şahnesi Humâr

¹⁷¹ İbnü'l-Esir, IX, s. 481, 482; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 23; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 95, 96; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 121; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 35; A.Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 31, 32; Hasan Taşkıran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 68, 69; N. Yazar, a.g.t., s. 9-11; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 36; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 367; a.m.f., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 124.

Tegin'i (13 Receb 453/2Ağustos 1061) ardından ise vezir Amîdülmülk el- Kündürî'yi göndermiştir. Kutalmış, Kündürî tarafından Girdkûh Kalesi'nde kuşatıldığında sulh teklifinde (Cemâziyelâhir 455/Haziran 1063) bulunmak zorunda kalmıştır. Kutalmış, sultanın kendisini bağışlamasını ve can güvenliği için yemin etmesini, isyandan dolayı kendisinden tazminat istenmemesini, Çağrı Bey'in oğlu olan Süleyman'ın kız kardeşiyle evlenmesine engel olmamasını ve kendisine iyi bir vilayetin yönetiminin verilmesini talep etmiştir. Ancak can güvenliği ve vilayet yönetimi hakkındaki taleplerinin görüşülebileceğini fakat diğer konuların sultana açılmayacağı söylend. Kutalmış bu cevabı yeterli bulmadı ve barış görüşmeleri kesildi. Bu sırada Tuğrul Bey'in vefat haberi gelince Kündürî kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır.¹⁷²

Kutalmış ve İbrahim Yınal isyanlarının ortak özelliği ikisinin de isyanları sırasında göçebe ve fütihatçı olarak tanımlanabilecek Türkmen ve Oğuz kitleleri tarafından desteklenmesidir. Tuğrul Bey'in yerleşik tebaa ile ilişkilerinde izlediği politika ve yürüttüğü merkezîyetçi siyaset devletin kurucu unsuru olan göçebeler üzerinde olumsuz tesir bırakmış olmalıdır. Bundan dolayı göçebe unsurlar kendileriyle daha çok ortak noktalara ve daha benzer siyasî düşüncelere sahip olduklarını düşündükleri bu hanedan üyelerinin isyanlarına destek vermiş olmalıdırlar.

İki hanedan azasının isyanlarındaki hedeflerinde ise bazı farklılıklar bulunmaktadır. İbrahim Yınal'ın taleplerine ve sulh görüşmelerinde izlediği siyasete incelendiğinde ilk isyanlarında daha geniş topraklara hükmetmeyi hedeflerken son isyanında ise tahtı -başka bir deyişle sultan olmayı- hedeflemiştir. Kutalmış ise belki babasının hanedan içindeki pozisyonundan¹⁷³ ve ölüm hadisesinden dolayı ilk isyanından itibaren tahtı hedef almıştır. İçinde bulunduğu koşullarda sahip olduğu liderlik karizmasıyla etrafına çok sayıda asker toplanan Kutalmış'ın bu ilk isyanının yaklaşık iki sene boyunca bastırılmaması Alp Arslan dönemindeki isyan hareketine de zemin hazırlamıştır.

¹⁷² Sibt İbnü'l Cevzî, s. 97, 115; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 100, 103; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 67; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 63, 64; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 99; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 132, 133; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 38, 39; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 35, 36; C. Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 53-57; H. Taşkıran, a.g.e., 69-73; N. Yazar, a.g.t., s.20-24; Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", academia.edu/31515803/Kutalmışın_Büyük_Selçuklu_Tahtını_Ele_Geçirme_Gayretleri, (27/08/2019), s. 97-99; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 35, 36; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 367; a. mlf., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 123.

¹⁷³ Arslan Yabgu'nun hanedan içindeki liderlik rolü ve Gazneliler ile münasebeti sırasında hapsedilerek zindanda ölmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, s. 32-95; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular I*, 54-56.

2.1.2. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyamları

2.1.2.1. Büveyhîler

Büveyhîler, Deylem asıllı Ebû Şucâ Büveyh ve oğullarının oluşturduğu, İran'da hüküm süren bir hanedandı.¹⁷⁴ Selçukluların İran coğrafyasına girmesiyle birlikte iki devlet komşu olmuşlardı.¹⁷⁵ Tuğrul Bey döneminde Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr'ın girişimleriyle iki hanedan arasında ittifak kuruldu ve yapılan evliliklerle de bu ittifak pekiştirildi.¹⁷⁶ Ebû Kâlicâr'ın Tuğrul Bey'in Diyarbekir'deki adamlarını öldürmesiyle aralarında yaptıkları anlaşma bozulmuştur. Tuğrul Bey Büveyhîler üzerine sefere çıkmış olmakla birlikte bu sefer ve neticesi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.¹⁷⁷ 446/1055 yılında Şiraz'ı ele geçiren Melikü'r-Rahim'in hutbeden Tuğrul Bey'in adını çıkarması ile açık bir isyan hareketinin başladığı görülmektedir. Buna karşılık Tuğrul Bey aynı hanedandan Ebû Ali'yi desteklemiş ve onun Hûzistan'ı almasıyla beraber Büveyhîler eski sınırlarına nazaran daha küçük bölgesel bir güç haline gelmeye başlamışlardır. Tuğrul Bey'in birinci Bağdat Seferi sırasında Selçuklu askerleri ile Büveyhî gulâmları arasında yaşanan gerginliklerden sonra Melikü'r-Rahim Hüsrev Firûz'un yakalanması ile bu hanedan tarihe karışmıştır (Ramazan 447/23 Aralık1055).¹⁷⁸

2.1.2.2. Mervânîler

Tuğrul Bey Rey'de olduğu sırada Güneydoğu Anadolu'ya hâkim Mervânîlerden Nasrüddevle Ebû Nasır Ahmed b. Mervân'a haber göndererek itaatini isteyince Nasrüddevle tarafından hutbede adı zikredilerek bu isteği kabul edilmişti (441/1049-1050). Buna rağmen Selçukluların Arslan Besasirî ile mücadelesi esnasında Nasrüddevle Besasirî'yi destekleyip Tuğrul Bey'in Bizans'a gönderdiği elçiyi

¹⁷⁴ Esin Küçükbeğir, *Sultan Tuğrul Bey Dönemi Tâbi Devletler*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2016, s. 32, 32; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, s. 479.

¹⁷⁵ O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 101, 102.

¹⁷⁶ Köymen, Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Mansûr'un bu hanedandan Selçuklu hâkimiyetini kabul ederek Tuğrul Bey adına hutbe okutan ilk kişi olabileceğini dile getirmektedir bkz. İbn Kesîr, C. 12, s. 150; Mevdûdî, a.g.e, s. 176, 177; E. Küçükbeğir, a.g.t., s. 34; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 101; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 150, 152; a.mlf., "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 32.

¹⁷⁷ Mevdûdî, a.g.e, s. 178; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.94; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 153; E. Küçükbeğir, a.g.t., s.34; Osman Gazi Özgüdenli ise Ebû Kâlicâr'ın sağlığında iki hanedan arasında problem yaşanmadığını ve onun ölümüne kadar bu anlaşmanın bozulmadığını düşünmektedir bkz. O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 101.

¹⁷⁸ Ravendî, s. 104; Bunderî, s. 8; İbnü'l-Esir, IX, s. 459, 465; İbn Kesîr, C. 12, s. 166, 167; Târih-i Güzide, s. 344; Mevdûdî, a.g.e, s. 193-195; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 96, 97; O.Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 91-93; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 101; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 153, 154; E. Küçükbeğir, a.g.t., s. 35, 36; Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi, Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar, Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 221; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 29, 30; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 33, 34; a. mlf., "Büveyhîler", *DİA*, VI, s. 498; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 366; a. mlf., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 122.

alıkoyunca tâbiliten çıkıp isyan etmiş oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey büyük bir ordu ile Mervânîlerin üzerine yürüyünce sulh teklif etmek zorunda kaldılar. İbrahim Yınal aracılığıyla şefaath dilemelerine rağmen sultan tarafından affedilmeyerek ülkeleri yağmalandı ve 100.000 dinar ödemesi ve tâbiyeti tekrar kabul etmesi karşılığında Nasrüddevle affedilerek ülkesine geri döndü (449/1057).¹⁷⁹

2.1.2.3. Annâzîler

Annâzîler, 990-1117 yılları arasında İran-Irak sınırını oluşturan Kirmanşah, Hulvân, Dinever, Şehrizor, Dakuka, Daskara, Bendenicin, Nomaniye bölgelerinde hüküm sürmüşlerdir. Tuğrul Bey'in Cibâl bölgesinin fethiyle görevlendirdiği İbrahim Yınal Annâzî topraklarına geldiğinde hanedan içinde tahta kavgaları bulunmaktaydı. Annâzî tahtını ele geçirmek isteyen Sa'di b. Ebu'l-Şevk 438/1046 yılında hutbeyi İbrahim Yınal adına okutarak tâbiyetini arz etti. Ancak Sa'di'nin boşalttığı Hulvân'a amcası Mühelhil gelerek hutbeden İbrahim Yınal'ın adını kaldırdı. Bu isyan alametine karşılık Oğuzların desteğiyle Sa'di taht mücadelesine devam ederken amcası ise Büveyhîlerin desteğini sağlamıştı. 22 Ramazan 447/15 Aralık 1055 tarihinde Bağdat'a giren Tuğrul Bey Annâzîleri tekrar Selçuklulara bağlamıştır.¹⁸⁰

2.1.2.4. Ukâyîler

Hanedan, 446/ 1054 yılında Ukâyî hükümdarı Kureyş'in Tuğrul Bey adına hutbe okumasıyla Selçuklu tâbiyetine girmişlerdir. Kureyş kendisi de Şii olduğundan, Arslan Besasirî'nin Şii Fatimî halifesi lehine olan hareketinden ötürü onu destekleyince Tuğrul Bey'e cephe alarak isyan etmişti. Diğer yandan Kureyş, Mısır halifesinden gelen hil'ati giymiş ve paraları da kabul etmiştir. Tuğrul Bey'in Araplar karşısında zafer kazanması üzerine Kureyş, sultandan kendisini affetmesini isteyince sultan Kureyş'i affetmiş ve Bâduriyâ, Enbâr, Dücel, Nehr-i Baytar, Ukberâ, Avânâ, Tikrit, Nehrü'l-Melik, Nusaybin, Kureyş'in yönetimine verilmiştir. Ancak Kureyş, 442/1058 yılında Besasirî ile tekrar birleşerek Musul'u kuşatmışsa da Tuğrul Bey'in kendisi üzerine

¹⁷⁹ İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul, 1975, s.148-151; Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 35-37; Abu'l Farac Tarihi, C. I, s. 304, 310 ; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 151, 152; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 110, 111; E. Küçükbekir, a.g.t., s. 57; Bosworth, a.g.e., s. 138; Abürrahim Tufantoz, "Mervânîler", *DİA*, XXIX, s. 231; ; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 31.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esir, IX, s. 405-407, 462-464; İbn Kesîr, C. 12, s. 166, 167; Mevdûdî, a.g.e., s. 175, 176; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 93; Bosworth, a.g.e., s. 224; E. Küçükbekir, a.g.t., s. 36, 39, 40; C. Piyadeoğlu, a.g.m., s. 126, 127; Abdülkerim Özyayın, "Annâzîler", *DİA*, III, s. 216.

düzenlediği seferiyle vazgeçmiştir. 450/1058'de Besairî'nin Bağdat'taki hâkimiyetine son verilmesiyle Ukâyîliler tekrar Selçuklu hâkimiyetine boyun eğmişlerdir.¹⁸¹

Tuğrul Bey döneminde daha önce tabiiyet altına alınmasına rağmen isyan hareketi görülen söz konusu hanedanların isyanları bastırılmıştır. Ancak hanedanların güçlerine ve yaratabilecekleri tehlikenin boyutlarına göre cezalandırma usulünde farklılıklar görülmektedir. İran coğrafyasının köklü hanedanlarından Büveyhîler'in ilk isyan hareketleri sonucunda sınırları daraltılmış ellerindeki toprakların bir kısmı alınarak itaatleri tekrar sağlanmıştır. Ancak Şii olmaları nedeniyle Sünni Abbasî halifesi ile anlaşmazlığa düşen ve halifeyi baskı altına almayı başaran hanedanın ulaştığı güç Tuğrul Bey'in tedirgin olmasına neden olmuştur. Bu nedenle halifenin yardım çağrılarına cevap Tuğrul Bey, Büveyh oğullarını ortadan kaldırmak zorunda kalmıştır. İsyen eden Mervan oğulları, ülkeleri yağma edildikten sonra para cezası karşılığında affedilmiştir. Annâzîlerin isyanı ise kendi içlerindeki bir taht kavgası sırasında ortaya çıkmış ve sultan tarafından affedilmişlerdir. Bu isyanın özelliği hanedandaki taht kavgası esnasında muhalif Mühelhil'in Büveyh oğullarının desteğini sağlamış olmasıdır. Bu durum Büveyh oğullarının Selçuklulara karşı sığılacak bir güç olarak görülmeye başlandığını da göstermektedir. Bundan dolayı hanedanın ortadan kaldırılması kararının doğru olduğu da ortaya çıkmaktadır. Ukâyîliler de Tuğrul Bey'in adını hutbeden çıkararak başlattıkları iki isyan girişiminden sonra da affedilmiştir. Bu isyanlar sırasında muhtemelen sıcak çarpışma olmaması ve Kureyş'in Tuğrul Bey'in ordusunda görev almasından dolayı cezalandırılmadıkları aksine yönetimlerine yeni yerlerin verilerek taltif edildikleri görülmektedir.

Öyle ise Tuğrul Bey tarafından yeni girilen İran coğrafyasında muhtemelen kabul görmek için devletin kuruluş aşamasında yerleşik halkla iyi ilişkiler kurması gerektiğinden tâbi hanedan isyanlarına karşı, hanedan üyelerinin çıkardığı isyanlara göre daha yumuşak bir politika izlendiğini söylenebilir.

2.2. Alp Arslan Dönemi

Tuğrul Bey'in vefat haberi geldiği sırada vezir Amidü'l-Mülk Kündürî, Girdkûh Kalesi'nde Kutalmış'ın isyanı ile meşguldü. Sultanın vefat haberini alınca kuşatmayı kaldırdı ve müteveffa sultanın, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht tayin ettiğini

¹⁸¹ İbnü'l-Esir, IX, s. 455, 474, 477; Bundarî, a.g.e., s. 9, 10; Ravendi, a.g.e., s. 106; Abu'l Farac Tarihi, C. I, s. 313-315; İbn Kesir, C. 12, s. 165, 188-190; Sibt İbnü'l Cevzî, s.17-29; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 151; a.mlf., "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 31; E. Küçükbeğir, a.g.t., s. 45-48; Gülay Ögün Bezer, "Ukayliler", *DİA*, XLII, s. 60.

belirterek onu tahta oturttu ve onun adına biat aldı. Sadece *Camiü't-Tevârih* adlı eserde Tuğrul Bey tarafından Alp Arslan'ın veliaht ilan edildiği ve Süleyman'ın da onun naibi olarak tahta oturtulduğu belirtilmektedir. Kündürî ordunun bağlılığını sağlamak için orduya hazineden para ve elbise dağıttı. Alp Arslan'a ise amcasının vasiyetini hatırlattı ve buna uyarsa kendisine para verileceğini, hükmettiği yerlerin elinde kalacağını ve hutbede adının Süleyman'dan sonra zikredileceğini belirtti. Ancak Alp Arslan'ın güçlü bir rakip olarak ortaya çıkması üzerine hutbede onun adı zikredilmeye başlanmıştır.¹⁸² Bu durumda tahta çıkarılarak adına ilk hutbe okunan kişi Süleyman olduğundan ona isyan eden kişi de Alp Arslan'dır. Bununla birlikte Süleyman'ın hem askerin hem de devlet ricalinin tamamına hükmedemediğinden sultan olarak meşruiyetini tam anlamıyla sağlayamadığı görülmektedir. Bu nedenle gelişen olaylara isyan olarak değil taht kavgası olarak bakılmasının daha doğru bir değerlendirme olduğu kanaatindeyiz.

2.2.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

2.2.1.1. Kutalmış'ın II. İsyanı

Sultan Tuğrul Bey'in sağlığında bastırılan ancak müzakereler devam ederken sultan vefat ettiği için akim kalan ilk isyan hareketinden sonra Kutalmış tahtı ele geçirmek amacıyla başkent Rey'e doğru yürümüştür. Bunun üzerine Kündürî, Alp Arslan'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Neticede iki taraf arasında Damgan yakınlarındaki Dih-i Nemek vadisinde vuku bulan savaşı Alp Arslan muzaffer olarak tamamlarken Kutalmış'ın ise cansız bedeni savaş meydanında bulunmuştur (456/1064). Kaynaklar genelde Kutalmış'ın atından düştüğü için öldüğünü belirtirken Aksarayî ise attan düştükten sonra peşindekiler tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir. Aksarayî ve el-Hüseyni tarafından nakledilen bir hadise de bu isyana katılan hanedan üyeleriyle ilgilidir; Alp Arslan isyana katılan ve tutsak alınan Kutalmış'ın oğulları da dâhil akrabalarının öldürülmesini düşünürken Nizamülmülk "Akırayı öldürmek doğru olmaz, uğursuzluk getirir. Devlet çabuk yıkılır" diye buna engel olmuştur. Nihayetinde meliklik ve emirlik sıfatı alınan Süleymanşah ve isyana destek veren Resul Tegin ve

¹⁸² İbnü'l-Esir, X, s. 43, 44; Ravendî, s. 114; Bundarî, s. 25; Zâhirü'd-Dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 87; *Camiü't-Tevârih*, s. 100, 108; Mevdûdî, s. 222, 223; *Abu'l Farac Tarihi*, C. I, s. 316; Sibt İbnü'l Cevzî, s. 126; *Târih-i Güzide*, s. 345; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 30; O.Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 103, 104; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 7-10; a.mlf., "Tuğrul Bey", *İA*, 12/2, s. 41; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 134, 136, 137; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 42; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 367.

oğlu gibi hanedan mensupları adamlarıyla birlikte Diyarbekir taraflarına gönderilmişlerdir.¹⁸³

Hadiselerin cereyanından anlaşıldığı kadarıyla Kutalmış isyanında tahtı hedeflemiş ve sonuncu isyanında bir süreliğine bunu başarmıştır. Kutalmış savaş esnasında atından düşerek ölmüştür. Ancak bu durumda aklımıza acaba ölmeseydi kendisine nasıl bir ceza uygun görülürdü? sorusu gelmektedir. Her isyanında tahtı hedef alan, etrafında çok sayıda kişinin toplandığı, liderlik karizmasına sahip ve ailenin yaşça da büyüklerinden olması Sultan Alp Arslan tarafından tehdit olarak görülmesine neden olur ve bu durumda büyük ihtimalle öldürülmesi uygun görülürdü.

2.2.1.2. Resul Tegin'in II. İsyanı

Bu dönemde toprak ve statü talebi olarak karşımıza çıkan isyanların ilki Resul Tegin'in ikinci isyanıdır. Kutalmış'ın ikinci isyanında onun yanında yer alarak isyana katılmış ve Başşehir Rey'e yürümüş, Damgan civarında yapılan savaştan sonra ise Alp Arslan tarafından esir alınmıştır (Muharrem 456/Ocak 1064). Adı kaynaklarda belirtilmemekle birlikte Resul Tegin'in büyük oğlu da bu sırada babasının yanında yer almış ve onunla birlikte sultana esir düşmüştür.¹⁸⁴ Kutalmış'ın II. isyanından bahsederken onun yanında yer alan akrabalarının Diyarbekir bölgesine gönderildiğini belirtmiştik. Kaynakların Resul Tegin'in bundan sonraki icraatları hakkında sessiz kalmaları onun da uç bölgesine gönderilenler arasında olabileceğini düşündürmektedir.

2.2.1.3. Musa Yabgu'nun İsyanı

Alp Arslan, Kutalmış isyanıyla uğraştığı sırada (455/1063) hanedanın en yaşlısı ve amcası Fahrülmülk Musa Yabgu da saltanat davasıyla ortaya atılmıştır. Bu isyan sultan tarafından kısa sürede bastırılmıştır. Huzuruna çıkan amcasına sultan Alp Arslan ihsan ve ikramda bulunmuş ardından onu Herat'tan alarak Mazenderan'a

¹⁸³ İbnü'l-Esir, X, s. 48, 49; Bundarî, s. 25, 26; *Târih-i Âl-i Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, s. 21; İbn Kesir, C. 12, s. 20; el-Hüseyni, s. 21, 22; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 107, 108; Mevdûdî, s. 224, 225; İbnü'l Adîm, s. 13; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 11; Sıbt İbnü'l Cevzî, s. 127-129; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 54-57; *Târih-i Güzide*, s. 345; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 34, 35; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 104, 105; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 67, 68; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 41, 42; C. Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 57-64; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 132, 133, 136-138; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 37, 39; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 100; H. Taşkıran, a.g.e., 73-79; N. Yazar, a.g.t., s. 81-85; M. Kesik, a.g.m., s. 99-105; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 367, 368; a. mlf., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 123.

¹⁸⁴ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 68; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 137, 138; C. Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 63; H. Taşkıran, a.g.e., s.79; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 367, 368; a. mlf., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 124.

göndermiştir.¹⁸⁵ Alp Arslan hanedanının en yaşlı üyesinin sadece iktâ bölgesini değiştirmekle iktifa etmiştir. Kaynaklarda Musa Yabgu'nun başka bir isyan hareketine rastlanmamaktadır. Devletin kuruluş aşamasından itibaren diğer liderlere nazaran daha geri planda kalan ve saltanatı ele geçirmek adına pek de aktif olmayan bir politika izleyen Musa Yabgu anladığımız kadarıyla ömrünün sonuna kadar yönetimine verilen bölge ile yetinmiştir.

2.2.1.4. Kavurd'un İsyanları (I-III)

Kutalmış hadisesinden sonra merkezî bir devlet anlayışına geçen Alp Arslan'ın Kavurd'un elindeki topraklara ve yetkilerine dokunmaması onun akrabalık bağlarını ve eski teamülleri tamamen yok saymadığını göstermektedir.¹⁸⁶

Kavurd Bey'in ilk isyanı h. 456/1064 yılında vuku bulmuştur. Alp Arslan'ın tahta çıkmasını kabul etmek istemeyen Kavurd, İbrahim Yınal'ın kardeşi Erbasgan ile temasa geçmiştir. Diğer yandan Alp Arslan'a bağlılığını bildiren Fazlûye, büyük ihtimalle sultanın da onayını aldıktan sonra eskiden hâkim olduğu ve Kavurd tarafından elinden alınmış olan Şiraz üzerine hücum etmiş ancak mağlup olmaktan kurtulamamıştı. Sultan Alparslan bu olayı itaatsizlik olarak yorumlamıştır. Büyük bir isyan çıkabileceğini düşünen sultan hemen Kirman'a gelerek duruma müdahale etmiş ve Kavurd Bey, itaatini sunmak zorunda kalmıştır.¹⁸⁷

Alp Arslan, muhtemelen kendisinden sonra oluşabilecek karışıklığı önlemek amacıyla sağlığında oğlu Melikşah'ı veliaht tayin edip adına tüm ülkede hutbe okutunca bu durumu kabul etmeyen Kavurd ikinci kez isyan etmiştir. Vezirinin de teşvikleriyle sultanın adını hutbe ve sikkeden kaldırıp sadece kendi adına hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştır. Neticede sultan (Şaban 459/ Haziran-Temmuz 1067) Kirman'a doğru sefere çıktı, iki tarafın öncü kuvvetleri arasındaki çarpışmayı kaybeden Kavurd Bey, Cîruft Kalesi'ne sığındı. Kavurd Bey'in af talebine sultan olumlu cevap verdi ve itaat etmesi şartıyla Kirman'ı onun idaresine bıraktı. Bundan başka Kavurd Bey'in ricası

¹⁸⁵ İbnü'l-Esir, X, s. 47; Mevdûdî, a.g.e., s. 224; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 114; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı* s. 43, 44; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 137; N. Yazar, a.g.t., s. 24, 25; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 363.

¹⁸⁶ O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 139.

¹⁸⁷ Bunderî, s. 29, 30; Sibt İbnü'l Cevzi, s. 139 ; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 113, 114; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 70; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 47; a. mlf., *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara, 1989, s. 22-25; C. Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 98, 99; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 143; A.Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 43; N. Yazar, a.g.t., s. 25-29; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 363; a. mlf., "Kavurd", *İA*, VI, s. 457.

üzerine kızlarına iktalar bağışladı, her birine yüz bin dinar verip büyük beylerle evlenmelerine vesile oldu. Bu isyanı sırasında hanedan mensuplarından Erbasgan'ın da Kavurd'u desteklediği görülmekle birlikte isyanın ardından kaçtığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁸

Kavurd daha önce anlaşmazlık yaşadığı Fazlûye ile anlaşarak tekrar isyan etmiştir. Sultan, Fazlûye'yi tedip işini veziri Nizamülmülk'e devredip kendisi kardeşinin üzerine yürüdü. Fazlûye'nin esir edildiği haberini alan Kavurd, hemen abisinden af diledi. Sultan Alp Arslan'ın aralarındaki anlaşmazlığın çözülmesi için Kavurd Bey'in oğlu Sultan Şah'ı kendisine göndermesi talebini Kavurd Bey reddetti (461/1069). Bunun üzerine bizzat sultan tarafından üzerine yapılan sefer düzenlendi. Ancak sefer sırasında Kavurd'un sultanın ordusundaki askerlerle yazıştığı haberi üzerine Alp Arslan Berdesîr önündeki kuşatmayı kaldırarak İsfahan'a doğru yola çıktı. Bu sırada Kavurd'un saldırma ihtimaline karşı ise oğlu Melikşah'ı şehrin önünde bıraktı (Zilhicce 461/Ekim 1069). Kavurd meselesinin halli oğlu Sultanşah'a bırakıldıysa da o babasına yenilerek geri dönmüştür.¹⁸⁹

Kavurd Bey'in Sultan Alp Arslan tarafından ilk iki isyanından sonra affedilmiş olması dikkat çekicidir. Üstelik ikinci isyanından sonra sultan Kavurd Bey'in kızlarına da birçok ihsanda bulunmuştur. Bu durumun nedeni sultanın kardeşi olması başka bir deyişle aralarındaki irsî bağ olabilir. Zira sultan kardeşine karşı daha hoşgörülü ve tavizkâr davranmış görünmektedir. Sonuçta Kavurd Bey meselesi Alp Arslan zamanında çözümlenememiştir. Onun son isyanı yeğeni Melikşah'ın saltanatı zamanında gerçekleşecekti.

2.2.2. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyanları

2.2.2.1. Gürcü Kralı IV. Bagrat

Ülkenin dâhili siyasetinde hanedan mensuplarının toprak veya taht iddiasıyla ortaya çıkmaları üzerine oluşan kaotik duruma son veren Sultan Alp Arslan, 1 Rebûlevvel 456/22 Şubat 1064 tarihinde Azerbaycan ve Kafkasya seferine çıkmıştır. Bu seferler neticesinde Ermeni ve Gürcü Krallıkları Selçuklu hâkimiyetine

¹⁸⁸ İbnü'l-Esir, X, s. 62; el-Hüseynî, s. 28, 29; Mevdûdî, s. 232, 233; Sibt İbnü'l Cevzî, s. 152; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 70-72; *Târih-i Güzide*, s. 347; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 39; O.Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 116; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 71; E.Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 48; a. mlf., *Kirmân Selçukluları*, s. 25, 26; C. Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 108-116; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 144, 145; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 44; N. Yazar, a.g.t., s. 30, 31; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 363; a. mlf., "Kavurd", *İA*, VI, s. 457.

¹⁸⁹ Sibt İbnü'l Cevzî, s. 163; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 72; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 53, 54; a. mlf., *Kirmân Selçukluları*, s. 26-28; C. Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 120-127; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 145; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 50, 51; N. Yazar, a.g.t., s. 32-36.

alınmışlardır.¹⁹⁰ Kuzeyden gelen Alanların h. 457/1065 yılında Azerbaycan topraklarını tahrip etmesi üzerine sultan ikinci kez Gürcistan üzerine yürümek zorunda kalmıştır (Rebiyülevvel 460/Ocak-Şubat 1068). Bu sefer sırasında Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın sultana itaatini sunmaması üzerine Sultan Alp Arslan sefere devam ederek Tiflis ve Rustav'ı ele geçirmiştir. Tiflis, ele geçirilince burada bulunan önemli kilise de camiye çevrilmiştir. Gürcü kralı elçisi ile birçok hediye göndererek barış talebinde bulunmuş ve haraç ödemesi koşulunu kabul ederek sultana tekrar itaatini sunmuştur.¹⁹¹

2.2.2.2 *Huttelân Emîrinin İsyanı*

Bunların ilki Sultan Alp Arslan'ın Kutalmış isyanı ile meşgul olduğu bir sırada ayaklanan Huttelân emîrinin vassalık gereği ödemesi gereken vergiyi vermeyerek başlattığı isyandır ki çok kısa bir sürede bastırılmıştır.¹⁹² Köymen'in belirttiğine göre emîrin bulunduğu kale sarp bir yerdeydi ve ele geçirilmesi esnasında sultan oldukça zorlanmıştı. Bu yüzden kale fethedilince sultan vassallık statüsüne son vererek burayı kendi ülkesine kattı (456/1064).¹⁹³ Kaynakların bu konu hakkında fazla malumat vermemesi, isyanın dar alanda ve kısa sürede bastırılması etkili bir isyan olmadığı izlenimini uyandırmaktadır.

2.2.2.3 *Şebânkâre Hâkimi Fazlûye*

Bu dönemde hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız bir isyan hareketi ise Şebânkâre hâkimi Fazlûye tarafından gerçekleştirilmiştir. Kavurd Bey'in üçüncü isyanı sırasında onu destekleyerek isyan eden Şebânkâre hâkimi Fazlûye'nin¹⁹⁴ bu ayaklanmasını bastırma görevi sultan tarafından vezir Nizâmülmülk'e verilmiştir. Nizâmülmülk tarafından yakalanan emîr isyan nedeniyle yapılan masrafları karşılaması

¹⁹⁰ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 287, 288; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s. 118-122; el-Hüseyni, s. 24; Mevdûdî, a.g.e., s. 227, 228; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 111; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 596-599; C. Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 80-94; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 141; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 43, 44.

¹⁹¹ *Gürcistan Tarihi*, s. 290-292; el-Hüseyni, s. 30-32; Sibt İbnü'l Cevzî, s. 153; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 119, 120; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 20-22; C. Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 116-120; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 51; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 146; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 47, 48; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 70, 71.

¹⁹² Mevdûdî, a.g.e., s. 224; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 40; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 137; N. Yazar, a.g.t., s. 129, 130.

¹⁹³ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 40.

¹⁹⁴ Köymen bu ismi Fazlaveyh olarak zikretmektedir bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 47.

koşuluyla -gözetim altında tutularak- görevine iade edildiyse de daha sonra öldürüldü (461/1069).¹⁹⁵

2.3. Melikşah Dönemi

2.3.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

2.3.1.1. Kavurd'un IV. İsyanı

Melikşah'ın saltanatına karşı hanedan içinde ilk ve en ciddi tehdit amcası Kavurd Bey'den gelmiştir. Bu tehlikenin farkında olan Melikşah amcasını bir mektupla itaate davet ettiyse de ondan sert bir cevap almıştır. Kavurd Bey: “Ben büyük kardeşim sen küçük oğulsun ben senden daha çok tahta lâyığım” derken Melikşah ise: “Oğul varken kardeş mirasa konamaz” yanıtını vermiştir. Nihayet iki taraf arasında 4 Şaban 465/ 15 Nisan 1073 tarihinde Kerec yakınlarında savaş vuku buldu. Kavurd Bey yakalanarak mağlup bir halde sultanın huzuruna getirilince sultandan af diledi. Bu sırada Kavurd'u destekleyen askerler eğer iktaları arttırılmazsa Kavurd'un saltanatı için biat edeceklerini dile getirince Nizamülmülk, bu durumu sultana bildireceğini söyleyerek orduyu yatıştırdı. Sultan ile görüşen Nizamülmülk Kavurd'un affedilmesi durumunda huzursuzlukların devam edeceğini belirtince sultan bu konunun hallini vezirine bırakmıştır. Diğer yandan Melikşah'ın “Yeryüzünde sağ elini sol eli ile kesen ve babası yerindeki amcasını katleden kimse kadar hüsrana uğrayan var mıdır?” şeklindeki sözleri onun Kavurd Bey'in katledilmesini istemediğini göstermektedir. Nihayetinde Kavurd Bey, ordu içerisinde taraftarlarının çokluğundan çekinildiğinden yayının kirişiyile boğduruldu. *Camiü't-Tevârih*'te ise Nizamülmülk'ün zehirli şerbet içirilmesi suretiyle Kavurd Bey'in öldürülmesini emrettiği zikredilmektedir. Orduda rahatsızlık oluşmaması için ise Kavurd Bey'in zehir içerek intihar ettiği duyurulmuştur. Bunun dışında üç oğlunun da gözlerine mil çekildikten sonra Kirman tahtına Melikşah'a bağlı kalmaları şartıyla iade edilmişlerdir. Abu'l Farac, bu çocuklardan en küçük ikisinin öldüğünü diğerlerinin ise kör olarak yaşamaya devam ettiklerini bildirmektedir.¹⁹⁶ Merçil, savaşa katılan ve gözlerine mil çekilen oğullarıyla ilgili

¹⁹⁵ Osman Turan bu isyanın Kavurd Bey'in 1067 yılındaki ikinci isyanı esnasında vuku bulduğunu belirtmektedir bkz. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 116; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 47; 120-127; C. Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 120-127; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 54; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 145; N. Yazar, a.g.t., s. 32, 33.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esir, X, s. 82; Ravendî, s. 123-125; Bundarî, s. 47, 48; *Târih-i Âl-i Selçuk, Anonim Selçuk-nâme*, s. 22, 23; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 92, 93; el-Hüseynî, s. 39, 40; *Cami ü't-Tevârih*, s. 126-128; Mevdüdî, s. 261-263; Abu'l Farac Tarihi, C. I, s. 326; Sibt İbnü'l Cevzî, s. 188-191; İbn Kesîr, C. 12, s. 227; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme, I*, s. 116-122; *Târih-i Güzide*, s. 348; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 47, 48; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 152, 153; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 73-75; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 11-14; a. mlf., “Selçuklular”, *İA*, X, s. 363; a. mlf., “Kavurd”, *İA*, VI, s. 458; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 66,

bilgilerin kesin olmadığını bununla birlikte İbrahim Yınal'ın bir oğlunun da bu isyanda yer alarak gözlerine mil çekildiğini belirtmektedir.¹⁹⁷

Kavurd Bey'in öldürülmesi hakkında Sıbt İbnü'l Cevzi Nizamülmülk'ün emriyle bir Kıpçak tarafından boğdurulduktan sonra ona bağlı askerlerin vezire ve sultana tepki gösterdiğinden bahsetmektedir. Askerler vezirin yüzüne karşı bağırarak ve hem onu hem de sultanı lanetlemişlerdir. Sultan Alp Arslan'ın vasiyeti böyle miydi? O, Kardeşine Kirman ve Fars'ın verilmesini ve Seferiye Hatun¹⁹⁸ ile evlendirilmesini vasiyet etmişti şeklinde hesap sormuş ve ardından ülkede yağma faaliyetlerine başlamışlardır. Bunun üzerine Nizamülmülk onların iktalarını arttırmış ve bu karmaşa son bulmuştur. Kavurd Bey'in oğullarının akıbeti hakkında ise Sıbt İbnü'l Cevzi diğer kaynakların aksine şehzâdelerin Hemedan'da tutuldukları hücreden kaçarak Kirman tahtına Sultanşah'ın oturduğunu belirtmiş hatta bu durumu isyan emaresi olarak değerlendiren Melikşah'ın bu yüzden Kirman'a sefer düzenlediğini ifade etmiştir. Nihayetinde Sultanşah'ın itaatini sunması üzerine Sultan Melikşah tarafından Kirman tahtında oturması uygun bulunmuştur.¹⁹⁹

İsyanın sona erdirilmesi esnasında Melikşah'ın Nizamülmülk'e hitaben "Küçük büyük devlet işlerini sana havale ettim, sen babasın" şeklindeki hitabı ve sözlerini pekiştirmek için Tûs şehrini de dahil ederek iktalarını arttırması, hil'at giydirip "atabeg" ve "el-emiru'l-valid"²⁰⁰ gibi bazı lakaplar vermesi vezirin bu meselenin halledilmesinde elini kuvvetlendirmiş ve cesaretini arttırmıştır.

Müteveffa Sultan Alp Arslan zamanında defalarca bağışlanan Kavurd, yeğeni Melikşah tarafından ilk isyanı sonrasında boğdurulmuş ve mesele kesin olarak çözülmüştür. Melikşah'ın bu kararı isteyerek vermediği de sözlerinden anlaşılmaktadır. Ancak istememesine rağmen tehlikenin boyutlarını göz önüne alarak bu konuyu vezirine havale etmiştir. Bu andan itibaren Nizamülmülk ile birlikte İranî geleneğin etkisi devlet idaresinde giderek daha fazla bir şekilde etkili olacaktır. İktidar, kendisini

68; a. mlf., *Kirmân Selçukluları*, s. 28-39; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 164-166; N. Yazar, a.g.t., s. 86-99; Abdullah Bayındır, "Selçuklularda Vuku Bulan Taht Kavğaları Üzerine Bir Değerlendirme (Melikşah Dönemi Taht Kavğaları 1072-1092)", <https://dergipark.org.tr/download/article-file/630873> (22/08/2019), s. 403-406; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 71-75.

¹⁹⁷ E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 38.

¹⁹⁸ Seferiye Hatun Alp Arslan'ın eşidir Alp Arslan öldükten sonra eşinin kardeşi Kavurd Bey ile evlenmesini vasiyet etmiştir bkz. Sıbt İbnü'l Cevzî, s. 193; İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", *İA*, VI, s. 458.

¹⁹⁹ Sıbt İbnü'l Cevzî, s. 192, 194, 235; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 15; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 156; E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 39, 43-45.

²⁰⁰ İbnü'l-Esir, X, s. 83; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 15, 16; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s. 36.

korumak için gerekeni yapmış, isyanını bastırarak liderlik eden Kavurd Bey'i ortadan kaldırmıştır. Bununla birlikte hem Türkmenlerin tepkisinden çekinildiği hem de muhaliflerin gönlünü almak ve böylelikle bağlılıklarını sağlamlaştırmak için ailenin tüm üyeleri katledilmemiştir.

2.3.1.2. Tekiş'in I. ve II. İsyanları

Sultan Melikşah'ın kardeşi Şihâbüddeve Tekiş, Belh ve Toharistan bölgesine hükmetmekteydi. İlk defa 473/1080-1081 yılında Horasan kentleri olan Merv ve Nîşâbûr'u hâkimiyetine almak için harekete geçmiştir. Bu sırada ona Melikşah tarafından ordudan uzaklaştırılmış halde bulunan yedi bin civarındaki askerin de katılmasıyla isyanı azımsanmayacak bir tehdit haline gelmiştir. Sultanın bu isyana müdahalesiyle Tekiş, mağlup olarak Tirmiz Kalesi'nde kuşatıldı. Ardından kardeşinden af dilemiş ve oğlunun sultanın yanında kalması şartıyla affedilmiştir.²⁰¹ Tekiş, muhtemelen Selçuklu Devleti'nin başına geçmeyi hedeflemişti.²⁰²

Tekiş, Melikşah'ın Musul civarında olduğu bir sırada Merverrûz ile Serah arasındaki bölgeyi ele geçirmiştir. Musul'dan dönerek bu isyana müdahale eden sultan kardeşini Tirmiz Kalesi'nde kuşattıktan sonra ele geçirdi. Daha önce ona işkence etmeyeceğine ve ceza vermeyeceğine dair yemin ettiği için onunla ilgilenme görevini oğlu Ahmed'e havale etti. Tekiş, oğlu tarafından tekrar isyan etmemesi için gözlerine mil çekildikten sonra Damgan civarındaki Firuzkuh Kalesi'ne hapsedildi (477-478/1085). El Hüseyini Tekiş'in bu kaleden indirilerek öldürüldüğünü söylemişse de hem olayların akışı hem de diğer kaynaklar bu bilginin hatalı olduğunu ortaya koymaktadır. Yerine de oğlu Ahmed tayin edildi.²⁰³ *Anonim Selçuk-nâme* ve *Târih-i Güzide*'de Tekiş'in, Berkyaruk tarafından gizlice Tutuş taraftarlarının bulunduğu Belh

²⁰¹ İbnü'l-Esir, X, s. 113; Sıbt İbnü'l Cevzî, s. 238, 249; İbn Kesîr, C. 12, s. 249; *Târih-i Âl-i Selçuk*, *Anonim Selçuk-nâme*, s. 23; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 139; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 51, 52; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 48, 49; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 158; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 80; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 175; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 107; a. mlf., "Tekiş b. Alp Arslan", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 36, İstanbul, 2000, s. 325, 326; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 38; N. Yazar, a.g.t., s. 36-38; A. Bayındır, a.g.m., s. 406-408.

²⁰² Abdullah Bayındır, Ali Öngül'ün Tekiş'in ilk isyanıyla ilgili olarak: Onun Horasan'da bağımsız bir devlet kurmak için isyan ettiği şeklinde değerlendirmesi olduğunu iddia etmektedir. Ancak Öngül'ün böyle bir değerlendirmesi söz konusu değildir. Aksine Tekiş'in bağımsız bir devlet kurmak için değil Selçuklu tahtını ele geçirmek için isyan ettiği şeklinde bir değerlendirmesi mevcuttur bkz. A. Bayındır, a.g.m., s. 406; A. Öngül, a.g.m., s. 326; a. mlf., *Selçuklular Tarihi*, I, s. 107.

²⁰³ İbnü'l-Esir, X, s. 127, 128; Bundarî, s. 68; el-Hüseyini, s. 43, 44; Mevdûdî, s. 269-271; Sıbt İbnü'l Cevzî, s. 263-266, 270; İbn Kesîr, C. 12, s. 257; *Târih-i Âl-i Selçuk*, *Anonim Selçuk-nâme*, s. 23; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, s. 144-149; *Târih-i Güzide*, s. 348; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 56, 57; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 49; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 159, 160; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 175; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 108, 109; a. mlf., a.g.m., s. 326-331; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 80; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 38, 39; N. Yazar, a.g.t., s. 38-43; A. Bayındır, a.g.m., s. 408, 409.

şehriyle haberleşmesi üzerine hapis tutulduğu Tekrit Kalesi'nden çıkarılarak öldürüldüğü belirtilmektedir (Rebiülevvel 487/Nisan 1094).²⁰⁴

İsyan sırasında Melikşah'ın kardeşini doğrudan öldürmemesinin sebebi muhtemelen ona bağlı kişileri devlete ve sultana gücendirmemek olabilir. Sultan bir yandan devlet içindeki dengeleri gözetirken diğer yandan ise kardeşini doğrudan öldürmeyerek hem sultan olarak karizmasını pekiştirmeyi hem de diğer hanedan üyelerini de kendisine ve devlete küstürmeyerek desteklerini sağlamayı hedeflemektedir. Nitekim Tekiş'in yerine oğlu Ahmed'i geçirmesi de kanaatimizce aynı hedeflere yöneliktir.

2.3.2. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyanları

2.3.2.1. Gürcü Kralı II. Giorgi

IV. Bagrat'ın ölümünden sonra tahta geçen oğlu II. Giorgi (1072-1089) zamanında çıkan karışıklıklara müdahale etmek için Melikşah, komutan Liparites'in oğlu İoane ile birlikte Gürcistan seferine çıktı. Bölgedeki bazı kaleleri ele geçirerek Savtegin'in idaresine verdi. Bununla birlikte Savtegin'in Gürcü Kralı'na yenilmesi ve karışıklığın artması üzerine sultan yeniden bizzat sefere çıkmak zorunda kaldı (471/1078-1079). Aras Nehri'ni geçerek bölgeyi kontrol altına alan sultan idareyi tekrar Savtegin'e verdiyse de onun iki defa daha II. Giorgi'ye yenilmesi üzerine karışıklıklara son vermesi için 1080 yılında Emîr Ahmed'i Gürcistan'a gönderdi. Emîr Ahmed'in başarılı seferlerinin nihayetinde Kars, Oltu, Erzurum gibi yerler ve Türkmen beylerinin de desteğiyle Trabzon'a kadar olan Karadeniz bölgesi Selçuklu hâkimiyetine alındı. Firar eden Gürcü Kralı II. Giorgi ise çareyi sultandan af dilemek için huzuruna çıkmakta buldu. Kralı iyi bir şekilde karşılayan sultan tâbiyeti kabul etmesi, haraç ödemesi ve çağrıldığında asker göndermesi şartıyla ülkesini krala iade etti. Selçuklu emîrlere de bu bölgedeki seferlerine son vermeleri için fermanlar yazdı.²⁰⁵

II. Giorgi de tıpkı babasının yaptığı gibi Selçuklu tâbiyetinden çıkarak bağımsızlığını kazanmak için girişimlerde bulunmuştur. Ancak Melikşah'ın gerek

²⁰⁴ *Târih-i Güzide*, s. 353; *Târih-i Âl-i Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, s. 25; A. Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri*, s.51; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 43; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 149; a. mlf., a.g.m., s. 331; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 373.

²⁰⁵ *Gürcistan Tarihi*, s. 302-304; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 106-108; a. mlf., "Selçuklular", *İA*, X, s. 371; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 175-177; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 118-120; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 77, 78.

bizzat kendisi gerek emîrlar aracılığıyla müdahalesi neticesinde hem Gürcü kralı tekrar itaatini sunmuş hem de Selçuklu hâkimiyetindeki topraklar giderek genişlemiştir.

2.3.2.2. Doğu Karahanlı Hükümdarı Hasan b. Süleyman

Doğu Karahanlı Devleti, Hasan b. Süleyman zamanında Selçuklu tâbiyetine girmişti 481/1088²⁰⁶. Batı Karahanlı Devleti'nde başlayan karışıklıklara Tamgaç Han Hasan b. Süleyman'ın kardeşi Yakup'un da dâhil olması Doğu Karahanlı hükümdarını Sultan Melikşah ile karşı karşıya getirmiştir. Ülkede yaşanan karışıklıklardan dolayı Sultan Melikşah ikinci kez Maverâünnehir seferine çıkmak zorunda kalmıştır. Melikşah, Batı Karahanlılar'ın başkenti olan Semerkant tahtına Muhammed b. İbrahim'i oturtturarak buradaki karışıklığa son vermiştir. Ardından, Hasan Han'dan yaşananların sorumlularından biri olan kardeşi Yakup'un kendisine teslimini talep etti. Ancak Hasan kardeşini Melikşah'a teslim etmeye yanaşmadı. Nihayet sultan Özkent'e geldiğinde onu pek çok hediyeyle birlikte teslim etmeye karar verdi. Ancak ülkede hükümdar Hasan Han'a karşı yeni bir saltanat davası başlayıp Hasan da tutsak düşünce Yakup'u Melikşah'a götürmekle görevli askerler onu serbest bıraktılar. Sultan Melikşah iki isyan ile birlikte uğraşmanın zorluğunu ve kendi merkezinden uzaklaşmanın doğurabileceği tehlikeleri düşünerek Yakup ile ülkedeki karışıklığa son vermesi hususunda anlaşarak Horasan'a döndü (485/1092).²⁰⁷

Karahanlıların, Selçuklu hâkimiyetini kabul etmelerinden kısa süre sonra yaşanan bu isyan hareketinin nedeni diğer isyanlar ile karşılaştırdığımızda farklılık arz etmektedir. Doğu Karahanlı hükümdarı olan Tamgaç Hasan Han, karışıklıklarda etkisi olan kardeşinin başına geleceklerden korktuğu için onu Sultan Melikşah'a teslim etmekten imtina etmiş ve bu hareketi isyan göstergesi kabul edilmiştir. Diğer bir deyişle isyanın nedeni irsiyet bağıdır. Ancak olaylar beklenenden farklı yönde gelişmiş ve sultan isyancı Yakup ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Yakup'u cezalandırması beklenirken sultan aksine onu karışıklıkları bastırmakla görevlendirmiştir. Merkezden oldukça uzaklaşan sultan orada çıkabilecek bir problemin daha mühim sonuçları olabileceğini düşünerek isyancı ile anlaşmak zorunda kalarak başkentine dönmüştür.

²⁰⁶ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı, Karahanlılar (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 401, 402.

²⁰⁷ İbnü'l Esir, X, s. 155-157; Bunderî, s. 55; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 59, 60; Ravendî, s. 127; *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, s. 24; el-Hüseynî, s. 50; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 128; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 115-117; a. mlf., "Selçuklular", *İA*, X, s. 372; Ö. S. Hunkan, a.g.e., s. 349, 401-403; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 150, 151; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 81; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 120, 121.

2.4. Berkyaruk Dönemi

Sultan Melikşah sağlığında oğullarının en büyüğü olan Berkyaruk'u veliaht tayin etmişti (481/1088). Bununla birlikte sultan vefatından önce yeni veziri Ebü'l-Ganâim'in de tesiriyle Berkyaruk'u azlederek yerine Terken Hatun'dan doğan beş yaşındaki Mahmud'u veliaht tayin etti. Hükümdarın vefatından sonra Terken Hatun oğlunun tahta çıkmasını sağlamak için askere hediyeler dağıttı, Abbasî Halifesi ile temasa geçerek hutbenin oğlunun adına okunması için girişimlerde bulundu. Öte yandan en büyük taht müddeisi olan Berkyaruk ile de mücadele etmeye başladı hatta İsmail b. Yâkutî'yi de kendisiyle evlilik ve saltanat ortaklığı teklifi ile bu mücadelede yanında yer alması için ikna etti. Uzun süren mücadeleler sonunda Berkyaruk, Mahmud'un adamları tarafından İsfahan civarında yakalanarak Meydan Köşkü'nde hapsedildi. Gözlerine mil çekilip saltanat iddiasının tamamen sonlandırılmasının tartışıldığı esnada Mahmud'un yakalandığı çiçek hastalığından kurtulamayarak vefat ettiği haberi geldi. Böylelikle üvey kardeşinin ölümüyle talihi dönen Berkyaruk derhal hapisten çıkarıldı ve bizzat onu hapseden emîrlere tarafından sultan ilan edildi.²⁰⁸

2.4.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

2.4.1.1. İsmail b. Yakûtî

Berkyaruk'un, Mahmud ile mücadelesinde ilk olarak karşımıza çıkan İsmail b. Yakûtî 1093 yılında Kerec civarında Berkyaruk'a karşı yapılan savaşı kaybetmesinin ardından İsfahan'a çekildi ve Terken Hatun tarafından iyi karşılandı. Terken Hatun onun adına hutbe okutup para bastırdı hatta evlilikleri de gerçekleşmek üzereyken emîrlere buna karşı çıktılar. Kendisini güvende hissetmeyen İsmail daha sonraki süreçte kız kardeşi ve Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'la haberleşerek onların yanında yer aldı. Fakat Gümüştekin Candar, Aksungur ve Bozan gibi Selçuklu emîrlерinin olduğu bir sohbet esnasında saltanatu ele geçirmek için Berkyaruk'u öldürmek ile ilgili

²⁰⁸ Ravendî, s. 136-139; Bundarî, s. 81, 82; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 98-100; *Abu'l Farac Tarihi*, C. I, s. 334, 335; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 141-144; *Târih-i Âl-i Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, s. 24,25; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 30-32; *Târih-i Güzide*, s. 353; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 70-72; O.Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 176; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 76-78; A. Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 15-21, 24; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 193-201; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 85-87; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 201-208; P. Sertkaya, a.g.t., s. 47-56; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 373; el-Hüseyni, Terken Hatun'un bu kadar güçlenmesine sebep olarak; onun Melikşah zamanından itibaren devlet işleriyle ilgilenecek askerlere ihsanda bulunmasını, Türk kökenli olmasını ve hazineyi kontrolü altında bulundurmasını göstermiştir bkz. el-Hüseyni, s. 51, 52.

fikirlerini zikredince orada bulunan komutanlar tarafından derhal öldürüldü (Şaban-Ramazan 486/Ağustos-Eylül 1093).²⁰⁹

Selçuklu ümerasının bu isyandaki rolleri oldukça önemlidir. İsmail, daha önce Mahmud'u, daha sonra ise Berkyaruk'u desteklemiş gibi görünmesine rağmen asıl hedefi tahtı ele geçirmektir. Emîrlere de onun samimiyetinden şüphe duymaktadır. İsmail ise her ne kadar sohbet esnasında da olsa bu tasavvuruna emîrlere ne tepki vereceğini görmek istemiş olmalıdır. Ancak emîrlere onun umduğunun aksine sultana bağlı kalmış ve onu ortadan kaldırarak yaşanabilecek bir isyanı daha ilk işaretiyle birlikte sonlandırmışlardır. Böylelikle Berkyaruk, güvenilir emîrlere sayesinde İsmail'den ve onun çıkarabileceği problemlerden kurtulmuştur

2.4.1.2. Tutuş

Sultan Melikşah'ın vefatıyla birlikte Selçuklu Devleti'nde taht kavgaları yaşanmaya başladı. İlk olarak sultanın veliahdı Mahmud ile Berkyaruk arasında taht kavgası yaşandı. Bu mücadeleden Berkyaruk galip gelerek sultanlığını ilan etti fakat Suriye Meliki Tutuş bu duruma itiraz ederek tahtı ele geçirmek için güçlü bir aday olarak ortaya çıktı.

Berkyaruk, Mahmud ile mücadele ettiği esnada Terken Hatun'un da ısrarıyla Tutuş, görünürde Mahmud'u destekleyerek bu kaotik dönemde taht için ilk defa şansını denemişti.²¹⁰ Berkyaruk tahta çıktıktan ve tamamıyla iyileştikten sonra ordusunu toplayıp henüz itaatini bildirmeyen amcası Tutuş üzerine yürüyünce iki taraf arasındaki asıl çarpışmalar başladı. 17 Safer 488/25 Şubat 1095 tarihinde Rey şehri yakınlarında vuku bulan savaşta Berkyaruk'un ordusu tarafından Melikşah'ın sancağının açılması ordunun bir kısmının Tutuş'un yanından ayrılmasına neden olmuştur. Yenilen Tutuş'un Sungurca adlı bir kumandan tarafından başı kesildi. Tutuş'un başı önce Sultan Berkyaruk'a ardından ise teşhir edilmesi için Bağdat'a gönderilirken bedeni ise babasının Merv'deki türbesine defnedildi. Tutuş'un oğlu Şemsülmülk Ebû Nasr Dukak

²⁰⁹ Ravendî, s. 138; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 175, 176; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 73; *Târih-i Güzide*, s. 353; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 141-144; *Târih-i Âl-i Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, s. 25; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 21, 22; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 177; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 196, 197; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 85, 86; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 144, 145; N. Yazar, a.g.t., s. 105-107; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 373.

²¹⁰ İbnü'l-Esir, X, s. 188, 189; Ravendî, s. 138; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 100; İbn Kesir, C. 12, s. 286; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 30-32; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 72, 73; *Abu'l Farac Tarihi*, C. I, s. 334, 335; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 30-32; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 177; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 23, 33-43; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara, 1983, s. 137-145; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 197-199; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 86; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 145-148; N. Yazar, a.g.t., s. 107-123; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 373.

Urfa taraflarına kaçıp kurtulduktan sonra Dımaşk'ın, diğer oğlu Rıdvan ise Halep'in yönetimine geçti. Esir alınan askerlere ise sultan tarafından aman verilerek serbest bırakıldılar. Bunların içinde atabeg Tuğtegin de vardı.²¹¹

Tutuş'un başının kesilmesi eski Türk ananesi olan hanedan azasının kanının akıtılmaması hususuna aykırıdır. Bunu yapan komutanın bu ananeyi bilmemesi zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. Tutuş esir alınıp Berkyaruk'un huzuruna getirilse muhtemelen yayının kirişiyle boğdurulurdu; çünkü daha önce hanedan azalarının tedibinde bu yöntem takip edilmişti. Diğer yandan sultan tarafından kesik başının teşhir için Bağdat'a gönderilmiş olması nasıl yorumlanabilir? Kaynaklarda Tutuş'un başını kesen komutana karşı sultanın nasıl bir tutum izlediği hakkında bilgi yoktur. Bu durum sultanın bu olayı kabullendiğini düşündürmektedir. Belki de Berkyaruk taht üzerinde hak iddia edebilecek diğer hanedan azalarına ve tâbi hükümdarlara gözdağı vermek için Tutuş'un kesik başının hilafet merkezi olan Bağdat'ta teşhir edilmesini istemiş olabilir. Neticede ilk defa Selçuklu hanedanı içinden birinin kanı akıtılmıştır. Bu olayın yaşanmasında özellikle Yakın Doğu idare geleneklerinin Selçuklu Devlet idaresine etkisi oldukça fazladır.

2.4.1.3. Muhammed b. Süleyman'ın İsyanı

Çağrı Bey'in torunu ve Süleyman'ın oğlu olan Muhammed'in bu isyanı hakkında kaynaklarda açık bilgi bulunmamakla birlikte 490/1096-1097 yılında Belh üzerine yürüyerek isyan ettiği bilinmektedir. Berkyaruk ile girdiği mücadele sırasında öldürülen Arslan Argun'un damadıydı. Bu nedenle Melik Muhammed'in isyanında muhtemelen eşinin de etkisi bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu isyanı sırasında Gazneli ordusunun da desteğini sağlamıştır. Bu yardım karşılığında ele geçirdiği bölgelerde ise Gazneli Hükümdarı İbrâhim adına hutbe okutmayı kabul etmiştir. İsyanı bastırma görevi sultan tarafından Horasan Meliki Sencer'e tevdi edilmiştir. Muhammed'in yedi aylık isyanına son veren Sencer onun gözlerine mil çektirmiştir.²¹²

²¹¹ İbnü'l-Esir, X, s. 207; Ravendî, s. 140; Bundarî, s. 83, 84; el-Hüseynî, s. 52, 53; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 180-184; *Cami'ü't-Tevârih*, s.144, 145; İbn Kesîr, C. 12, s. 292; *Târih-i Âl-i Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, s. 26; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 34; *Târih-i Güzide*, s. 353, 354; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 75, 76; *Azîmî Tarîhî*, s.34,35; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 178; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 78-80; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 87; A. Özyayın, *Sultan Berkyaruk Devri*,s.43-46; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 150-156; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 203-205; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 151-154; N. Yazar, a.g.t., s. 123-128.

²¹² A. Özyayın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 51, 52; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 211, 212; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 160, 161; N. Yazar, a.g.t., s. 47-49.

2.4.1.4. Arslan Argun

Bu dönemde karşımıza çıkan bir diğer toprak talebi hanedanın yaşça büyük üyelerinden Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun'a aittir.

Melikşah'ın son günlerinde yanında bulunan Arslan Argun, kardeşinin ölümü üzerine ikta merkezi olan Horasan'a dönerek Nişâbûr, Merv, Belh, Tirmiz gibi önemli şehirleri hâkimiyeti altına aldı. Ardından Berkyaruk'a yazdığı mektupla Nişâbûr hariç Horasan'ın Çağrı Bey zamanındaki şekliyle kendisine verilmesini ve bu teklifi kabul edilirse pek çok mal göndererek taht kavgasına da girmeyeceğini belirtti. Berkyaruk ise bu teklifi kabul etmeyerek onun üzerine amcası Böri Bars'ı gönderdi. Arslan Argun, Böri Bars'ı yenerek yayının kirişiyle boğdurttu (488/1095) ve Horasan'da hâkimiyetini tekrar sağladı. Berkyaruk, amcasının üzerine bu defa kardeşi Melik Sencer'i gönderdiği sırada Arslan Argun'un bir hizmetçi tarafından öldürüldüğü haberi geldi. Böylece isyan sükût buldu (17 Safer 490/3 Şubat 1097). Geride kalan oğlu Alp Argun, önce kaçtıysa da daha sonra Berkyaruk'a itaatini bildirince sultan tarafından affedilerek babasına ait Hemedan ve Rey gibi yerler kendisine ikta olarak tevcih edildi.²¹³

Arslan Argun'a karşı Böri Bars'ın gönderilmesi sultana hanedan azalarının isyanlar sırasında alacakları konumları ve merbutiyetlerinin test edilmesi fırsatını vermiştir. Böylelikle sultan bir hanedan azasının isyanını belki de ileride kendisi de taht üzerinde hak iddia edebilecek başka bir hanedan azası aracılığıyla bastırmayı hedeflemiş görünmektedir. Bu durumda Böri Bars'ın ölümü tercih edilen sonuç olmamasına rağmen yine de Berkyaruk için çok menfi bir durum olarak addedilmemiş gibi görünmektedir. Nitekim onun öldürülmesi üzerine aynı görevi bu defa kardeşi Melik Sencer'e vermiştir. Arslan Argun'un yanında yer alan ordu ve devlet ricâlinin küstürülmemesi için de oğlu Alp Argun'a dokunulmamış ve babasının hakları aynı şekilde ona devredilmiştir.

2.4.1.5. Muhammed Tapar İsyamları (I-V)

Sultan Berkyaruk Haçlılar ile mücadele ettiği sırada (492/1099) kardeşi Muhammed Tapar'ın isyan ettiği haberini almıştır. İki kardeş ilk olarak 2 Zilkade

²¹³ Ravendî, s. 140; Nişâbûrî, *Selçuknâme*, s. 100, 101; Bundarî, s. 83, 231, 232; el-Hüseynî, s. 59, 60; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 146; İbn Kesîr, C. 12, s. 302; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 34-37; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 77, 78; A. Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 48-50; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 178; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 205, 206; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 88, 89; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 43-45; N. Yazar, a.g.t., s. 43-47; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 157-159; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 373; W. Barthold, "Arslan Argun", *İA*, I, s. 609.

492/20 Eylül 1099 tarihinde karşılaştığında galip gelen Muhammed Tapar olmuş ve Müeyyedülmülk tarafından, Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun öldürülmüştü. Defalarca tekrarlanan savaşlarda galibiyet sürekli el değiştirmiş ve buna paralel olarak halife tarafından hutbede anılan sultanın adı da değişmiştir. Bu mücadelenin bitmeyeceğini ve giderek daha fazla kan akacağını düşünen Berkyaruk kardeşini barış yapmaya ikna etmiştir. Rebûlâhir 497/Ocak 1104 tarihinde yapılan anlaşmaya göre: Muhammed Tapar sultan gibi beş vakit nevbet çaldırabilecek, Azerbaycan'da Sefîdrûd sınır olacak şekilde Kafkaslardan Suriye'ye kadar olan ülkenin batı kısmına hâkim olacak ve hutbe kendi adına okunacaktı. Berkyaruk ise başkent İsfahan ile devletin doğu kısmını yönetecek ve Bağdat'ta hutbe sadece Berkyaruk adına okunacaktı. Tahta Beryaruk'tan sonra Muhammed Tapar oturacaktı. Horasan'daki Sencer ise Muhammed Tapar'ı metbu tanıyarak hutbeyi onun adına okutacaktı. Anlaşma gereği Muhammed Tapar'ın aile efradı İsfahan'ı boşaltmak üzere harekete geçtiğinde Berkyaruk onlara iyi davranarak onlara para, yüklerini taşımak için 300 deve ile 120 katır ve yanlarına askerler verdi.²¹⁴

İki kardeş arasındaki mücadele devleti ekonomik, askerî ve sosyal yönden oldukça zayıflatmıştır. Bu mücadeleden faydalanan Batınîler giderek güçlenmiş ve nihayetinde Muhammed Tapar tahta çıktığında en büyük sorunu²¹⁵ bu grupla yaşamıştır. Sürekli yaşanan savaşlar sırasında askerî ve idarî kadrolarda yer alan çok sayıda kişinin öldürülmesi devlet yönetiminin sağlıklı işlemesine menfi tesirde bulunmuştur. Diğer yandan savaşlar esnasında sürekli şehir veya bölgelerin tahribi de sosyal problemlere ve halkta huzursuzluğa sebep olmuştur. Devlet artık siyasî ve idarî yönden ikiye ayrılmış ve güç kaybetmiştir. Tüm bunlara ek olarak Selçukluların kendi içlerinde yaşadıkları bu kaotik durum Abbasî halifesinin kendi otoritesini tekrar sağlaması için fırsat oluşturmuştur. Diğer yandan son anlaşma gereği iki taht müddeisinin de beş vakit nevbet çaldırabilecek olması ve Muhammed Tapar'ın halifeden sonra Berkyaruk'un adını anmadan sadece kendi adına hutbe okutabilecek olması devletin idarî gelenekleri

²¹⁴İbnü'l-Esir, X, s. 238, 239, 243, 244, 250, 251, 254, 255, 271-274, 292-294, 300, 301; Ravendî, s. 144, 145; Bunderî, 85-89; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 101-104; el-Hüseynî, s. 53, 54; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 148-154; *Abu'l Farac Tarihi*, C. II, s. 341; *Azîmî Tarîhî*, s. 38, 39; *Târih-i Güzide*, s. 354-356; İbn Kesîr, C. 12, s. 306, 311, 314-316; *Târih-i Âl-i Selçuk*, *Anonim Selçuk-nâme*, s. 26, 27; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 38-40; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 80-93; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 180, 181; A. Özyayın, *Sultan Berkyaruk Devri*, s. 56-80; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (498-511/1105-1118), TTK, Ankara, 1990, s. 13-35; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 212-216; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 91-95; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 172-192; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 48, 49; N. Yazar, a.g.t., s. 49-80; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 373, 374.

²¹⁵Muhammed Tapar'ın Batınîler ile mücadelesi için bkz. A. Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s.75-88; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 223-225; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 236-240.

ile uyuşmamaktadır. Bu durum devletin zaafa düştüğü dönemlerde idarî geleneklerden taviz verildiğini göstermektedir.

2.5. Muhammed Tapar Dönemi

2.5.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

2.5.1.1. Mengü Bars'ın İsyanı

Alp Arslan'ın torunu ve Böri Bars'ın oğlu olan Mengü Bars, İsfahan'da konakladığı sırada ekonomik sıkıntılar yaşamaktaydı. Nihâvend'e geçtiğinde ise oradaki bir grup asker tarafından sultan ilan edilmek istenmiş ve onlara dayanarak bu şehri ele geçirip sultanlığını ilan etmişti (Muharrem 499/ Eylül-Ekim 1105). Zengî b. Porsuk'un yardımıyla muhtemelen aynı yıl içinde Mengü Bars yakalanarak Muhammed Tapar'a teslim edildi (499/1105-1106).²¹⁶ Bu isyan esnasında Tekiş'in oğulları da Mengü Bars'ı desteklemiş olmakla birlikte onların akıbeti hakkında bilgiye sahip değiliz. Hadiseler takip edildiğinde Mengü Bars'ın 513/1119 yılında Hemedan'a gelen Sultan Sencer tarafından serbest bırakıldığı görülmektedir.²¹⁷ Mengü Bars'ın isyan gerekçesi yaşadığı ekonomik sıkıntılar ve bu durumun yarattığı statü kaybından kaynaklanmaktadır. Bu durumu düzeltmek için girişimde bulunmuş ancak başarısız olmuştur. Sultan ise onu güçlü bir taht müddeisi olarak görmediğinden olsa gerek hapsedirmekle yetinmiş ve canını bağışlamıştır.

2.5.2. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyanları

2.5.2.1. Bâvendîler

Bâvendîler, Taberistan, Gilân, Kumis ve Sârî şehirlerinde hüküm sürmekte olup Sultan Melikşah zamanında Selçuklulara tâbi olmuşlardı. Muhammed Tapar, Batınîler ile mücadele esnasında Bâvendî Hükümdarı Hüsamüddeve'den yardım isteyince hükümdar bu yardımı göndermeyi reddederek isyan etti (501/1107). Bunun üzerine iki taraf arasında savaş kaçınılmaz hale geldi ve vuku bulan savaşı Bâvendî Hükümdarı Hüsamüddeve kazandı. Mağlubiyet üzerine muhtemelen Batınî tehlikesini de göz önüne alan sultan daha yumuşak bir dil kullanarak hükümdarın oğullarından bir tanesini huzuruna göndermesini talep edince oğullarından Alâüd-Devle Ali, sultanın yanına

²¹⁶ İbnü'l-Esir, X, s. 321, 322; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 101; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 222, 223; A. Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 44; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 220, 221; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 198; N. Yazar, a.g.t., s. 135-137; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 374.

²¹⁷ O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 236.

gönderildi. İki hanedan arasında kurulan evlilik bağıyla da dostane ilişkiler pekiştirildi.²¹⁸ Tâbiyet gereklerinden biri de metbu hükümdar istediğinde ona askerî destek sağlamaktır.²¹⁹ Çıkış şekli nedeniyle Selçuklu tarihinde ender olarak görülen bir isyandır. Sultan, isyana müdahale ederken tâbisine karşı savaşı kaybetmiş olmakla birlikte Bâtinî tehlikesi dolayısıyla bu isyanın üzerine gidememiştir. Devletin mevcut durumu ve içinde bulunduğu şartlar hükümdarın isyana müdahale şeklini etkilemiştir. Ancak Bavendî hükümdarının da bu isyanı sürdürecektir ve Muhammed Tapar ile anlaşmazlıkları devam ettirecek gücü olmadığından iki taraf arasında anlaşma yapılarak bu durum sona erdirilmiştir.

2.5.2.2. Gürcü Kralı II. David

Kafkasya'daki verimli toprakların ve bolca av hayvanının bulunduğu ve bu dönemde Türklerin yaşadığı Şamşvilde ve Dzerna Gürcü komutanlar tarafından ele geçirilmiş ve Gence'ye kadar ilerlemişlerdir (503/1110). Gürcü Kralı bu harekâtı esnasında Kıpçakların desteğini sağlamak için hükümdarları Atrak'ın kızı ile evlenmiştir. Bunun üzerine Muhammed Tapar ordusuyla harekete geçmiştir. Seferin başında başarılı olursa da ilerleyen dönemlerde kışlık karargâhtan fazla uzaklaşılması ve Gürcü Kralı'nın ani hücumlarından dolayı geri çekilmiştir. Gürcüler birçok at, deve, koyun vs. ele geçirmişlerdir (508/1115).²²⁰ Kaynakların ve araştırma eserlerinin bu savaşın gelişimi ve sonucu hakkındaki farklı görüşlerini değerlendirdiğimizde 1110 yılında Sultan Muhammed Tapar tarafından yapılan seferin Selçukluların galibiyetiyle son bulduğunu ancak 1115 yılına kadar Gürcü ordularının ileri harekâta devam ederek başarı elde ettikleri görülmektedir.

2.5.2.3. Mezyediler

Hille Emîri Seyfüddevle Sadaka, bir yandan hâkimiyetindeki topraklara Basra ve Tekrit'i dahil ederek genişletirken diğer yandan Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelesinden faydalanarak nüfuzunu arttırıyordu. Sultan Muhammed Tapar, bu

²¹⁸ A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 86-88; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 240, 241; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 214, 215.

²¹⁹ M.A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 103.

²²⁰ *Gürcistan Tarihi*, s. 316, 317; el-Hüseyni, s. 57; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 183; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 254, 255; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 230, 231; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 100; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 375; Abdülkerim Özaydın, Selçuklu ordularının galip geldiğini belirtmektedir bkz. A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 144; a. mlf., "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX, s. 581.

mücadelede kendisini desteklediği için Vâsıt şehrini ona ikta etmişti ²²¹. Muhammed Tapar'ın saltanatının ilk yıllarında aralarındaki tâbi-metbu ilişkisi sorunsuz ilerlemiş ve Sadaka, Tapar'ı hiçbir seferinde yalnız bırakmamıştı. Bununla birlikte onun Batınî mezhebinden olduğu, sultandan kaçanları himaye ettiği, gücünün tehlikeli boyutlara ulaştığı hakkında sultana haberler gelmekteydi. Nitekim sultandan kaçan Ave ve Sâve hâkimi Ebû Dulef Sürhâb, Sadaka'ya sığınmış ve sultanın onu teslim etmesi isteğini Sadaka sert bir dille geri çevirmişti. Bu olaydan sonra Sadaka ve Muhammed Tapar arasında savaş vuku buluncaya kadar özellikle Halife Mustazhir Billah tarafından anlaşma sağlanması için gösterilen çabalar ise fayda vermedi. İki taraf arasında 20 Recep 501/ 5 Mart 1108 tarihinde Dicle kıyılarında asıl savaş başladı. Yapılan savaşta Sadaka, Emîr Bozkuş tarafından öldürüldü. Başy Bağdat'ta teşhir edildi. Tutsak alınan oğlu Dübeys ise sultana karışıklık çıkarmayacağına ve bağlı kalacağına dair yemin ettikten sonra serbest bırakıldı. Ayrıca sultan, Sadaka'nın eşini de huzuruna çağırmış ondan kocasının öldürülmesinden dolayı özür dilemiştir.²²²

Mezyedîler de birçok tâbi hanedan gibi her fırsatta topraklarını ve yetki alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. Ancak bunun arkasında şüphesiz daha ileri düzeyde bir hedef -bağımsızlık hedefi- bulunmaktadır. Buna karşın Sadaka gibi devlette en üst düzeyde komutanlık elde etmiş, sultanın tüm seferlerinde yanında olan bir kişiyi destekleyenler kadar onu ulaştığı güçten rahatsız olanlar da bulunmaktaydı. Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle mücadeledeki kararlılığını göz önünde bulundurulduğunda Sadaka'nın Bâtınî olduğuna dair iddialar gerçeği yansıtmıyor gibi görünmektedir. Böyle bir söylem onun sultanın nazarındaki etkisini yok etmek için kasıtlı olarak çıkarılmış olabilir. İsyanına kadar olan süreçte sultanı desteklediğini düşünürsek Sadaka'nın öldürülmesi sultanın da güçlü bir komutanını kaybetmesi anlamına gelmektedir. Diğer yandan Sadaka'nın ulaştığı güç ve isyanının vardığı tehlikeli boyutlar sultana, Sadaka'nın öldürülmesinden başka çare bırakmamıştır.

2.6. Sencer Dönemi

Berkyaruk tarafından Horasan'ın idaresi ile görevlendirilen Melik Sencer Selçuklu tahtı etrafında yaşanan tüm kaosa rağmen Horasan'ı yaklaşık 22 sene boyunca

²²¹ İbnü'l-Esir, X, s. 254, 292, 305; A. Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 45, 46.

²²² İbnü'l-Esir, X, s. 324-360; Ravendî, s. 150, 154; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 105; el-Hüseynî, s. 55, 56; *Azîmî Tarîhî*, s. 43; İbn Kesîr, C. 12, s. 326; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 104; *Tarih-i Güzide*, s. 356; *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, s. 28; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 183, 184; A. Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 47-51; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 227-231; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 101; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 202-205; N. Yazar, a.g.t., s. 137-143.

istikrarlı bir şekilde idare etti. Sencer, Muhammed Tapar'ın ölümüyle babasının yerine tahta geçen Mahmud'un sultanlığını kabul etmeyerek mücadele için hazırlıklara başladı. İki taraf arasında 2 Cemâziyelevvel 513/11 Ağustos 1119'da vuku bulan Save Savaşı'nı kazanarak sultanlığını ilan etti. Yeğeni Mahmud'u ise kendisine bağlı olarak kurduğu Irak Selçukluları tahtına oturttu.²²³ Dolayısıyla Irak Selçuklu Sultanı Mahmud' a karşı başlatılan tüm isyan hareketleri aynı zamanda Sultan Sencer'e karşı da başlatılmıştır. Ancak konu bütünlüğünün bozulmaması maksadıyla bu isyan hareketleri Irak Selçukluları bölümünde incelendi.

2.6.1. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyancıları

2.6.1.1. Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han

Sencer'in meliklik döneminde Batı Karahanlı tahtına çıkardığı Arslan Han, ülkesinde baş gösteren karışıklıklar üzerine metbu Sultan Sencer'den yardım istemek zorunda kalmıştı. Kendisi felç geçirdiği için oğlu Nasr'ı kendisine nâib olarak atamış ve ülkedeki karışıklığı bastırmakla görevlendirmişti. Diğer yandan karışıklıkların bir türlü bastırılmaması ve isyancılar tarafından Nasr'ın öldürülmesi üzerine öteki oğlu Ahmed'den de yardım talep etmişti. Sencer Maverâünnehir'deki bu karışıklıklara müdahale amacıyla yoldayken Arslan Han isyanının oğlu Ahmed tarafından bastırıldığını ve gelmesine gerek kalmadığını belirten bir mektup yazdı. Bu mektup üzerine kızgınlığı artan Sencer yoldayken Arslan Han tarafından kendisine suikast düzenlemesi için görevlendirilen kişileri ele geçirincede Semerkant'a yürüyüşünü hızlandırdı. Kaleye kapanan Arslan Han af diledi. Felçli olduğu için çarşaf ile kaleden indirildi. Sencer aynı zamanda kayınpederi olan Arslan Han'ı affederek kızı Terken Hatun'un yanında kalmasına karar verdi. Karahanlı tahtına ise oğlu Hasan b. Ali (Hasan Tegin)'yi geçirdi (Rebiülevvel 524/Nisan 1130).²²⁴

²²³ İbnü'l-Esir, X, s. 436-439; Ravendî, s. 165, 166, 197, 198; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 113; Bundarî, s. 119-122; el-Hüseynî, s. 59, 61-63; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 168-170; *Azîmî Tarihî*, s. 51; İbn Kesîr, a.g.e., C. 12, s. 344, 348; *Târih-i Âl-i Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, s. 29; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 43-45; *Târih-i Güzide*, s. 359, 363; *Câmiü'd-Düvel*, C. I, s. 111, 112-117; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 5-27; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 185, 186; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 235-237; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 257-2261; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 234, 235; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 106, 107; H. Kayhan, a.g.e., s. 41-46; Cihan Piyadeoğlu, "Sultan Sencer'in Kürdistan Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme", <http://usad.selcuk.edu.tr/usad/article/view/98/71> (18.11.2019), s. 4, 5; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 375.

²²⁴ el-Hüseynî, *Cami'ü't-Tevârih*, Ahmet b. Mahmud tarafından yazılan *Selçuk-Nâme II* ve *Târih-i Güzide*'de isyan edenin Ahmet Han ve Sencer tarafından tahta çıkarılan kişinin ise Nasr olduğu söylenmekte ise de bu bilgi diğer kaynaklar ile çelişmektedir bkz. İbnü'l-Esir, X, s.522, 523; el-Hüseynî, s. 64; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 114; *Târih-i Güzide*, s. 359, 360; *Camiü't-Tevârih*, s. 117; *Câmiü'd-Düvel*, C. I, s. 118; *Azîmî Tarihî*, s. 66; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 48; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 158-163; a. mlf., *Selçuklu Devri*, s. 129, 130; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 262-265; Ö. S. Hunkan,

Sencer tarafından tahta çıkarılan Arslan Han Selçukluların zirve dönemlerini yaşadıkları bir zamanda Sencer ile karşı karşıya kalmıştır. Aslında Arslan Han'ın Sencer'e isyan etmek gibi bir düşüncesinin -en azından başlangıçta- olmadığı görülmektedir. Ülkedeki kaos oğlu tarafından bastırılabilmiştir. Ancak olayların gelişimine baktığımızda kaynakların verdiği bilgiler doğruysa Sencer'e karşı suikast düzenlemesi onun mevcut durumdan hoşnut olmadığını ve merkezden uzakta bulunan sultandan kurtulmak için bu durumu değerlendirmeye çalıştığı söylenebilir. Karahanlıların, Selçuklulardan daha önce siyasi egemenliklerini kazandıkları ve uzun süre bağımsız bir şekilde sınırlarını korudukları göz önünde bulundurulursa, bu durum kendilerini Selçuklu baskısından kurtarıp eski güçlerini kazanma çabası şeklinde değerlendirilebilir.

2.6.1.2. Behramşah (Gazne Sultanı)

Gaznelilerin, Sultan Sencer'in meliklik zamanında (511/1117) başlayan tâbiyetleri Gazneli hükümdarı Behramşah'ın itaatten ayrılarak halka zulmetmeye başladığı haberleriyle bozuldu. Ayrıca Behramşah ödemesi gereken iki yüz elli bin dinarlık vergiyi de ödememişti. Bunun üzerine Sencer Zilkade 529/Ağustos-Eylül 1135 tarihinde ordusu ile Gazne seferine çıktı. Sencer'in karşısına çıkacak kuvveti kendisinde bulamayan Behramşah başkenti terk ederek Hindistan'a kaçtı. Sencer bir süre Gazne'de kalarak şehrin imarıyla ilgilendi. Daha sonra sultandan af dilemek maksadıyla huzuruna gitmeye kalkıştıysa da korktuğu için tekrar kaçtı. Neticede Behramşah'ın vergi vermeyi kabul etmesiyle anlaşmaya varılarak ülkesine iade edildi ve böylelikle Gaznelilerin de tâbiyeti tekrar sağlandı.²²⁵

Sultan Sencer tarafından tahta çıkarılan tâbi hükümdarlardan birisi olan Behramşah da ilk fırsatta isyan etmiştir. Gazneliler de tıpkı Karahanlılar gibi Selçuklulardan önce hâkimiyetlerini ve güçlerini ispatlamış ve Dandanakan Savaşı'nı kaybettikten sonra Horasan'dan çekilmelerine rağmen Selçuklulara tâbi olmayarak uzun

a.g.e., s. 352-354; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 112, 113; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 265, 266; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 240, 241; Cihan Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/102123>, (18.11.2019), s. 12-21; Omelyan Pritsak, "Kara-Hanlılar", *IA*, VI, s. 267; İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 28, 29.

²²⁵ İbnü'l-Esir, XI, s. 36, 37; Bundarı, s. 237; el-Hüseyni, s. 64, 65; *Târih-i Güzide*, s. 360; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 119, 120; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 48; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 306-311; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 1989, s. 88, 89; a. mlf., *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 111, 112; a. mlf., *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, -Makaleler-, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 120; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 265, 266; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 271, 272; A.Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 245, 246; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 54.

süre bağımsız bir halde ayakta kalmışlardır. Tahta geçen Behramşah'ın kışı ve Selçuklu merkezinden uzaklığı da değerlendirerek başlattığı isyanı Sultan Sencer tarafından gerektiği şekilde bastırılmıştır. Sencer tıpkı Arslan Han'ın isyanında olduğu gibi sınırları geniş ve problemlili ülkesinin uçlarındaki bu köklü hanedanın yönetimde kalmasını isyana rağmen kendisi için daha faydalı bulmuş olmalıdır. Bu nedenle Behramşah'ı tahtına iade etmeyi ve onun aracılığıyla bu bölgeyi kontrolünde tutmayı hedeflemiş görünmektedir.

2.6.1.3. Hârizmşah Atsız'ın İsyanları (I-III)

Küçük yaşlarda Selçuklu sarayında eğitim gören Atsız, Sencer'in birçok seferinde onun yanındaydı. Ancak onun giderek güçlenmesi ve askerî faaliyetleri sultanı rahatsız etmeye başlamıştı. Buna Atsız'ı sevmeyen bazı emîrlerin kışkırtmaları da eklenince Sencer'in ona karşı tutumu değişmeye başladı. Atsız son olarak sultanın Hârizm'deki adamlarını tutuklatıp mallarına el koydu. Bu duruma son vermek isteyen Sencer, Muharrem 533/Eylül 1138 tarihinde birinci Hârizm seferine çıktı. Ağır yenilgiye uğrayan Atsız'ın esir askerleri sultan tarafından bağışlanırken oğlu Atlığ ise sultanın emriyle hemen idam edildi.²²⁶ Sultan Sencer, Hârizm topraklarının idaresini yeğeni Süleymanşah'a verdi ve yanına vezir, atabey ve hâcib atadıktan sonra başkentine geri döndü. Bu durumu müteakip geri dönem Atsız Süleymanşah'ı yenerek bölgenin idaresini tekrar eline aldı.²²⁷

Sultan'ın Katavan yenilgisinden²²⁸ yararlanmak isteyen Atsız, Ekim 1141 tarihinde Serahs'ı ele geçiren Atsız ardından 17 Rebiülevvel 536/20 Ekim 1141 tarihinde de Merv'i ele geçirmiş ve burada pek çok kişiyi öldürdükten sonra Nişâbü'r'a yönelmiştir. Nişâbü'r halkına hitaben sultanın kendisi ve babasının hukukunu hiçe sayarak nankörlük ettiğini söyledikten sonra Sultan Sencer adına okunan hutbeyi kendi adına çevirtmiştir (1 Zilkade 536/28 Mayıs 1142). Bunun üzerine sultan ordusuyla

²²⁶ Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev., Mürsel Öztürk, 2. baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 251; İbnü'l-Esir, XI, s. 67; İbn Kesîr, a.g.e., C. 12, s. 397; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 120; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 190; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İkinci İmparatorluk Devri*, s. 311-323; İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Tarihi*, TTK, Ankara, 1984, s. 44-49; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 267-270; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 272-274; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 113, 114; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 246, 247.

²²⁷ İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 48, 49; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 247; C. Piyadeoğlu, "Sultan Sencer'in Kürdistan Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme", s. 6.

²²⁸ Katvan Savaşı için bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İkinci İmparatorluk Devri*, s. 323-336; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 190-192; İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 50-54; Osman Gazi Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-hutâyalar -Katavân Savaşı (536/1141)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994 ;a. mlf., *Selçuklular, I*, s. 270-277; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 274-276; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 114, 115; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 247-249.

harekete geçince Atsız onun karşısına çıkamamıştır. Neticede iki taraf arasında Atsız'ın Merv'de ele geçirdiği hazineleri geri vermesi ve itaatini sunması şartıyla anlaşma yapılmıştır. Sultanla buluşma sırasında Atsız atından inerek yeri öpmüş ve tâbisi olarak onu selamlamıştır (538/1143-1144).²²⁹

Sencer'e itaatini sunmasına rağmen Atsız tutumunu değiştirmeyerek 541/1145'de Cend şehrini tekrar ele geçirdi. Ayrıca Sencer tarafından elçi olarak gönderilen Edîb Sâbir'i kendisinin sultan hakkındaki planlarını ona haber vermesi üzerine Ceyhun Nehri'ne attırdı. Bunun üzerine Sencer 542/1147'de Atsız üzerine üçüncü kez sefere çıkmak zorunda kaldı. İki taraf arasında Atsız'ın talebi üzerine barış görüşmeleri yapıldı. Ancak Atsız bu defa sultanla buluşmasında atından dahi inmeyerek sadece başıyla selamlamakla yetinmişti. Sencer, bu anlaşmadan sonra Merv'e döndü. Atsız ise 551/1156 yılındaki ölümüne kadar bir daha isyan teşebbüsünde bulunmadı.²³⁰

Doğuda beliren Karahıtay tehlikesi ve Maveraünnehr'e kadar inerek Buhara surlarının bir kısmını yıkan Oğuzlar ile var olan anlaşmazlıkların devam ettiği sırada ülkenin kuzeyinde tâbi olarak güçlü bir hükümdarın bulunması Sencer için önemlidir. Hârizmliler, Süleymanşah örneğinde de görüldüğü üzere dışarıdan birinin yönetimini de kabullenmediklerinden Atsız'ın sultan tarafından sürekli affedilmesi anlam kazanmaktadır.²³¹

Atsız'ın her defasında tedip edilmesine rağmen sürekli isyan etmesi, kendi adına hutbe okutması ve son isyanının akabinde atından dahi inmeyerek sultanı başıyla selamlaması onun bağımsızlık hedefiyle kendi hanedanlığının saltanatı peşinde olduğunu göstermektedir. Selçuklu sarayındaki hizmetçilikten Hârizm bölgesi yöneticiliğine uzanan aile geçmişi Atsız'ı daha fazlasını istemeye iten bir sebep olabilir. Atsız'ın bu denli güçlenmesinde Sultan Sencer dönemindeki diğer isyanlar ve Katvan Savaşı da oldukça etkilidir. Sencer sultanlığı döneminde hem Irak Selçuklularında hem de ülkenin uçlarında yaşanan sorunlar nedeniyle sürekli olarak kendisini bir karışıklığa müdahale eder vaziyette bulmuştur. Atsız'ın yerine görevlendirdiği yeğeni Süleymanşah

²²⁹ Ravendî, s. 170; Bundarî, s. 248, 249; *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 251, 252; İbnü'l-Esir, XI, s. 85, 92; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 176; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 115; İbn Kesîr, C. 12, s. 402, 403; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 121, 122; *Azîmî Tarihî*, s. 82; İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 54-57; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 192; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 277; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 249-251; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 276, 277; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 115, 116; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 55.

²³⁰ *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 252-254; Minhâc-i Sirâc el- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî -Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârizmşahlar-*, çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara, 2015, s. 120; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, İkinci İmparatorluk Devri*, s. 342-353; İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 58, 59; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 277, 278; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 277-279; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 116, 117; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 251, 252

²³¹ İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 60.

bölgeyi idare etmekte başarısız olmuştu. Sultan Sencer'in, Hârizm bölgesini Atsız gibi kontrol altında tutabilecek başka birisini bulamamasından dolayı onu sürekli affettiği görülmektedir.

2.6.1.4 Alaeddin Hüseyin (Gur Hükümdarı)

Gurlular'ın, Katvan Savaşı'ndan sonra Herat'ı ele geçirmeleri ve kısa sürede olsa Gazne'ye hâkim olmaları üzerine sultan sefer hazırlıklarına başlamıştır. Gur Hükümdarı Alâeddin Hüseyin-i Cihânsuz da muharebe için gerekli hazırlıkları yapmıştı. Bu esnada maskaralıktan Herat valiliği ve hâcipliğe kadar yükselen Ali Çetrî de Gur melikini isyan için teşvik etmekteydi. İki taraf 17 Rebûlevvel 547/222 Haziran 1152 tarihinde karşılaştı ve bu mücadeleden Selçuklular galip ayrıldı. Cihânsuz zincirlenerek Merv'e gönderildi, Gur ülkesi tekrar Selçuklu hâkimiyetine girdi. Cihânsuz bir müddet Sencer'in huzurunda kaldıktan sonra sultana bağlı kalmak şartıyla affedilerek ülkesine gönderildi ve gerçekten de Sencer'in vefatına kadar Selçuklulara bağlı bir şekilde hâkimiyetini sürdürdü. Ali Çetrî ise öldürüldü.²³²

Hârizmşah Atsız gibi Gur hükümdarı da sultanın Katvan yenilgisinden yararlanmayı istemiştir. Sultan Sencer ise bu isyana bizzat müdahale de bulunarak Atsız'ın çıkardığı isyandan sonra bu isyanı da bastırılmış tâbilerini Katvan yenilgisinden önceki şartlara razı etmiştir. Bununla birlikte Sultanın sürekli ülke coğrafyasının en uç noktalarına kadar yaptığı seferler onun yaklaşan Oğuz tehlikesine karşı önlem almasına fırsat vermemiştir. Nitekim bu isyandan bir yıl sonra sultanın esaretiyle ve Horasan Selçuklularının dağılmasına kadar giden söz konusu isyan hareketi başlayacaktır.

²³² Ravendî, s. 172; *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 255, 256; İbnü'l-Esir, XI, s. 144, 145; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 177, 178; *Târih-i Güzide*, s. 361; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 122; Nişâbü'rfî, *Selçuknâme*, s. 116, 117; İbn Kesîr, C. 12, s. 420, 421; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Gazneliler Ravzatu's- Safâ (Mülûk-i Gazneviyye)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 167; *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 88-90; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İkinci İmparatorluk Devri*, s. 374-382; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 192; İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 63; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 278-80; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 280, 281; E. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 90; a. mlf., *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 117, 118; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 252, 253; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 56.

3. BÖLÜM

IRAK SELÇUKLULARI

Horasan meliki Sencer, Sultan Muhammed Tapar'dan oğlu Mahmud'un sultan olmasını kabul etmeyerek yeğenini Save savaşında yenerek tahtı ele geçirmişti. Sencer daha sonra yeğenini affedip Hemedan merkez olmak üzere bir kısım toprakları ona bırakarak sultan unvanıyla ancak kendisine bağlı olarak tayin etmişti.

Mahmud'un sultanlığı onun yönetimine bırakılan yerlerdeki idareciler ve Selçukluların tâbileri üzerinde olup Sencer karşısında saltanat alâmetlerini kullanması yasak idi. Böylece Sultan Sencer tarafından tâbi kalmak şartıyla sultan ve kendisinin veliahdı ilan edilmiştir. Bununla birlikte Sencer Irak Selçuklularının idarî ve malî üst düzey yöneticilerini de bizzat atayarak stratejik öneme sahip bürokrasi kalemelerini kontrolü altında tutmayı uygun görmüştü. Ayrıca Mahmud'un doğrudan idaresine verilen yerler de Muhammed Tapar zamanındaki idari taksimattan farklı olarak Mahmud aleyhine olacak şekilde daraltılmıştı.²³³ Irak Selçuklu sultanları genellikle olduğu gibi Sultan Mesud zamannında da Katvan Savaşı'nda Sencer'e tâbilik statüsü gereği yardım etmek için ordusuyla Rey'e kadar gelmişti.²³⁴

Bunlardan anlaşıldığına göre Mahmud'u Irak Selçuklu tahtına Sultan Sencer tayin ettiğine göre ona karşı yapılan isyanlar Sultan Sencer'e karşı da isyan anlamına gelecekti. Bu isyanlara örnek olarak Mahmud'un saltanatı döneminde görülen Melik Selçukşah'ın 514/1120 tarihli, yine Melik Mesud'un 525/1131 ve Melik Tuğrul'un ise 514/1120-1121 yılındaki isyanları gösterilebilir.

²³³ Save Savaşı'ndan sonra Sultan Sencer'in huzuruna çıkan Mahmud bu kabul esnasında ve sultanın yanında kaldığı bir aylık süre boyunca Sultan Sencer'in rikabında yaya yürümüş, nevbet çaldırmamış, ata binmemiş, huzurunda yer öpüp ayakta beklemiştir. Bu sürenin sonunda Sencer tarafından hutbede önce kendi adının okunması şartıyla kendisine hil'at tevcih edilmiştir. Mahmud'u kızıyla evlendiren Sencer onu veliahdı ilan etmiştir [Burada Sencer'in oğlu olmadığını hatırlamakta fayda var]. Sencer Mahmud'un yönetimine Azerbaycan, Bağdat, Diyarbekir, Fars, Erran, Ermen, Gürcistan gibi ülkenin batısındaki toprakları vermiştir. Bununla birlikte Mahmud'un fazla güçlenmesini istemediği ve Irak Selçuklularının idaresine gerektiğinde müdahale edebilmek için de Rey gibi önemli bir şehri kendisine bağlı kılmıştır. Ayrıca Irak Selçuklularının idare kadrosundaki kritik mevkilere de bizzat atamalar yapmıştır. Sencer, sultan'ül-Azam (en büyük sultan) unvanını kullanmış buna mukabil Mahmud ise sultanü'l-muazzam (büyük sultan) unvanını kullanabilmiştir bkz. İbnü'l-Esir, X, s. 436-439; *Tarih-i Güzide*, s. 359, 363; el-Hüseyini, s. 59, 62, 63; *Camiü't-Tevârih*, s. 168-170; *Azimi Tarihi*, s. 51; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 43-45; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 121-127; a. mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İkinci İmparatorluk Devri*, s.5-35; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 185, 186; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 107; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 236, 259, 260; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, s. 375; H. Kayhan, a.g.e., s.41-46; Ergin Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", http://www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis_dergiler/2008_1/2008_1_13.pdf (18.11.2019), s. 152, 153.

²³⁴ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 126.

3.1. Sultan Mahmud Dönemi

3.1.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

3.1.1.1. Melik Mesud'un I.İsyanı

Sultan Mahmud'a karşı ilk isyan hanedanın üyesi olan Melik Mesud tarafından başlatıldı. Musul'da bulunan Melik Mesud özellikle atabeği Çavuş Beg ve Dübeys'in kışkırtmalarıyla Rebiülevvel 514/ Haziran 1120'de ordu toplayarak harekete geçti. Bu esnada Mesud adına hutbe okutularak beş vakit nevbet çalındı. Bunu haber alan Sultan Mahmud ordusuyla harekete geçti.15 Rebiülevvel 514/14 Haziran 1120 tarihinde vuku bulan savaşı Sultan Mahmud kazandı. Esir alınan Melik Mesud'un veziri Ebû İsmail et-Tuğraî, Sultan Mahmud'un emriyle öldürüldü.²³⁵ Dübeys ise kaçarak kayınpederi İlgazi b. Artuk'a sığındı daha sonra Hille'ye döndü.²³⁶ Sultan Sencer batıdaki işlerle ilgilenmek üzere Rey'e geldiğinde Melik Mesud'u da Melik Tuğrul gibi, kendisiyle birlikte Horasan'a götürdü.²³⁷ Bir süre Melik Mesud'u Esedabad sırtlarında bekleyen Atabeg Çavuş Beg sultanın kardeşini affettiğini öğrenince kendisi de ondan şefaatt diledi ve nihayetinde bir cezaya çarptırılmayarak affedildi.²³⁸

Sultan Mahmud için Mesud'un isyanının ciddi bir sorun olduğu, Melik Mesud'u bu isyana teşvik eden emîr Dübeys ve atabeği Çavuş Beg ile birlikte daha kuruluş aşamasından itibaren Irak Selçuklularında ümeranın ve atabeglerin taht işlerine müdahale etmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu durum devletin inhitatına kadar olan süreçte giderek daha yoğun bir şekilde yaşanacaktır. Nitekim Sultan bu isyanı bastıramayınca ülkenin batısındaki karışıklığa son vermek isteyen Sultan Sencer duruma müdahale etmek zorunda kalmıştır.

3.1.1.2. Melik Tuğrul'un I. ve II. İsyanı

Sultan Mahmud'un huzuruna çağırmasını reddeden Melik Tuğrul'un bu hareketi Sultan Mahmud tarafından isyan teşebbüsü olarak yorumlanmıştır. Ancak henüz on yaşında olan melikin bu kararında şüphesiz ki atabeği olan Emîr Gündoğdu'nun etkisi oldukça fazladır. Nitekim Mahmud'un orduyla harekete geçmesi üzerine melik

²³⁵ İbnü'l-Esir, X, s. 446-448; Bundarî, s. 124, 125; el-Hüseyini, s. 67, 68; *Cami'ü't-Tevârih*, s.193; *Abu'l Farac Tarihi*, C. II, s. 364, 365; İbn Kesîr, C.12, s. 350; Azimi, s. 52; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 49, 50; *Târih-i Güzide*, s. 363, 364; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 132-135; *Târih-i Âl-i Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, s. 29, 30 ; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 198; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 238; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 264; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 261, 262; H. Kayhan, a.g.e., s. 71, 72.

²³⁶ O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 238; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 262.

²³⁷ H. Kayhan, a.g.e., s.70; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 264; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 272.

²³⁸ İbnü'l-Esir, X, s. 448; H. Kayhan, a.g.e., s.72.

muhtemelen doğrudan bir karşılaşmaya gücü olmadığından sultandan kaçmıştır. Bu esnada atabegi vefat etmiş ve bu isyan girişimi akim kalmıştır (Muharrem 516/ Mart-Nisan 1122).²³⁹ 519/1125 yılında Dübeyş ile ittifak yapan Tuğrul tekrar isyan etti. Bu isyan esnasında hedefleri hem Sultan Mahmud hem de halifeye karşıydı. Ancak hem halifenin ordusu hem de Sultan Mahmud'un askerleriyle çarpışmayı göze alamayarak Horasan'a kaçıp Sultan Sencer'e sığınarak sultan ve halifeden şikayetçi oldular. Sultan Sencer batı işlerini düzenlemek için Rey'e geldi. Sultan Mahmud ona itaatini sundu ve yapılan görüşmelerin ardından Sultan Sencer, Merv'e geri döndü (522/1128). Yukarıda da değinildiği gibi Sultan Sencer Dübeyş'i Sultan Mahmud'a teslim etti ve Sultan Mahmud da onu affetti. Tuğrul ise bir süre daha Sencer ile birlikte Horasan'da kaldı.²⁴⁰

Irak Selçukluları Sultan Sencer tarafından ülkenin yönetimini kendisine tâbi olmak kaydıyla yeğeni ile paylaşması suretiyle oluşturulmuştur. Sultanı bu şekilde yeni bir tâbi meliklik kurmaya iten sebep ülkenin giderek büyüyen sınırlarıdır. Diğer yandan sultan bu yeni melikliğin başına Selçuklu hanedan azalarından melikleri atayarak yeni kurduğu melikliğin kendi kontrolünde kalmasını da teminat altına almayı hedeflemiştir. Bu sebeple kurulan yenibirimde kaos baş gösterdiğinde kolaylıkla buranın iç işlerine müdahale edebilmiştir. Melik Mesud ve Melik Tuğrul'un isyanlarıyla baş gösteren karmaşayı da bu şekilde müdahale ederek sona erdirmiştir. Dahası yeniden isyan etmemeleri için de onları kendisiyle beraber Merv'e götürmeyi uygun bulmuş ve melikler bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır. Daha önce tahtı ele geçirmek için Melik Mesud'u teşvik eden Dübeyş'in bu defa Melik Tuğrul'u desteklediği görülmektedir. Dübeyş, bu tutumuyla muhtemelen desteğiyle tahta geçecek bir sultanın emri altında kendi nüfuzunu daha kolay arttırabileceğini düşünmüş olmalıdır.

3.1.2. Tâbi Hanedan Üyelerinin İsyanları

3.1.2.1. Mezyedîler

Hâkim olduğu sahayı sürekli büyüten Dübeyş b. Sadaka'nın²⁴¹, sultanın gönderdiği elçiye saygı duymayarak Bağdat'taki hilafet sarayının karşısına çadır kurması, sultanın otlaktaki hayvanlarını yağmalaması ve ardından Hille'yi yağmalaması

²³⁹ İbnü'l-Esir, X, s. 434, 435, 472; İbn Kesîr, C. 12, s. 357, 364, 365; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 133, 134; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 198; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 293; H. Kayhan, a.g.e., s. 72, 73; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 264, 265.

²⁴⁰ İbnü'l-Esir, X, s. 495-497; *Azîmî Tarîhi*, s. 60; H. Kayhan, a.g.e., s.73-76; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 239, 240; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 264; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 107, 108; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 268, 269.

²⁴¹ II. Dübeyş b. I.Sadaka, Ebû'l-A'azz (el-Ağar?) Nür ed-Devle bkz. Boswort, s. 136, 137.

gibi isyana yönelik hareketleri bulunmaktaydı. Ayrıca dah önce bahsedildiği gibi Selçuklu şehzâdelerini de sürekli isyana teşvik etmekteydi. Sultan Mahmud onun ilk isyan emaresini gördükten sonra ordusuyla harekete geçtiyse de Dübeyş sürekli olarak samimi olmayan af dileklerinde bulunuyordu. Netice de Dübeyş'in kardeşi Mansur'u rehin olarak sultanın huzuruna göndermesi ve itaat etmesi şartıyla iki taraf arasında barış sağlanmıştır (514/1120-1121). Sonraki dönemlerde de benzer davranışlarına devam eden Dübeyş, Nîşâbûr'da Sultan Sencer tarafından önce tutuklanmış ise de uyarıldıktan sonra Sultan Mahmud'a teslim edilmiş ve aralarında anlaşma sağlanmıştır.²⁴²

Tüm yaşananlara rağmen Sultan Mahmud döneminde canı bağışlanan Dübeyş, Sultan Mesud döneminde öldürülmüştür. Halife Müsterşid'in 14 Zilkade 529/29 Ağustos 1135 tarihinde katli²⁴³ dolayısıyla muhtemelen kendi üzerindeki şüpheleri dağıtmak isteyen Sultan Mesud, halifeye düşmanlığı ile bilinen Dübeyş'i Huvenc dışında otağının kapısı önünde öldürtmüştür (Zilhicce 529/Eylül-Ekim 1135). İbnü'l-Esir bu konuda; “[Dübeyş'in] Sultanların kendisine halife el Müsterşid'e karşı kullanmak maksadıyla yaşattıklarından haberi yoktu. Sebep yok olunca müsebbip de ortadan kalkar” notunu düşmüştür.²⁴⁴ Bu not Dübeyş'e karşı sultanların sürekli tahammül etmelerinin nedenini de ortaya koymaktadır. Selçuklu sultanları ortak düşman olarak adlandırabileceğimiz halifeye karşı Dübeyş'i sürekli bağışlamış, halifenin ölümü üzerine de ona artık ihtiyaçları kalmadığı için öldürtmüşlerdir. Kimi zaman melikleri destekleyerek kimi zaman doğrudan kendisi isyan ederek Irak Selçuklularının dahili siyasetinde önemli bir figür olarak karşımıza çıkan Dübeyş'in öldürülmesi Sultan Mesud'un merkezî otoriteyi tekrar sağlaması adına da mühimdir.

3.1.2.2. Gürcü Kralı II. David

Selçuklu şehzadelerinin taht kavgalarıyla devletin zaafa uğramasını fırsat olarak değerlendiren Gürcü Kralı II. David Kıpçaklarla temasa geçerek onların yardımını temin ettikten sonra isyana teşebbüs etti. Kral (1089-1125)'in Tiflis'te yaşayan Müslümanlara uyguladığı zulüm nedeniyle yapılan yardım çağrısı üzerine Erran, Aras

²⁴² İbnü'l-Esir, X, s. 448, 449; İbnü'l-Adîm , s. 139-155; *Azîmî Tarîhî* , s. 52, 60, 61, 67; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 142, 143; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 291, 292; H. Kayhan, a.g.e., s. 73-77, 79, 80; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 263, 264, 273, 274.

²⁴³ O. G. Özgüdenli, *Turco-Iranica*, s. 111-147; H. Kayhan, a.g.e., s.144-151.

²⁴⁴ İbnü'l-Esir, XI, s. 35, 37; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 199; H. Kayhan, a.g.e., s. 151.

ve Nahçıvan bölgesini yöneten Melik Tuğrul, Emîr Dübeys ve Artuklulu İlgazi bu duruma müdahale etmek için ittifak yaptılar. Ancak 2 Cemaziyelahir 515/18 Ağustos 1121 tarihinde yapılan Did-Gorni savaşını kazanan David Tiflis'i işgal etti. Bu karışıklıklara son vermek amacıyla sultan Mahmut ülkenin batısına sefer düzenlemeye karar verdiyse de iç meselelerden ötürü Gürcü ordusuyla savaşmadan Hemedan'a döndü (Cemaziyelahir 517/Temmuz-Ağustos 1123). Gürcü Kralı bu durumdan faydalanarak Anadolu yönünde ilerleyerek, 1124 yılında Şirvan'dan, Pasinler'e kadar Erzurum bölgesini zapt edip hatta Oltu'yu yaktı. Sonra Ani şehrini ele geçirmeye de muvaffak oldu.²⁴⁵ Bundan sonra Gürcülerin Selçuklu topraklarına akınları sürekli devam edecektir. Bu dönemde özellikle Melik Tuğrul bu akınlara karşı Sultan Mahmud'un emriyle mücadeleye devam etmiştir. Gürcülerin yaşadığı Kafkasya'nın dağlık yapısı ve iklimi isyanlara müdahaleyi zorlaştırmaktaydı. Bu nedenle isyanların bastırılması ve kesin sonuç alınması mümkün olmamıştır. Dolayısıyla Gürcüler mevcut şartları değerlendirerek sıklıkla isyan etmişlerdir.

3.2. Sultan II. Tuğrul Dönemi

3.2.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

3.2.1.1. Melik Mesud'un II. İsyanı ve Melik Selçukşah'ın I. İsyanı

Melik Mesud, Melik Selçukşah ve Halife Müsterşid ile işbirliği yaparak tahtı ele geçirmek için isyan etti. 1131'de Bağdat' a giren Mesud saltanat sarayına yerleşti. Halife Müsterşid onun saltanatını onaylayarak Selçukşah'ı da veliaht ilan etti. Gelişen olaylar karşısında Melik Tuğrul'un da davetiyle birlikte Sultan Sencer batı işlerini düzenlemek amacıyla bir kez daha ordusuyla birlikte yola çıktı. Melik Mesud, Melik Selçukşah ve Halife Müsterşid'den oluşan müttefikler de hemen savaş hazırlıklarına başladı. Sultan Sencer bu durumun asıl müsebbibi olarak gördüğü halifenin merkezi olan Bağdat üzerine yürümeyi hedefleyince Halife müttefiklerinin yanından Bağdat'ı savunma gerekçesiyle ayrıldı. Nihayet Sultan Sencer ile iki Irak Selçuklu meliki arasında Dinever yakınlarında savaş vuku buldu (8 Recep 526/ 25 Mayıs 1132). Galip gelen Sultan Sencer olurken iki melik savaş alanından kaçmayı başardılar. Melik Mesud daha sonra huzuruna gelerek itaatini sunduğu Sultan Sencer' in affına mazhar oldu ve Gence kendisine ikta olarak tevcih edildi. Selçukşah ise Fars'a kaçmıştı. Atabeg Karaca

²⁴⁵ *Gürcistan Tarihi*, s. 320-325; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 275, 276; İbnü'l-Esir, X, s. 486, 487; Azîmî Tarîhî, s. 53, 65-67; İbn Kesîr, C.12, s. 351, 362; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s.139; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 190-192; a. mlf., *Selçuklular Tarihi*, s. 197, 198; H. Kayhan, a.g.e., s. 83-89; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 294, 295; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 266, 267.

es-Sâki ve Yusuf Çavuş'un Sultan Sencer'in emriyle boyunları vuruldu. Irak Selçuklu tahtına Muhammed Tapar'ın oğlu ve ilk Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud'un kardeşi Tuğrul'u oturtuktan sonra Horasan'a döndü (Cemâziyelâhir 526/Mayıs 1132). Bununla birlikte Sencer'in halife ile ilgili bir düzenleme yapmaması halifenin daha sonra da taht sorunlarına sıkça karışmasına ve her geçen gün nüfuzunu arttırmasına neden oldu.²⁴⁶ Savaş esnasında Sencer tarafından Bağdat muhasarası ile görevlendirilen Musul atabeyi İmadüddin Zengî ve Dübeys ise halife Müsterşid ile yaptıkları savaşı kaybederek çekildiler.²⁴⁷

Horasan Selçuklularında görülen isyan hareketlerinde rastlamayacağımız ancak Irak Selçuklularının sık sık bahsettiğimiz kuruluş hikâyesi dolayısıyla karşımıza çıkan bir durum vardır. Bu durum isyan eden şehzadenin sadece tahtı ele geçirip adına hutbe okutmasının onun hükümdarlık meşruiyetini sağlaması adına yeterli olmamasıdır. Tüm bunların yanında en temel şart Sultan Sencer tarafından hükümdarlığının onaylanmış olmasıdır. Nitekim Tuğrul'un tahta çıkarak sultan olmasında en büyük pay Sencer tarafından sultanlığının onaylanmış olmasıdır. Bu durum Sencer hayatta olduğu müddetçe bu şekilde devam etmiştir. Diğer taraftan Sencer kendisi tarafından kurulan Irak Selçuklu tahtına geçecek kişiyi bizzat belirleyerek oluşturduğu bu Selçuklu şubesini kontrolünde tutmayı hedeflemiş görünmektedir.

Söz konusu isyan sırasında Irak Selçuklu tahtı münhal görünmektedir. Bu yüzden isyan ve savaş doğrudan Sultan Sencer' e karşı yapılmıştır. Ancak isyan sonunda hedeflenen Irak Selçuklu tahtı olduğu için konu bütünlüğünün bozulmaması adına isyan hareketi Sultan Sencer bölümünde değil burada incelendi.

3.2.1.2. Melik Davud'un I., II. ve Melik Mesud'un III. İsyanı

II. Tuğrul, Sultan Sencer tarafından Irak Selçuklu tahtına oturtulup tüm ülkede adına hutbe okunmuştu. Bunu kabul etmeyen Melik Davud, Azerbaycan ve Gence yöresinden askerlerini toplayarak Sultan Tuğrul'un karşısına çıktıysa da yapılan savaş

²⁴⁶ İbnü'l-Esir, X, s. 533, 534; Bundarî, s. 146, 147; el-Hüseynî, s. 70, 71; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 195, 196; *Abu'l Farac Tarihi*, C. II, s. 364, 365; İbn Kesîr, C. 12, s. 378; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 56-59; *Târih-i Güzide*, s. 363, 364; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 132, 133, 135; *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 90, 91; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 189, 198; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 242-244; Ali Sevim-Erdoğan Merçil ,a.g.e., s. 266-269; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 108, 109; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 242-244, 277; M. Öztürk, a.g.e., s. 24-35; H. Kayhan, a.g.t., s. 4-9.

²⁴⁷ O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 244; Gülay Ögün Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 259.

esnasında Hasbey Belengerî gibi bazı Türk emîrlerinin taraf değiştirmesiyle kaybederek firar etti (Ramazan 526/Ağustos 1132).²⁴⁸

Melik Davud başarısız olan bu ilk isyanından sonra Melik Mesud ile iş birliği yapmış ve halifenin desteğini kazanan müttefiklerden önce Mesud, ardından ise veliaht olarak Davud'un adı hutbede okunmuş nihayetinde Mesud halifenin desteğiyle tahta oturtulmuştur (Muharrem-Safer 527/Aralık 11132). Tuğrul ile Mesud arasında 18 Recep 527/25 Mayıs 1133 tarihinde yapılan savaşı kaybeden Tuğrul, Sencer'in yanına sığındı. Tuğrul bu başarısızlıklarının nedeni olarak gördüğü vezir Dergüzini'yi öldürttü. Sultan Tuğrul'a karşı girdiği mücadeleyi sürdüren Mesud daha önce yanında yer alan yeğeni Davud'u kendisine karşı isyan ettiği haberini aldı. Mesud'un, Davud'u Ruyendiz Kalesi'nde kuşattığı esnada bu durumu fırsat olarak değerlendiren Sultan Tuğrul (II), ordusuyla harekete geçti. 21-30 Ramazan 528/15-24 Temmuz 1134 tarihinde yapılan savaşı sultan kazanarak hâkimiyetini sağlamlaştırırken Mesud ise Bağdat'a kaçtı ve halife tarafından ağırlandı.²⁴⁹ Sultan Tuğrul 3 Muharrem 529/ 24 Ekim 1134'te Hemedan'da vefat etti.²⁵⁰

Melikler, Irak Selçuklu tahtını ele geçirmek için hem bireysel şekilde hem de birbirleriyle yaptıkları ittifaklar ile sürekli olarak girişimde bulunmaya devam etmişlerdir. Halife ise sultanları değil kendi çıkarları doğrultusunda isyancı melikleri desteklemiştir. Bu durumda Bağdat'ta adına hutbe okunan kişinin de sürekli olarak değiştiği görülmektedir.

3.3. Sultan Mesud Dönemi

3.3.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

3.3.3.1. Davud'un III. İsyanı

Bağdat Abbasî Halifesi Müsterşid'in öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu Raşid Billah Sultan Mesud ile anlaşmazlığa düşünce ona karşı Davud'u destekleyerek

²⁴⁸ İbnü'l-Esir, X, s. 537; Bundarî, s. 148; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme, II*, s. 57; el-Hüseyni, s. 71; H. Kayhan, a.g.e., s. 133; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 245; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 269, 305, 306; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 109; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 278.

²⁴⁹ İbnü'l-Esir, X, s. 537, 540, 541; a.g.e., XI, s. 23; Ravendî, s. 201; Bundarî, s. 149, 150; el-Hüseyni, s. 71-73; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 195-197; İbn Kesîr, C. 12, s. 383; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme, II*, s. 56-59; *Târih-i Güzide*, s. 364; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 148, 149; *Târih-i Âl-i Selçuk, Anonim Selçuk-nâme*, s. 31; H. Kayhan, a.g.e., s. 134-136; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular, I*, s. 245, 246; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 269, 270, 306-308; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 109; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 278-281; H. Kayhan, a.g.t., s. 13-17.

²⁵⁰ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 309; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 109.

Bağdat'ta adına hutbe okuttu (12 Safer 530/21 Kasım 1135). Bu isyan sırasında İmadüddin Zengî de Melik Davud'u desteklemiştir. Sultan Mesud ordusuyla Bağdat önlerine gelerek şehri elli bir gün kuşattıysa da halife şehri başarılı bir şekilde savundu. Ancak Sultan Mesud'un da çabalarıyla kendisine karşı olan ittifakın bozulması Davud'un ülkesine dönmesiyle neticelendi. Nihayetinde Sultan Mesud, saltanatı dönemindeki ilk isyan hareketini bastırarak tahtını şimdilik garantiye almış oldu (15 Zilkade 530/15 Ağustos 1136). Sultan Mesud halkın sevgisini kazanmak için şehrin yağmalanmasını yasaklamıştır.²⁵¹ İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre Sultan Mesud, Bağdat'ta bulunan fakihleri toplayarak onlara halife Raşid-Billah'ın kendi el yazısıyla yazılmış bir taahhünameyi gösterdi. Bu belgeye göre; halife asker toplayıp sultanın adamlarıyla savaşa girdiği takdirde kendisini halifelikten azlediyordu. Bunun üzerine kadı, fakih ve şahitler onun halife olmaktan çıktığı hakkında fetva verdiler.²⁵² Sultan Sencer'in de onayı alındıktan sonra Müsterşid'in kardeşi Ebû Abdullah, Müktefi-Liemrillâh lakabıyla halifeliğe getirildi. Sultan Mesud, yeni halifenin asker toplamaması, Bağdat dışına çıkmaması, Türk köle bulundurmaması gibi şartları kabul etmesinden sonra biat etti.²⁵³

Halifeler kendi nüfuzlarını arttırmak ve eski güçlerine kavuşarak Selçuklu tasallutundan kurtulmak için isyancı melikleri desteklemiş, kendi ordularını kurarak sultanlarla savaşa tutuşmuşlardır. Bu durumda nasıl ki halifeler tahta çıkacak kişiyi belirlemek için uğraşmışlarsa aynı şekilde Sultan Mesud da halife olacak kişiyi kendisi belirlemiştir. Önüne konulan şartları kabul ettikten sonra Müktefi-Liemrillâh sultan tarafından halife olarak kabul görmüştür. Görüldüğü üzere sultanlar ve halifeler arasında yaşanan süreç bir nüfuz mücadelesi ve hâkimiyet savaşından ibarettir.

²⁵¹ İbnü'l-Esir, XI, s. 45, 46; Bundarî, s. 164; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 126; *Azîmî Tarîhi*, s. 73, 74; İbn Kesîr, C. 12, s. 389; Abu'l Farac Tarihi, C. II, s. 371; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 155; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 57; *Târih-i Güzide*, s. 364; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.199; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 207, 208; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 256, 257; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s.312,313; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.110,111; H. Kayhan, a.g.e., s. 155-157; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 286, 287; H. Kayhan, a.g.t., s. 35-37; Gülay Ögün Bezer, "Zengî", *DİA*, XLIV, s. 260; Abdülkerim Özaydın, "Râşid-Billâh", *DİA*, XXXIV, s. 465.

²⁵² İbnü'l-Esir, XI, s. 46; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 287; H. Kayhan, a.g.t., s. 38; Abdülkerim Özaydın, "Râşid-Billâh", *DİA*, XXXIV, s. 465.

²⁵³ O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 256-258; H. Kayhan, a.g.e., s. 157,158; a.mlf., a.g.t., s. 38, 39.

3.3.1.2. Davud IV. ve Selçukşah'ın II. ve III. İsyanı

Sultan Mesud'un Gurşenbih Savaşı (Şaban-Ramazan 532/Nisan-Mayıs 1138)'nda²⁵⁴ yenilmesinden istifade eden Selçukşah, Bağdat'a hâkim olmak için harekete geçtiyse de muvaffak olamayınca sultandan af diledi. Sultan Mesud ona Ahlat, Malazgirt, Erzen yörelerini ikta olarak tevcih etti ve Oğuzoğlu Silahî'yi de yanına atabeg olarak verdi (532/1137-1138).

Sultan Mesud ile anlaşmazlıklar yaşamaya devam eden ve sultanın girişimiyle halifelikten azledilmiş olan Raşid-Billah'ın kışkırtmasıyla Melik Davud'a taht için bu sıralarda bir kez daha şansını denedi. Ancak sultanın karşısına şimdilik çıkamayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu dönemde Sultan Mesud görevdeki vezirini azlederek Kemaleddin Muhammed Hâzîn'i kendisine vezir olarak atadı. Yeni vezirin icraatlarından emîr Karasungur rahatsız olunca Melik Selçukşah ve Melik Davud'u yanına alarak Hemedan civarına geldi. Buradan yazdığı mektupla sultanın yeni vezirini öldürmesini aksi halde başka birini sultan olarak tanıyacağını belirterek sultanı tehdit etti. Bu tehdide boyun eğen sultan vezirinin öldürülmesine razı oldu (Şevval-Zilkade 533/Haziran 1139). Bu girişiminden de sonuç alamayan Selçukşah, Irak Selçuklu emirleri olan Karasungur ile Bozan arasındaki mücadelede Karasungur'un yanında yer aldı. Hasta haldeyken Bozaba ile karşılaşan Selçukşah ona yenildi ve emîr tarafından hapsedildiği esnada muzdarip olduğu hastalığından ötürü hayatını kaybetti. Davud ise 538/1144 senesinde mülhitler tarafından katledildi.²⁵⁵

Emirlerinde ordu bulunduğundan iktidar olma ve nüfuz edinme yarışına her zaman müdahil olan emîrler sultanların merkezi otoriteyi sağlamakta zorlandığı dönemlerde daha fazla ön plana çıkmışlardır. Bu dönemlerde halifeler ve atabeglerin yanı sıra emîrler de nüfuzlarının artması hedefiyle destekledikleri meliklerin tahta çıkmasını umarak bu doğrultuda gayret sarf etmişlerdir. Emîrlerin kendi aralarındaki statü yarışlarında ittifaklar ise değişkenlik göstermiştir. Aynı emîr daha önce sultanı desteklemesine rağmen gelişen şartlar neticesinde aynı sultana karşı isyancı melik

²⁵⁴ Sultan Mesud'un Irak'taki hakimiyetini kabul etmeyen emirlerden biri olan Mengü Bars, ile Sultan Mesud arasında 1137 yılı sonlarında yapılan savaştır. Sultan Mesud, emir Mengübars'ı tutsak alarak öldürmüştür. Onun intikamını almak isteyen emir Bozaba ani bir hücumla yağmayla meşgul olan sultanın ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Bozaba, tutsak aldığı Sadaka b. Dübeys, Zencan hakimi Sungur ve Muhammed b. Karasungur'u öldürmüştür bkz. H. Kayhan, a.g.e., s. 168-170; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 315, 316.

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, XI, s. 62; Bundarî, s. 168-172, 176; Ravendî, s. 221-223; el-Hüseynî, s. 71, 77, 78; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 201-206; İbn Kesîr, C. 12, s. 393; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 161; H. Kayhan, a.g.e., s. 167, 168, 170, 171; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 317, 318; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 296; M. Öztürk, a.g.e., s. 42-51; H. Kayhan, a.g.t., s. 53, 54.

tarafında yer alabilmiştir. Örneğin söz konusu isyan esnasında Melik Selçukşah'a karşı Sultan Mesud'u destekleyen Bozaba daha sonra Sultan Mesud'a karşı diğer melikleri desteklemiştir.

3.3.1.3. Muhammed b. Mahmud, Melikşah b. Mahmud ve Süleymanşah

Sultan Mesud, kendisini emîrlerin baskısından kurtaramıyordu. Bozaba yanına Muhammed b. Mahmud ile Melikşah b. Mahmud'u; Abbas ise Süleymanşah'ı alarak sultana karşı harekete geçtiler. İki taraf Merağa'da karşı karşıya geldi. Savaş başlamadan önce Sultan Mesud'un yanında yer alan Emîr Çavlı'nın gayretleriyle Süleymanşah ve Abbas savaştan çekilince Bozaba da tek başına mücadeleyi göze alamayarak geri çekildi. Melik Süleymanşah ve Abbas önce kaçtıysa da sonra itaatlerini sundular. Bununla birlikte sultan, Süleymanşah'ı hapsetti (540-541/1146).²⁵⁶

Sultan Mesud'un çok yardımını gördüğü ve oğlu Melikşah'ın atabekliğiyle görevlendirdiği Çavlı ölünce yerine Hacib Abdurrahman geçti. Onun aracılığıyla Sultan Mesud, itaatlerini sunan Bozaba ve Melik Muhammed'i affetti. Ayrıca kızı Gevher Hatun ile evlendirdiği Muhammed'i veliaht ilan ederken Huzistan'ı ona ikta olarak tevcih etti ve Bozaba'ya da onun atabegliğini verdi. Ancak bu durumu belli ki istemeyerek kabul etmiş olan sultan yanlarından ayrıldıktan sonra Abdurrahman'ı ve Abbas'ı öldürttü (14 Zikade 541/17 Nisan 1147). Diğer yandan emîrlerin baskısıyla bu makama gelen veziri Taceddin b. Darest'i de azletti. Bu icraatlarından sonra Bozaba'ya durumu bildiren ve aynı şekilde davranırsa sonunun da onlara benzeyeceğini bildiren bir mektup gönderdi. Bozaba ise sultan karşısında geri adım atmadı ve yanında Melik Muhammed ve Melik Melikşah olduğu halde harekete geçti. İsfahan'a gelip Melik Muhammed'i tahta çıkardı ve kapısında beş nevbet vurdurdu. Nihayet iki taraf Hemedan yakınlarındaki Karatekin Çayırı'nda karşılaştı ve sultan gelip geldi (542/1148). Öldürülen Bozaba'nın başı Bağdat'a gönderilerek hilafet sarayının kapısına asılarak teşhir edildi. İki Selçuklu şehzadesi ise Fars'a kaçtılar. Bu emirlerin öldürülmesi diğer emîrler üzerinde olumsuz etki yarattı. Kendilerinin de aynı akıbeti uğramasından çekinen emirler önce Melik Muhammed sonra da Melik Melikşah'ın

²⁵⁶ İbnü'l-Esir, XI, s. 99, 109; Bundarî, s. 179-181; Ravendî, 225, 226; el-Hüseyni, s. 79-81; Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 129, 130; *Târih-i Güzide*, s. 365, 366 ; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 206-217; H. Kayhan, a.g.e., s. 173, 174; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 304.

yanında yer alarak onların taht iddiasını destekledilerse de Sultan Mesud'un bu dönemde Halife Müktefi ile yaptığı işbirliği sayesinde bu isyanlarda akim kaldı.²⁵⁷

Irak Selçuklularının kuruluşundan itibaren başlayan taht kavgaları her melikin taht iddiacısı olarak ortaya atılmasıyla içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Sultan Mesud saltanatı boyunca bu isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Son olarak Sultan Mahmud'un oğulları Muhammed ve Melikşah amcaları Süleymanşah ile bir ittifak yapmışlardır. Bu isyan sırasında güçlü emirlerden Abdurrahman, Abbas ve Bozaba, Sultan Mesud tarafından öldürülmüş vezir ise azledilmiştir. Bu durum devletin tecrübeli komutanlardan ve idarecilerden mahrum kalmasına neden olmuştur. Ayrıca sultanın hiddetinden çekinen diğer emirler de kendilerini güvende hissetmemeye başlamışlardır. Bu durum huzursuzlukların artmasıyla ve yönetimden hoşnutsuz bir topluluğun oluşması ile neticelenmiştir. Öte yandan Sultan Mesud'un birtakım şartlarla halifeliğini onayladığı Müktefi ise görüldüğü kadarıyla sultana sadık kalarak bu dönemdeki isyanların uzamasını engellemiştir.

3.4. Sultan Melikşah Dönemi

3.4.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

3.4.1.1. Muhammed b. Mahmud'un II. İsyanı

Bu dönemde taht hedef alınarak çıkarılan yegâne isyan hareketi Melik Muhammed b. Mahmud tarafından gerçekleştirilmiştir. Sultan Melikşah'ın içkiye düşkünlüğünden devlet işleriyle gerektiği şekilde ilgilenmemesi üzerine ülkenin idaresinde tek söz sahibi Has Beg b. Belengerî olmuştur. Sultanın bu durumundan rahatsız olan Has Beg diğer emirlerin de onayını aldıktan sonra Melikşah'ı bir köşkte hapsetti ve bu esnada Melik Muhammed b. Mahmud Hemedan'a davet edildi. Nihayetinde Sultan Melikşah'ın dört aylık saltanatından sonra Muhammed b. Mahmud saltanat tahtına oturdu (28 Nisan-7 Mayıs 1153/1-10 Safer 548).²⁵⁸

²⁵⁷ İbnü'l-Esir, XI, s. 122, 123; Bundarî, s. 197-199, 206; Ravendî, s. 223-229, 232, 233; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 128-133; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 206-217; el-Hüseynî, s. 82, 83; İbn Kesîr, C. 12, s. 406, 407; *Târih-i Güzide*, s. 365, 366; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 65-69, 72-74; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 168-174; *Târih-i Âli-Selçuk*, Anonim *Selçuk-nâme*, 32, 33; H. Kayhan, a.g.e., s. 174-178; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 322-325; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 111; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 304-306; M. Öztürk, a.g.e., s. 87-100.

²⁵⁸ Ravendî, s. 245; Bundarî, s. 205, 206; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 121-125; el-Hüseynî, s. 89, 90; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 136; *Târih-i Güzide*, s. 367; İbnü'l-Ezrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*, (Artuklular Kısmı), çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992, s. 94; İbn Kesîr, C. 12, s. 420; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 328, 329; H. Kayhan, a.g.e., s. 200, 201; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 310; M. Öztürk, a.g.e., s. 100-115; Adnan Çevik, *Sultan Muhammed Sultan Süleymanşah*

Süleymanşah'ın saltanatı zamanında tahtı ele geçirmek için şansını tekrar deneyen Melikşah Bağdat'a haber göndererek hutbenin kendi adına okunmasını istemiş fakat bu düşüncesinden dolayı veziri Avnuddin'in girişimleriyle satın alınan cariyesi tarafından zehirlenerek öldürülmüştür (11 Rebiülevvel 555/21 Mart 1160).²⁵⁹

Irak Selçuklu Devleti'nde mevcut durumda merkezî otorite zayıfken tahtta bulunan Melikşah'ın liyakatsizliği onun devlet ricali tarafından kabul görmemesi ve nihayetinde tahtından indirilmesiyle sonuçlanmıştır. Emîrlere devlet idaresini tamamen ele geçirerek sultanı hapsedmiş ve Melik Muhammed'i tahta çıkarmışlardır. Sultan Mesud tahttayken de emîrlere tarafından mütemadiyen diğer melikler desteklenmişse de o tahtını korumayı başarmıştı. Ancak Melikşah'ın bu karizmadan ve yetenekten uzak olduğu görülmektedir. Tahtını elde tutmak ve korumak için kayda değer bir çaba gösterememiş ve kolaylıkla tahttan indirilmiştir.

3.5. Sultan Muhammed Dönemi

3.5.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

3.5.1.1. Melik Süleymanşah'ın II. ve III. İsyanları

Sultan Mesud tarafından ilk isyanı sonrasında Kazvin'de hapsedilmiş olan Süleymanşah, Melikşah'ın kısa süren saltanatı döneminde serbest bırakılmıştı. Irak Selçuklu Devleti'nde görevli emîrlere ile temasa geçen Süleymanşah tahtı ele geçirmek amacıyla büyük bir ordu toplayarak Hemedan önlerine gelince Sultan Muhammed Huzistan'a çekilmek zorunda kaldı. Ancak Süleymanşah ülkeyi idare edebilecek yetenekte değildi. Ordusundaki askerlerin kendisine isyan edeceği hakkında bir duyum alınca otağını bırakarak, hazineden aldığı bir miktar para ile gece gizlice kaçtı (548/1153).²⁶⁰ Böylelikle ikinci isyanı da kendiliğinden son bulmuş oldu.

Sultan Sencer Oğuzlara esir düşünce Süleymanşah için Horasan Selçuklu tahtına oturmak için bir fırsat ortaya çıktı. Çünkü daha önce Sencer tarafından kendisi veliaht ilan edilmiş ve Horasan minberlerinde adına hutbe okunmuştu. Sencer esir durumdayken Nişâbü'r'a gelen Süleymanşah adına 19 Cemaziyülâhir 548/11 Eylül 1153

Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s. 14-17.

²⁵⁹ Bu son girişimi tam olarak bir isyan halini almadığından ve Melikşah'ın akabetini de belirtmek gerekli görüldüğünden burada ele alınmıştır bkz. İbnü'l-Esir, XI, s. 217; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 200.

²⁶⁰ Bunderî, s. 208, 209; Ravendî, s. 252, 253; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 139, 140; Cami'ü't-Tevârih, s. 227; İbnü'l-Ezrak, s. 119, 120; *Târih-i Güzide*, s. 368; H. Kayhan, a.g.e., s. 207, 208; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 330, 331; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi, I*, s. 312, 313.

tarihinde hutbe okutuldu. Ancak Oğuzlar karşısında mağlubiyete uğrayıp Nişâbûr'u kaybedince bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlandı (Nisan/ Mayıs 1154)²⁶¹. Daha sonra Irak Selçuklu tahtı için bir kez daha şansını denemek isteyen Süleymanşah halife ile görüşmelerinden sonra hükümdarlık alameti olan çetr taşıyarak 1 Muharrem 551/25 Şubat 1156'da Bağdat'a geldi. Akabinde halifeye sadakatle bağlı kalacağına dair yemin ettikten sonra adına hutbe okunup hil'at giydirildi. Ayrıca Bağdat'a 300 kişilik küçük bir orduyla gelen Süleymanşah'a halife tarafından 3.000 kişilik bir asker desteği sağlayarak isyana teşvik etmekteydi. Süleymanşah'a Bağdat'a gidip halifeye sığındığı için el-Melik el-Müstecîr (sığıntı hükümdar) denilmiştir. Halifeden aldığı asker ve silah vs. desteğiyle Sultan Muhammed'in karşısına ikinci kez çıkan Süleymanşah yine mağlup oldu ve Musul Kalesi'nde hapsedildi (Şaban-Ramazan 551/Eylül-Ekim 1156).²⁶² Süleymanşah bu son isyanı sırasında devrik sultan Melikşah'ın da itaatini sağlamıştır.²⁶³

Yeğenine karşı giriştiği bu isyan hareketlerindeki başarısızlığı Süleymanşah'ın şahsında aramak gerekmektedir. Çünkü o galip durumdayken ve ordunun önemli kısmının desteğini sağlamışken gece gizlice kaçarak hem eline gelen fırsatı değerlendirememiş hem de kendisine güvenen ve destekleyen insanların da ondan şüphe etmelerine neden olmuştur. Daha sonraki süreçte ise halifenin desteğini almasına rağmen yine başarısız olmuştur. Bağdat'a gittiğinde sığıntı hükümdar olarak anılması onun tüm karizmasını ve saygınlığını yitirdiğini göstermektedir.

Süleymanşah, Sencer tarafından daha önce veliaht gösterildiğinden Büyük Selçuklu tahtı için de bir aday olarak ortaya çıktıysa da Oğuzlarla olan mücadeleyi kaybetti. Diğer yandan Irak Selçuklu tahtına oturmak için tüm koşulların hazır olduğu bir halde gece gizlice kaçan Süleymanşah'ın çok daha büyük sınırlara ve dolayısıyla daha problemlili bir coğrafyaya hükmeden Büyük Selçuklu tahtı için iddiada bulunmasıümeranın yönlendirmesiyle ilgili olmalıdır. Selçuklu devlet ricalinin, Süleymanşah'ı Nişâbûr'a davetleri onun veliahtlığının dikkate alındığını dolayısıyla

²⁶¹ İbnü'l-Esir, XI, s. 157; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 185; ; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 233; E. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 119, 120; H. Kayhan, a.g.e., s. 207; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 255; C. Piyadeoğlu, a.g.t., s. 59; a.mlf., "Sultan Sencer'in Kürdistan Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme", s. 6, 7.

²⁶² İbnü'l-Esir, XI, s. 177, 178; Ravendî, 255, 256; Nişâbûrî, *Selçuknâme*, s. 140, 141; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 229-233; el-Hüseynî, s. 99, 100; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 97, 98; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 186; *Târih-i Güzide*, s. 368; H. Kayhan, a.g.e., s. 208-211; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 335, 336; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 317, 318; C. Piyadeoğlu, "Sultan Sencer'in Kürdistan Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme", s. 7, 8.

²⁶³ İbnü'l-Esir, XI, s. 178, 198, 199; Abu'l Farac Tarihi, II, s. 397; H. Kayhan, a.g.e., s. 209-211; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 336; A. Çevik, a.g.t., s. 34.

Selçuklu meliklerine dayanarak nüfuz elde etmek istediklerini göstermektedir. Ancak Süleymanşah'ın bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

3.6. Sultan Süleymanşah Dönemi

3.6.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

3.6.1.1. Melik Arslanşah

Sultan Muhammed'in vefatından sonra emîrlerin ittifakıyla Süleymanşah 12 Rebiülevvel 555/22 Mart 1160'da Hemedan'da tahta oturmuştu. Bununla birlikte onun içki ve eğlenceye düşkünlüğü, ümerayı incitmesi, kimseye saygı duymaması sonunda Arslanşah'ın sultanlığı konusunda devlet ricalinin birleşmesine neden oldu. Süleymanşah hapsedildikten sonra Emîr Gürdbazu tarafından yayının kirişiyle boğduruldu.²⁶⁴ Bundarî ise Süleymanşah'ın emirler tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü belirtmektedir (13 Rebiülevvel 556/12 Mart 1160).²⁶⁵ Bu esnada Azerbaycan hâkimi İldeniz'in de desteği Arslanşah saltanat tahtına oturdu (Zilkade 555/Kasım 1160).²⁶⁶

Irak Selçuklu tahtı için üç defa Büyük Selçuklu tahtı için de bir defa şansını deneyen Süleymanşah talihinin de yardımıyla sonunda bu emeline ulaşmıştı. Bununla birlikte Süleymanşah, özellikle ikinci isyanı sırasında şavaşı kazandığı halde destekçilerini bırakıp kaçtığından itibarı sarsıldı. Sultan Sencer'in kendi oğlu olmadığından yerine Süleymanşah'ı veliaht göstermesi sultanın esareti sırasında Horasan'da bulunan ümeranın veliaht Süleymanşah'ı desteklemesi için yeterli olmuştur. Ancak Oğuzlar karşısında uğradığı yenilgi Süleymanşah'ın tahta çıkmasına engel olmuştu. Bu sırada Mervî terkeden Süleymanşah'a uğradığı pek çok şehrin kapısının açılmaması onu halifeden yardım istemek sorunda bırakmıştı. Bağdat'a gelmesinden sonra ise onun *sığıntı hükümdar* olarak anılmasına sebep olmuştur. Tüm saygınlığını kaybettiği anlaşılan Süleymanşah, tahtı ele geçirdiğinde ise devlet işleri ile gerektiği

²⁶⁴ Ravendî, Süleymanşah'ın akıbeti için sadece kalede öldüğü notunu düşmekte ve öldürülmesi hakkında bir bilgi vermemektedir bkz. Ravendî, s. 264-266; İbnü'l-Esir, XI, s. 220; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 242-244; *Târih-i Güzide*, s. 369; el-Hüseyni, s. 101, 102; İbn Kesîr, C. 12, s. 442; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 187, 188; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 200; H. Kayhan, a.g.e., s. 230, 231; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 339-341; A. Çevik, a.g.t., s. 73-75; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 324.

²⁶⁵ Bundarî, s. 262.

²⁶⁶ Ravendî, s. 266; İbnü'l-Esir, XI, s. 221; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 244; *Târih-i Güzide*, s. 369; el-Hüseyni, s. 101, 102; İbn Kesîr, C. 12, s. 442; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 145, 146; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 186; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 342; A. Çevik, a.g.t., s. 76, 85.

şekilde ilgilenmemiş ve kötü bir yönetici profili çizmiştir. Nihayetinde emîrlar yine sahneye çıkarak Sultan Süleymanşah'ı tahttan indirip boğdurmuşlardır.

3.7. Sultan Arslanşah Dönemi

3.7.1. Hanedan Üyelerinin İsyamları

3.7.1.1 Melik Muhammed'in I. İsyamı

Melik Muhammed b. Tuğrul (II), kardeşi Arslanşah'ın saltanatı döneminde isyan eden ilk meliktir. Irak Selçuklularında, süregelen emîrlar arasındaki nüfuz mücadelesinin bir örneği de Atabeg İldeniz ile Emîr Hüsameddin İnanç arasında yaşanmaktaydı. Rey valisi Emîr İnanç liderliğinde İsfahan valisi İzzeddin Satmaz ile Kazvin valisi Alp Argun, bir ittifak kurdular. Atabeg Sungur ile de anlaşır onun yanında Şiraz'da bulunan sultanın kardeşi Melik Muhammed'i gönderilmesini istediler. Sonra bu şehzadeyi sultan ilan edip Hemedan üzerine yürüdüler. Atabeg İldeniz ise yanında Sultan Arslanşah olduğu halde müttefiklerin karşısına çıktı. 556/1161 yılında vuku bulan savaşı kazandı. Emîr İnanç ile söz konusu emirler af dilediler. Atabeg İldeniz ile aralarında akrabalık kuruldu.²⁶⁷ Ancak bu bağ bile emîrların itaatini sağlamaya yetmedi. Bu isyanın hem başlama şekli hem de isyan bastırılırken yaşananlar artık Irak Selçuklularında devlet idaresinin melik ve sultanlardan ziyade emîr ve atabeglerin elinde bulunduğunu açıkça göstermektedir. Daha önceki isyanlar sırasında emîrlar, mecburen taraf olup sultanı veya meliki destekleyerek nüfuz mücadelesinde bir yer edinmeye; sultanlar ise güçlü emîrların sadakatini temin ederek bu isyanlara müdahale ederlerdi. Ancak zamanla devlet idaresinin güç merkezi sultan ve melikler diğeri bir deyişle Selçuklu hanedanı olmaktan çıkarak aslında sadece sultanın birer hadimi olan emîrlara kaymıştır. Bunun sonucu olarak da yönetimde emîrların rolü artarken sultanların bu sürece müdahalesi giderek sınırlanmıştır.

3.7.1.2. Melik Mahmud'un İsyamı

Atabeg İldeniz'in desteğiyle tahta çıkan Arslanşah'a karşı Melik Mahmud b. Melikşah'ın atabegi Muzaferrüddin Zengî, Emîr İnanç'ın da teşvikiyle melikin tahta çıkması maksadıyla harekete geçti ve onun adına hutbe okutup kapısında beş vakit

²⁶⁷ Ravendî, s. 273; el-Hüseyni, s. 102, 103; Bundarî, s. 263, 264; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 249, 250; *Târih-i Güzide*, s. 369; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 102, 103; H. Kayhan, a.g.e., s. 235-37; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 343; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 326; M. Öztürk, a.g.e., s. 126, 127; A. Çevik, a.g.t., s. 87, 88.

nevbet vurdurdu. Çünkü Melik Mahmud'un sultan olması durumunda kendisi de sultanın atabeği olarak daha fazla nüfuz kazanacaktı. İldeniz gönderdiği öncü kuvvetlerin Zengî tarafından yenilmesi üzerine oğlu Kızıl Arslan'dan yardım istedi. İldeniz daha sonra Zengî'nin de destek verdiği Emîr İnaç'ı yenilgiye uğrattı (9 Şaban 556/ 3 Ağustos 1161). Bunun üzerine Emîr İnaç ve Zengî geri adım attılar. Sultan melik ve atabeğini bağışladı (19 Şaban 560/1 Temmuz 1165). Zengî'ye hil'at verip Fars bölgesini tekrar kendisine verdi. Bunun üzerine daha önce Büyük Selçuklulara bağlı olan Salgurlar, resmen Irak Selçuklularına tâbi hale geldi.²⁶⁸

Irak Selçuklularının güçlü komutanlarından Emîr İnaç aynı yıl içerisinde bir isyan hareketinin daha başlamasında etkili olmuştur. Bu defa desteklediği şehzade de farklı bir kişidir. Bu durum da emîrler açısından ileride kimin sultan olacağını önemli olmadığını bir kez daha göstermektedir. Önemli olan emirin desteklediği kişinin saltanatı elde etmesi ve böylelikle emîrin de statüsünün yükselmesi ve gücünün artmasıdır. Diğer yandan bu isyanın başlıca aktörlerinden Zengî, savaşı kaybetmesine rağmen idare ettiği Fars bölgesinin tekrar kendisine verilmesi sultan adına hareket eden Atabeg İldeniz'in onu karşısına almak istemediğini göstermektedir. Böylelikle isyan bastırılırken asiler affedilmiş ve Arslanşah'ın saltanatı bir süreliğine sarsılrsa da İldeniz'in yürüttüğü başarılı siyasetle devam etmiştir.

3.7.2. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyancıları

3.7.2.1. Gürcü Kralı III. Giorgi'nin I. ve II. İsyancıları

Gürcü Kralı III. Giorgi'nin 1161'de Ani'yi ele geçirmesiyle isyan başlamış oldu. Bu durum karşısında Ahlatşahlardan II. Sökmen, İzzeddin Saltuk, Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah ve Kars emîri birleşerek Gürcü Kralı üzerine sefere çıktılar. Ancak iki taraf arasında yapılan savaşı Türk ordusu kaybetti. Gürcüler Dovin ve Gence'yi tahrip ederek halka zulm ettiler. Bunun üzerine Sultan Arslanşah büyük bir ordu toplayarak sefere çıktı. Lukri Kalesi civarında Temmuz 1163'te yapılan savaşı Selçuklu kuvvetleri kazandı ve birçok ganimet elde etti. Kaçan Gürcü Kralı, Ani dâhil aldığı birçok yeri geri vermek zorunda kaldı.²⁶⁹

²⁶⁸ Ravendî, s. 276, 277; İbnü'l-Esir, XI, s. 222, 223; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 191, 192; el-Hüseynî, s. 108-110; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 152; H. Kayhan, a.g.e., s. 237-239; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 344-346; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 326-329; M. Öztürk, a.g.e., s. 127-131; A. Çevik, a.g.t., s. 89-92; Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, s. 29, 30.

²⁶⁹ *Gürcistan Tarihi*, s. 343-352; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 331, 332, 335; İbnü'l-Esir, XI, s. 228, 234; Ravendî, s. 274, 275; *Târih-i Güzide*, s. 369, 370; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 250, 251; el-Hüseynî, s. 94; *Câmiu'd-*

Selçukluların doğudaki meşguliyetinden yararlanan Gürcüler ikinci kez Ani'yi ele geçirdiler. Arslanşah tekrar sefere çıktı ise de hastalanınca Dovin'den ileriye gidemedi. İldeniz komutasında sefere devam eden Selçuklu kuvvetleri Ahılkelek ve Tiryalis'e kadar ilerledi Gürcü Kralı yenilerek kaçtı. Selçuklu ordusu Nahçıvan'a geri döndü (Rebiulahir-Cemaziyilevvel 570/Kasım 1175). Bu isyanın sert bir şekilde bastırılmasında Selçuklu ordusundaki komutanların para sarf ederek çok asker topladıkları ve İslam düşmanlarına karşı intikam hislerini teskin etmeden geri dönmeyecekleri konusundaki kararlılıklarının olduğu anlaşılmaktadır. Ele geçen ganimetler arasında çadırlar, köleler, altından yemek ve su kapları bulunmaktaydı.²⁷⁰

Kafkasya'nın Selçuklu merkezine uzaklığı, seferleri zorlaştıran dağlık yapısı ve iklimi Gürcüler için fırsat teşkil etmiş ve tâbiyet altına alındıkları dönemden itibaren dış politikalarının nirengi noktasını bağımsızlık isteği teşkil etmiştir. Ayrıca bölge Orta Asya'dan Anadolu'ya yapılan göç güzergâhı üzerinde bulunduğu için burada çok sayıda Müslüman Türk de yaşamaktaydı. Gürcüler, bu ahaliyi hedef alarak bölgede sürekli akınlarda bulunmakta ve metbu-tâbi statüsünün dışına çıkmaktaydılar. Elbette bölgenin verimli toprakları ve elde edilecek ganimetler de onları isyan için teşvik etmekteydi.

Tıpkı diğer Selçuklu sultanları gibi Sultan Arslanşah da kendi döneminde meydana gelen bu isyanlara karşı sefere çıkmış ve bir kez daha Gürcü Kralı'nın itaatini sağlamayı başarmıştır. Bu sefer esnasında sultan Gürcü Kralı'nı affetmeyi düşünürken ona yardıma gelen komutanların sefere devam edilmesi yönündeki ısrarlarının bir nedeninin de sefer hazırlıkları sırasında yaptıkları harcamaların telafi edilmek istenmesi olduğu görülmektedir. Nitekim sefer sonucunda bol ganimet elde edilmiştir.

3.7.2.2. İl Arslan

Horasan Selçuklularının ortadan kalkmasından sonra bölgedeki etkinliğini giderek arttıran Hârizmşah İl Arslan, Nişâbü'r'u tehdit etmeye başlamıştı. Atabeg İldeniz durumu haber alınca İl Arslan'a elçi göndererek Nişâbur'un da tıpkı Hârizm gibi Selçuklulara bağı olduğunu ve şehre müdahale etmesi durumunda bunun sultana

Düvel, C. I, s. 192; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 112-116; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 201; H. Kayhan, a.g.e., s. 255-59; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 346, 347; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 329-331; M. Öztürk, a.g.e., s. 131, 132; A. Çevik, a.g.t., s. 92, 93.

²⁷⁰ Ravendî, s. 284, 285; Bundarî, s. 263, 264; *Gürcistan Tarihi*, s. 343-351; el-Hüseynî, s. 110-114; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 156; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 258, 259; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 193; *Târih-i Güzide*, s. 370; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 201, 202; H. Kayhan, a.g.e., s. 260-62; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 351, 352; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 336, 337; M. Öztürk, a.g.e., s. 134-136; A. Çevik, a.g.t., s. 97, 98.

yapılmış bir saldırı olarak kabul edilip sonunun savaş olduğunu bildirdi. Bu uyarı üzerine kızgınlığı artan İl Arslan ordusuyla harekete geçti. İldeniz, onu karşılamak üzere yola çıktı ise de iki taraf arasında Bistam civarında yapılan savaşta kesin bir galibiyet tesis edilememiştir (562/1166-1167).²⁷¹ İldeniz'in Irak işleriyle uğraşmak üzere geri dönmesinden sonra Haziran 1167 tarihinde Nişâbûr'da İl Arslan adına hutbe okunmuştur.²⁷²

Sultan Sencer döneminde Atsız ile başlayan Hârizmşah-Selçuklu mücadelesi daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Sultan Sencer'in vefatı ve Irak Selçuklu sultanlarının güç kaybıyla beraber iki hanedan arasındaki güç dengesi Hârizmşahlar lehine olmak üzere değişmeye başlamıştır. Selçukluların zayıflamasına paralel olarak Hârizmşahlar da kuvvet bulmaya devam etmiştir. Hârizmşah Atsız'ın bıraktığı yerden bağımsızlık mücadelesine devam eden İl Arslan bunun için önemli bir adım atmaya başararak Nişâbûr'da adına hutbe okutmuştur. İldeniz'in Irak işleriyle ilgilenmek üzere İl Arslan meselesini çözüme kavuşturmadan geri dönmesi Hârizmşah meselesinin giderek büyümesine neden olmuştur. Hanedanın İl Arslan'dan sonraki üyeleri de aynı mücadeleyi vermeye devam etmiştir.

3.8. Sultan Tuğrul (III) Dönemi

3.8.1. Hanedan Üyelerinin İsyanları

3.8.1.1. Melik Muhammed'in II. İsyanı

Arslanşah'ın son dönemlerinde Atabeg İldeniz'in ölümü üzerine oğlu Cihan Pehlivan atabeglik görevini üstlendi.²⁷³ Sultan Arslanşah'ın ölümüyle birlikte Atabeg Pehlivan tahta müteveffa sultanın oğlu III. Tuğrul'u çıkardı (Muharrem-Safer 573/Temmuz 1177). Ancak Tuğrul henüz yedi yaşındaydı. Bu duruma ilk tepki amcası Muhammed'den geldi. İsfahan üzerine yürüyen Muhammed, Pehlivan karşısında tutunamayarak Zengî'ye sığındı. Ancak Pehlivan'ın, Atabeg Zengî'yi Fars bölgesini istila etme tehdidi üzerine Zengî, kendisine sığınan Muhammed'i teslim etmek zorunda kaldı. Melik Muhammed hapsedildiği Sercihan Kalesi'nde öldü.²⁷⁴

²⁷¹Nişâbûrî, *Selçuknâme*, s. 154; el-Hüseynî, s. 114; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 116, 117; İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 78; H. Kayhan, a.g.e., s. 265, 266; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 349.

²⁷² İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 28.

²⁷³ Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 352; M. Öztürk, a.g.e., s. 137-145.

²⁷⁴ Ravendî, 306; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 262; el-Hüseynî, s. 119, 120; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 121-123; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 355; H. Kayhan, a.g.e., s. 277-279; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 339; Ufuk Erkoç, *Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat

Atabeg İldeniz'in, Sultan Arslanşah ile olan ilişkisinin bir benzerini ikisinin oğulları arasında da görmekteyiz. Nasıl ki İldeniz devlet idaresinde Sultan Arslanşah'tan daha aktif idiyse oğlu Cihan Pehlivan da babasıyla aynı rolü üstlenmiştir. İldeniz, Arslanşah'a karşı yapılan isyanları bastırarak devletin idaresini ele almıştı şimdi ise Cihan Pehlivan, Sultan Tuğrul'a karşı yapılan isyanı bastırarak küçük yaştaki sultanın adına devlet idaresini ele almıştır. Melik Muhammed ve onu bu isyanında destekleyen Zengî ise yenilmekten kurtulamamışlardır. Zengî kendisi için asıl mühim olan Fars bölgesini korumayı bir kez daha başarırken Melik Muhammed ise bu defa hapsedilmiştir.

3.8.1.2. Kızıl Arslan

Sultan III. Tuğrul'un atabegi ve aynı zamanda amcası olan Cihan Pehlivan'ın ölümü üzerine atabegliğe sultan istememesine rağmen emîrlerin ve ordunun baskısı sonucunda müteveffa atabegin kardeşi Kızıl Arslan'ı tayin etmek zorunda kaldı. Ancak Kızıl Arslan'ın, III. Tuğrul'un huzurunda olduğu sırada sultanın hâcibi tarafından öldürülmesiyle ilgili teşebbüsü sultan son anda engellemişti. Kızıl Arslan bunu öğrenince bir daha sultana güvenmedi. Bu olaydan sonra Sultan Tuğrul hem emîrler hem de atabegi Kızıl Arslan ile mücadele etmek zorunda kaldı ve bu durum vefatına kadar böylece devam etti. Diğer yandan devlet ricalinin de kendi aralarında makam ve statü kavgası içinde olması Irak Selçuklularını tümünden buhrana sürüklemiştir. Bu durum sürerken Abbasî Halifesi de nüfuzunu arttırmak için devlette var olan karışıklıklardan faydalanmak maksadıyla özellikle Atabeg Kızıl Arslan'ı destekleyerek aktif rol almaya başlamıştır. Kızıl Arslan ve Halife Nasır Lidinillah'a karşı Day-Merg Savaşı (7 Rebiülevvel 584/6 Mayıs 1188)'nda galip gelen Sultan Tuğrul olmasına rağmen karışıklıklar son bulmamıştır. Nitekim sultanın otoritesi giderek azalmış ve halifeden yardım isteyecek kadar zayıf düşmüştür. Halife ise Kızıl Arslan'ın gönderdiği elçiye ikramda bulunurken Sultan Tuğrul'un elçisini ise cevapsız bırakmıştır. Halife tarafından Kızıl Arslan'a hil'at ve vilayetler tevcih edilmiş, askerinin her zaman onun emrinde olduğu söylenmiştir. Sultan halifenin güvenini sağlamak için oğlunu onun nezdinde tutsak kalması için Bağdat'a göndermiştir. Sultanın bu zayıflığından faydalanan emîrler onu tutsak alarak oğlu Melikşah ile birlikte Dizmâr Kalesi'nde hapsedtiler (Şevval-Zilkade 586/Kasım 1190). Sultanın tutuklanması üzerine Atabeg Kızıl Arslan önce

Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 23-35; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 19; Faruk Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX, s. 546.

Sencer b. Süleyman'ı tahta oturttuysa da daha sonra halifenin de tavsiyesiyle kendisi Irak Selçuklu tahtına oturmuş ve günde beş vakit nevbet vurdurmaya başlamıştır. Ancak onun hükümdarlığı da uzun sürmemiş ve kendisine muhalif olan emîrlere tarafından hançerlenerek öldürülmüştür (Şaban-Ramazan 587/Ağustos-Eylül 1191). Tahtın münhal olması üzerine Tuğrul, hapsedildiği kaleden çıkarılarak tekrar tahta geçmesinin yolunu açtı. 15 Cemaziyelahir 588/28 Haziran 1192 tarihinde Hemedan'a giden Tuğrul Irak Selçuklu tahtına oturdu.²⁷⁵

Selçuklu iktidarının meşruiyet kaynaklarından biri tıpkı diğer Müslüman hanedanlarda olduğu gibi “ halifenin onayı” olduğundan halifeler bunu eski nüfuzlarını kazanmak için bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu yüzden saltanat müddeilerini ve atabeglerini Selçuklu sultanlarına karşı kullanmışlardır. Burada da halife Kızıl Arslan'ı destekleyerek oluşacak karışıklıktan faydalanmayı hedeflemiştir. Halifenin tahta oturması gerektiği yönündeki teşvikleriyle harekete geçen Kızıl Arslan Irak Selçuklu tahtına oturan ilk atabegdir. Babasının sultan Arslanşah'ın annesi ile evli olması ona bu girişimi için cesaret vermiş olmalıdır. Bu hareketiyle artık Selçukluların saltanat müddetinin dolduğunu ve kendi hanedanı için saltanat zamanının başladığına inandığını göstermiştir. Nitekim Sultan Tuğrul ile olan akrabalık bağları da onun sultana karşı şiddetini engellemek yerine aksine kendi saltanatı devrini başlatmak yönündeki arzusunu perçinlemiş izlenimi vermektedir.

Halife ise Kızıl Arslan'ı desteklerken muhtemelen onu kendisi üstünde bir güç olarak kabul etmemektedir. Halifenin amacı kendi otoritesinin tekrar tahsisidir. Bunun için öncelikle Selçuklu tasallutundan kurtulması gerekmektedir. Kızıl Arslan'ı desteklemesinin nedeni asıl hedefine yönelik olarak Selçukluları saf dışı bırakmak için şimdilik ona ihtiyaç duymasıdır. Ardından Kızıl Arslan'ı da öncelikle Irak topraklarından çıkararak hâkimiyeti tekrar eline geçirmeyi planlamış olmalıdır.

Kızıl Arslan ve Abbasî halifesinin bağımsızlık iddialarının yanında emîrlerin statü ve güç iddialarının ortasında kalan Sultan Tuğrul giderek gücünü kaybetmiştir. Tüm bu karışıklıklar içinde isyancılara karşı girdiği savaşı kazanmasına rağmen otoritesini yeniden tesis etmekte zorlanmıştır.

²⁷⁵ Ravendî, s. 319-321, 327, 333, 335; Bundarî, s. 265-267; İbnü'l-Esir, XI, s. 442; el-Hüseynî, s. 125-127; *Târih-i Güzide*, s. 373, 374; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 264-266; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 195-197; O.Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 202; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 356-364; H. Kayhan, a.g.e., s. 293-310; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 343-348; U. Erkoç, a.g.t., s. 34-53; Mehmet Altay Köymen, “Tuğrul II”, *İA*, XII/II, s. 20-23; Faruk Sümer, “Tuğrul II”, *DİA*, XLI, s. 342, 343; a.mlf., “Kızıl Arslan”, XI, s. 787, 788.

3.8.2. Tâbi Hanedan Mensuplarının İsyancıları

3.8.2.1. Tekiş

Irak Selçuklu emîrlerinden Kutluğ İnanç'ın sultana karşı giriştiği savaşta yenilmesi sonucunda Tekiş'ten yardım istemesi Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına neden olacak mücadelenin başlamasına neden oldu. Bununla birlikte halife de Hârizmşah'ı Tuğrul'un ülkesine yürümek için teşvik etmiş hatta ülkenin ona ikta edildiğini gösteren menşûrunu da elçisiyle birlikte Hârizmşah'a göndermiştir. Bunun üzerine Tekiş, Rey'i ve şehirdeki Taberek Kalesini ele geçirdi. Bir ara sultanla barış anlaşması yaptılar ise de bu durum süreklilik kazanmadı. Rey şehrinin Hârizmlilerin elinde olmasından rahatsız olan sultan ordusuyla sefere çıkarak burayı geri aldı. Taberek Kalesinde kendisine teslim olanları ise aman vermesine rağmen tutsak aldı ve bunlardan bir kısmını öldürttü. Bunun üzerine Kutluğ İnanç bir kez daha Harzemşah Tekiş'den yardım istedi. 1194 yılında iki taraf arasında Rey civarına yapılan savaşta Sultan Tuğrul atından yere düşünce Kutluğ İnanç bunu fırsat bilerek sultanın başını kesti ve Tekiş'e gönderdi, vücudu ise Rey çarşısındaki bir ağaçta günlerce asılı kaldı (24 Rebiülevvel 59/119 Mart 1194).²⁷⁶ *Tabakât-ı Nâsırî*'de Sultan Tuğrul'un Tekiş'e esir düştüğü kaydedilmişse de diğer kaynaklar bu bilginin hatalı olduğunu ortaya koymaktadır.²⁷⁷

Sultan Tuğrul tahta çıktığı andan öldürülmesine kadar geçen süre içinde sürekli olarak mücadele etmek zorunda kalmıştır. Üstelik bu mücadele meliklerden çok atabeg, ümera ve halifeye karşı gerçekleşmiştir. Son mağlubiyeti sırasında başının kesilmesi ise hanedan azasının kannının akıtılmaması geleneğine aykırı olup Kutluğ İnanç'ın kin ve öfkesinin iktidar konusunda Selçukluları tahkir ve tezyifiyle ilgili olmalıdır. Sultan Tuğrul'un öldürülmesiyle Irak Selçuklularının hâkimiyeti son bulmuştur.

²⁷⁶ İbnü'l-Esir, XII, s. 96, 97; Ravendî, s. 340, 341; *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 266-269; Bundarî, s. 267; *Târih-i Güzide*, s. 374-376; *Cami'ü't-Tevârih*, s. 266-268; el-Hüseynî, s. 134-136; İbn Kesîr, C. 13, s. 80; Abu'l Farac Tarihi, C. II, s. 467; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 136-139; *Câmiu'd-Düvel*, C. I, s. 198-200; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 202, 203; İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 124-126; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 364, 365; H. Kayhan, a.g.e., s. 310-318; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 348-351; U. Erkoç, a.g.t., s. 58-62; E. Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 160-162; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul II", *İA*, XII/II, s. 23, 24; Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, XLI, s. 343, 344.

²⁷⁷ *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 123.

4. BÖLÜM

4.1. İSYAN HAREKETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Horasan ve Irak Selçuklularında meydana gelen isyan hareketlerinin temelinde İslâmiyet öncesi dönemdeki idarî geleneklerin büyük rol oynadığı görülmektedir. Bilhassa meliklerin isyanlarına kut, ülüş, veraset hukuku gibi ananelerin kaynak oluşturduğu söylenebilir. Bunlarla birlikte kişisel özellikler, mevcut siyasî, iktisadî ve askerî durum da isyan çıkmasında etkiliydi.

Tanrı bağışı olan kut, hükümdar olmak için gerekli unsurlardan biriydi. Kan yoluyla aktarıldığından hanedanın tüm erkek üyelerinde bulunmaktaydı. Bu durum aynı soydan gelmeleri hasebiyle tüm meliklerin hükümdar olma hak ve salahiyetine sahip olduğu anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla kut, melikler isyan ettiklerinde hukukî dayanak noktalarından birini oluşturmaktaydı. Diğer yandan bu geleneğin varlığı iktidardan hoşnut olmayan halkın veya askerinin asi hanedan üyesini desteklemesini de beraberinde getirmiştir. Böylelikle isyan etmek için hukuken meşru bir zemine sahip olan melikler tahtı ele geçirmek, varolan statülerini genişletmek veya başka bir sebeple ortaya çıkabilmekteydi.

Ülüş, hanedan üyelerinin ülkenin yönetiminde sorumluluk almasıyla sultanın gücünün yönetilen topraklara yayılmasını sağlayan bir unsurdur. Ancak görevlendirildikleri bölgelere giderek söz konusu yerleri sultana bağlı kalmak şartıyla yöneten melikler bu sırada yanlarında ordu da bulundurmaktaydı. Savaş zamanında emrindeki orduyla sultanın yanında yer alan melikler bazen ise bu durumun aksine emirlerindeki orduyu sultana karşı giriştikleri isyanlarda kullanmışlardı. Dolayısıyla başlangıçta hanedanın gücünün yayılmasını sağlayan bu sistem meliklerin isyan etmesiyle idarî gelenekten kaynaklanan bir sorun haline de gelmişti. Buna karşın Tuğrul Bey'den itibaren merkezî politikalar takip edilerek bu sorunun ortadan kaldırılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Türk devlet geleneğinde genel geçer hale gelmiş bir veraset hukuku bulunmamaktadır. Bu durum İslâmiyet'in kabulünden sonra da değişmemiştir. Sultanlar veliaht bırakarak kendilerinden sonra oluşacak karmaşayı ve taht kavgalarını önlemeye çalışmışlarsa da hanedanın diğer erkek üyeleri bu durumu kabul etmeyerek taht

iddiasında bulunmaktaydılar. Bu durumda özellikle ordunun desteğinin sağlayan taraf taht için avantajlı konuma sahip olurdu.

İdarî geleneklerin hukukî zeminini oluşturduğu melik isyanlarında hedeflenen genellikle Selçuklu tahtını ele geçirmektir. İsyanların ortaya çıkış sebepleri incelendiğinde meliklerin Horasan veya Irak Selçuklularından bağımsız bir siyasî yapı oluşturmak gibi bir hedeflerinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Onlar için hedef Selçuklu tahtını ele geçirebilmektir.

Selçuklu hâkimiyetinde yaşayan tâbi hanedanlar ise fırsat buldukça bağımsızlıklarını yeniden tesis edebilmek amacıyla isyan etmişlerdir. Çünkü Selçukluların Yakınoğu'ya girmelerinden önce siyasî teşekkül olarak mevcut bulunan bu tâbiler eski düzenlerini yeniden sağlamayı istemekteydiler. Bu amaçla isyan eden tâbilerin, desteklerini sağlamak adına kimi zaman diğer tâbiler kimi zaman halifeler ve nadiren Selçuklu şehzâdeleri ile temasa geçtikleri görülmektedir. Bunların büyük bir kısmı Selçuklu iktidarı tarafından tekrar tâbiyet altına alınmış istisna olarak bazılarının ise hanedanlarına son verilmişti. Diğer yandan tâbi statüsünde değerlendiremesek bile halifelerin de kendi iktidarlarını yeniden tesis etmek ve Selçukluların üzerlerinde kurdukları baskıdan kurtulabilmek hedefiyle isyanlarda aktif rol aldıkları görülmektedir.

Meliklerin ve tâbi hanedanların, taht iddiası, statü talebi veya bağımsızlık hedefiyle başlattıkları isyanlar anlaşılacağı üzere devletin idarî gelenekleri ve yaşanan coğrafyanın sahip olduğu dinamiklerin sonucudur.

Horasan ve Irak Selçukluları döneminde hanedan üyeleri tarafından 47, tâbi hanedan üyeleri tarafından ise 24 isyan hareketi gerçekleştirildiği görülmektedir. 1049-1050 yılından 1194 yılına kadar yaklaşık 144 yıllık süreçte Selçuklu sultanlarına karşı toplam 71 isyan hareketi vuku bulmuştur.

Meliklerin başlattığı 47 isyanın ise 39'u tahtı ele geçirmek, 7'si statü ve 1'i de bağımsızlık iddiası ile gerçekleştirilmiştir. Hedeflerine ulaşmalarından dolayı başarılı olarak değerlendirebileceğimiz isyanlar; Muhammed Tapar'ın Horasan Selçuklu tahtını ele geçirdiği I. isyanı ile sırasıyla Melik Muhammed b. Mahmud, Melik Arslanşah ve Kızıl Arslan'ın Irak Selçuklu tahtını ele geçirdiği isyanlardır. Diğer bir deyişle 47 isyanın sadece 4'ünde asiler başarı elde etmişlerdir. Bununla birlikte Muhammed Tapar'ın elde ettiği bu başarıyı koruyamadığını da belirtmek gerekmektedir. Çünkü taht için mücadele ettiği Berkıyaruk ona karşılık vermiş ve bu iki kardeş arasında toplamda

beş savaş meydana gelmiştir. Sonuç olarak ise ilgili bölümde de değinildiği gibi iki kardeş arasında anlaşma yapılmış ve Selçuklu tarihinde bir ilk olarak mevcut topraklar üstündeki egemenlik bölünmüş ancak Berkyaruk'un kısa süre sonra ölmesiyle taht Muhammed Tapar'a kalmıştı. Melik Muhammed b. Mahmud ile Melik Arslanşah isyanlarının ise benzer ortamlarda ve şekillerde gerçekleştiği görülmektedir. Her iki isyanı da özellikle Irak Selçuklu merası organize etmiştir. Bu durumun sebebi ise tahtta bulunan Sultan Melikşah ile Sultan Süleymanşah'ın devlet işleriyle ilgilenmemesi ve gayr-ı ciddi tavırlar içerisinde bulunmasıydı. Bu nedenle ümera onların saltanata layık olmadığını düşünerek melikler ile işbirliği halinde isyan başlatmış ve saltanat bir kez daha el değiştirmişti. Diğer yandan yine ümera tarafından, tahtını kaybeden Melikşah zehirlenerek Süleymanşah ise boğdurularak taht üzerinde yeniden hak iddia etmeleri nlendi. Merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde ümeranın etkinliği son derece sınırlı iken taht kavgalarının yaşandığı veya tahtta muktedir sultanların bulunmadığı dönemlerde emirler siyasî hayattaki etkilerini arttırmışlardı. Kızıl Arslan'ın isyanı ise Irak Selçuklu hkimiyyetinin son döneminde meydana gelmiştir. Bu isyanı farklı kılan özelliklerden biri hedefinin bağımsızlık olmasıdır. İsyanın başarılı olmasında özellikle halife tarafından -kendi iktidarını elde etmek için- Kızıl Arslan'ın desteklenmesi kritik bir öneme sahiptir. Nitekim Sultan III. Tuğrul iktidarını korumak için giriştiği savaşta hem halifenin hem de Kızıl Arslan'ın kuvvetlerine karşı savaşmış, zafer kazanmış ancak Selçuklu hkimiyyetini devam ettirmekte başarılı olamamıştı. Kızıl Arslan'ın ldrlmesi III. Tuğrul'un bizzat onu hapseden emirler tarafından Selçuklu tahtına oturtulmasını sağladı.

Hedeflenenler elde edilemediğinden başarısız olarak değerlendirebileceğimiz 43 isyan hareketi bulunmaktadır. Bu 43 isyanın son bulma veya bastırılma şekilleri birbirlerinden oldukça farklıdır. Kategorize edildiğinde 17 affetme, 8 kaçma, 4 hapsedilme, 2 gözlerine mil çekme, 2 geri çekilme, 2 akim kalma, 2 boğdurma, 2 savaşta ölme, 2 anlaşma, 1 sürgün etme ve 1 de asinin isyanla ilgisi bulunmayan bir nedenden ötürü öldürülme durumunun gerçekleştiği söylenbilir. İsyalar sonunda 17 af kararının verilmesi Selçuklu sultanlarının aileye karşı iktidarlarını korumak için mücadele ettiklerini, ancak bunu yaparken hanedanın geri kalan üyelerinin ve özellikle asi şehzdenin yakınlarını ve kendisine bağlı kuvvetleri iktidara küstürmemek adına oldukça dikkatli davrandıklarını göstermektedir.

Görüldüğü üzere isyanı sonucunda sultanlar tarafından öldürülen İbrahim Yınal ve Kavurd olmak üzere sadece iki hanedan üyesi bulunmaktadır. İki hanedan mensubunun öldürülmelerinin nedenlerinden biri etraflarında özellikle Türkmenlerden oluşan oldukça kalabalık askerî kuvvet toplamış olmalarıdır. İlk dönemlerden itibaren göçebe Türkmenler ile yerleşik halk arasında gerginlikler yaşanmıştı. Unutulmamalıdır ki yerleşik halktan alınan vergiler Selçuklu hazinesinin temel gelir kaynaklarından biriydi. Ayrıca yeni dahil olunan coğrafyada bırakılmak istenen olumlu izlenimden dolayı da yerleşik halkı Selçuklu iktidarına ısındıracak politikaların takip edilmesi gerekli görülmüştü. Diğer yandan Türkmenlerin sahip olduğu askerî güç sultanları onlara karşı dengeleyici kuvvet arayışına sevk etmişti. Bu nedenle Tuğrul Bey'den itibaren merkezîyetçi politikalar izlenmiş, bu durumla uzlaşamayan Türkmenler ise çareyi asi hanedan üyelerini desteklemekte bulmuştu. Türkmenlerden aldığı destekle yola çıkan İbrahim Yınal'ın ve Kavurd'un sahip oldukları liderlik vasıfları onları iktidar için oldukça tehlikeli rakipler haline getirmiş, nitekim isyanları neticesinde öldürülmeleri uygun görülmüştü. Merkezîyetçi politikalarla uzlaşamayan Türkmenler ise süreç içerisinde askerî ve idarî kadrolardan tasfiye edilmişlerdi. Başarısızlıkla sonuçlanan 39 isyan hareketinden yalnız 2 tanesinde ölüm cezasının uygulanması bu cezanın yaygın bir gelenek olmadığını göstermektedir. Nitekim ilk dönemlerde uygulanan ölüm cezasına daha sonra başvurulmadığı görülmektedir. Ölüm cezalarının boğdurulma şeklinde olması eski Türk geleneklerine bağlılığın devam ettiğini göstermektedir. Tıpkı eski Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da hanedan azaları idam edilirken kanları akıltılmamıştı.

Diğer yandan farklı bir cezalandırma yöntemi ise asiye sürgüne göndermedir. Resul Tegin ilk isyanında Tuğrul Bey tarafından bağışlanmış ancak ikinci defa isyan ettiğinde tahtta bulunan Alp Arslan tarafından siyasetteki etkinliğini kırmak ve kendi otoritesini sağlam bir şekilde tesis etmek amacıyla uç bölgelerden biri olan Diyarbekir'e sürgün edilmişti.

Öldürme dışında en ağır cezalandırma şekillerinden biri ise gözlerine mil çekme olarak uygulanmıştır. Bu cezadan maksat muhtemelen asilerin cezalandırılması gerektiği buna karşın onları destekleyen hanedan üyesi veya askerlerin ise sisteme küsmesini engelleme isteğidir. Gözlere mil çekme Horasan Selçuklularında başvurulan bir cezalandırma yöntemi iken, Irak Selçukluları ise bunun yerine hapis cezasını uygun görmüşlerdir. Bunlar dışında kaçan meliklerin daha sonra affedildikleri de göz önüne

alındığında şehzâdelerin başlattığı isyanlardan 21 tanesinin affedilme ile neticelendiği görülmektedir.

Horasan ve Irak Selçuklularının hâkimiyetini kabul ettikten sonra tâbi hanedanlar tarafından toplamda 24 isyan hareketi başlatılmıştır. Selçuklular Yakın Doğu'ya geldikten sonra buradaki yerel hanedanları ortadan kaldırarak kendi hâkimiyetlerini tesis etme yoluna gitmemişlerdi. Aksine yeni geldikleri coğrafyaya yabancı olduklarını ve halkın adetlerini bilmediklerini dile getirmiş ve bunun bilinciyle eski otoriteler ile diyaloga geçerek onlardan faydalanma yolunu seçmişlerdi. Ancak söz konusu otoriteler başka bir deyişle coğrafyanın eski hâkimleri bu durumu benimsemek istememiş ve fırsat buldukça bağımsızlıklarını geri alarak kendi iktidarlarının tesisi için faaliyette bulunmuşlardır. Bu bağlamda başlatılan 24 isyan hareketinden başarılı olarak niteleyebileceğimiz 3 hareket bulunmaktadır.

Bunların ilki Gürcü Kralı David (II) tarafından başlatılan 1123 tarihli isyan; ikincisi Hârizmşah İl Arslan'ın 1167 yılında Nişabur'u alarak kendi adına hutbe okutmasıyla sonuçlanan isyan; üçüncüsü ise Hârizmşah Tekiş tarafından başlatılan ve sonunda Sultan Tuğrul (III)'un ölümüyle ve Selçuklu hâkimiyetinin tamamen son bulmasıyla sonuçlanan isyanlardır. Dikkat çekici bir nokta her üç isyanında oldukça geç dönemlerde meydana gelmiş ve başarıya ulaşmış olmalarıdır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Gürcüler tarafından başlatılan isyan hareketi bu tarihte çarpışmaların kazanılması ve birçok bölgenin Kral David (II) tarafından ele geçirilmesiyle başarılı olarak değerlendirilmişse de daha sonra bu bölgelerde Selçuklu hâkimiyeti yeniden tesis edilmiş ve Gürcüler eskiden olduğu gibi vergi ödemeye devam etmişlerdir. İl Arslan'ın Nişabur'u ele geçirdiği isyan sırasında ise Sultan Sencer'in hayatta olmaması İldeniz'in ise Irak'a dönmek zorunda kalması isyanın bastırılmamasına neden olmuş gibi görünmektedir. Hârizmşah Tekiş isyanının başarılı olmasındaki en büyük etken ise Sultan Tuğrul (III)'un çok kısa bir süre önce Kızıl Arslan ile yıpratıcı bir mücadele içinde bulunması ve hatta tahtını dahi kaybetmiş olmasıdır. Art arda hem halife, hem ümera hem de Hârizmşahlar gibi güçlü bir hanedan ile mücadele eden sultan sonunda bir savaş meydanında başı vurularak öldürülmüştür. Öldürülme şekli ise daha önce de ifade edildiği üzere Türk geleneklerine tamamen aykırıdır.

Başarılı sayabileceğimiz bu 3 hareket dışındaki isyanların sonuçlarını ise 14 affedilme, 3 öldürme, 2 hükümdar değiştirme, 2 hanedanın ortadan kaldırılması şeklinde kategorize edebiliriz. Affedilen hanedanlar genellikle isyandan önceki konumlarına

döndürülmüşlerdi. Hükümdarın değiştirildiği iki olay da Karahanlıların isyanları sonunda gerçekleşmişti. Selçuklu merkezinden oldukça uzakta bulunan ve kontrol edilmesi oldukça güç olan bu hanedanın devamlılığı Selçuklu sultanları tarafından faydalı olarak değerlendirilmiş olmalıdır. Nitekim hem Melikşah hem de Sencer hanedanı ortadan kaldırmak yerine Karahanlı hanedanı içindeki rekabetten faydalanmayı tercih etmişlerdi.

Öldürülen ilk tâbi Şebânkâre hâkimi Fazlûye'dir. Fazlûye, Kavurd ile de temasa geçerek sultana karşı ittifak girişiminde bulunmuştu. Sultan Alp Arslan, ağabeyi ile savaşırken Fazlûye'nin de bu durumundan yararlanmaya çalışması sultanı incitmiş olmalıdır. Ölüm cezası verilen diğer 2 tâbinin Mezyedî emiri olması onların hem halife hem de Selçuklu otoritesini tanımayacak derecede güçlenmesinin sonucudur. Bununla birlikte hem Muhammed Tapar'ın Sadaka'nın öldürülmesinden sonra onun eşinden ağlayarak özür dilemesi hem de Sultan Mahmud ve Sultan Mesud döneminlerinde Irak Selçuklularının otoritesini oldukça sarsan Dübeys'in defalarca affedilmiş olmaları Selçukluların çok zorunlu haller dışında bu cezaya başvurmak istemediklerini göstermektedir.

Hanedanın hâkimiyetine son verilerek ortadan kaldırıldığı 2 vaka bulunmaktadır. Bunlardan ilki Büveyhîler'in 1055 yılında ortadan kaldırılmasıdır. Yakındou coğrafyasının yerel hanedanlarından olan Büveyhîler ile Tuğrul Bey döneminde başlayan ilişkiler yine bu dönemde nihayete ermişti. Hilafet merkezi olan Bağdat'ı ele geçirerek halifeyi esir almaları Tuğrul Bey'i hanedana son vermeye iten neden olmuştu. Bu olaydan sonra Halife, Tuğrul Bey tarafından Bağdat'a getirilerek hilafet sarayına yerleştirilmiş ve kendisine geçinmesi için tıpkı Büveyhîlerin yaptığı gibi tahsisat bağlanmıştı. Halifenin görev alanı sarayı ile sınırlıydı. Buna karşın Bağdat ve civar bölgelerin hâkimiyeti tamamen Tuğrul Bey'de idi. Bu durum Tuğrul Bey'in ve Selçukluların İslâm dünyasınca tanınmasına ve hâkimiyetlerinin kabulünde son derece büyük önem arz etmekteydi. Huttelân emirinin iktidarına 1064 yılında son verilmesini ise Alp Arslan'ın saltanatından ilk yılından itibaren merkezi otoritesini sağlamaya yönelik bir adım olarak nitelendirebiliriz.

Selçuklu hâkimiyetinin ilk dönemlerinde çıkan isyanlar otoriter sultanlar tarafından bizzat bastırılmıştı. Sultanlar hem bu isyanları bastırırken hem de diğer idarî ve askerî konularda ümerayı emirleri doğrultusunda istedikleri şekilde yönlendirebilmişlerdi. Diğer taraftan halifelerin alması gereken rol de aynı şekilde

sultanlar tarafından belirlenmişti. Bu nedenle hem ümera hem de halifenin siyasî hayattaki etkisi devleti zaafa uğratabilecek boyutlara ulaşamamıştı. Ancak Selçuklu hâkimiyetinin sonuna yaklaşılrken bu durum değişmeye başladı. Gücünü arttıran ümera melikleri isyana teşvik etmeye ve çıkan savaşlarda kazanan tarafın veya sultanın kim olacağını belirleyen bir konuma ulaşmaya başladı. Emirlerin otoritelerini arttırmalarına paralel olarak sultanların merkezî hâkimiyeti ise zayıfladı. Diğer yandan uzun süren savaşların finansmanı da problem olmaktaydı. Savaşlar nedeniyle vergi gelirlerinin azalması ordunun kontrol edilmesini güçleştiren nedenlerden biriydi.

Selçuklu hâkimiyetinin tesisinden çöküşüne kadar geçen zaman diliminde hem şehzâdelerin hem de tâbi hanedan üyelerinin sıklıkla isyana başvurduğu görülmektedir. Buna karşın iktidar sahibi olan sultanlar da isyan hareketlerini bastırmak için yoğun bir çaba göstermek zorunda kalmışlardır. Karşılıklı olarak verilen bu mücadeleler, nihayetinde Selçuklu hâkimiyetinin zayıflamasına ve sonunda inkırızına sebep olmuştu.

HOSARAN SELÇUKLULARINDA ŞEHZÂDE İSYANLARI			
İSYAN EDEN ŞEHZÂDE	İSYAN TARİHİ	İSYAN NEDENİ	SONUÇ
İbrahim Yınal	1049-1050	Statü Talebi*	Affedildi
İbrahim Yınal	1058	Statü Talebi	Affedildi
İbrahim Yınal	1059	Taht	Boğduruldu
Resul Tegin	1057	Statü Talebi	Affedildi
Kutalmış	1061	Taht	**
Resul Tegin	1064	Statü Talebi	Sürgün edildi
Kutalmış	1064	Taht	Savaşta öldü
Musa Yabgu	1063	Taht	Affedildi
Kavurd	1064	Taht	Affedildi
Kavurd	1067	Taht	Affedildi
Kavurd	1069	Taht	Affedildi
Kavurd	1073	Taht	Boğduruldu
Tekiş	1081	Taht	Affedildi
Tekiş	1085	Taht	Gözlerine mil çekildi
İsmail b. Yakuti	1093	Taht	Affedildi
Tutuş	1095	Taht	Savaşta öldürüldü
Muhammed b. Süleyman	1096-1097	Taht	Gözlerine mil çekildi
Arslan Argun	1095	Taht	
Muhammed Tapar	1099	Taht	Başarılı
Muhammed Tapar	1100	Taht	Affedildi
Muhammed Tapar	1101	Taht	Barış antlaşması yapıldı
Muhammed Tapar	1102	Taht	Affedildi
Muhammed Tapar	1104	Taht	Barış antlaşması yapıldı
Mengü Bars	1105	Statü Talebi	Affedildi
HORASAN SELÇUKLULARINDA TÂBİ HANEDAN ÜYELERİNİN İSYANLARI			
İSYAN EDENLER	İSYAN TARİHİ	İSYAN NEDENİ	SONUÇ
Büveyhiler	1055	Bağımsızlık	Hanedana son verildi
Mervaniler	1057	Bağımsızlık	Affedildi
Annaziler	1055	Bağımsızlık	Affedildi
Ukâyliler	1058	Bağımsızlık	Affedildi
Huttelân Emiri	1064	Bağımsızlık	Hanedana son verildi
Gürcü Bagrat (IV)	1068	Bağımsızlık	Affedildi
Şebânkâre Hâkimi Fazlûye	1069	Bağımsızlık	Öldürüldü
Gürcü Giorgi (II)	1078-1079	Bağımsızlık	Affedildi
D.Karahanlı Hasan b. Süleyman	1092	Bağımsızlık	Hükümdar değiştirildi
Bavendiler	[1107]	Bağımsızlık	Affedildi
Gürcü David (II)	1110	Bağımsızlık	Affedildi
Mezyediler (S. Sadaka)	1108	Bağımsızlık	Öldürüldü
B. Karahanlı Arslan Han	1130	Bağımsızlık	Hükümdar değiştirildi
Behramşah	1117	Bağımsızlık	Affedildi
Hârizmşah Atsız	1138	Bağımsızlık	Affedildi
Hârizmşah Atsız	1142	Bağımsızlık	Affedildi
Hârizmşah Atsız	1147	Bağımsızlık	Affedildi
Alaeddin Hüseyin (Gur)	1152	Bağımsızlık	Affedildi

*Hanedan üyelerinin daha geniş bölgeleri yönetmek veya daha iyi ekonomik şartlara sahip olmak için başlattıkları isyanlar statü talebi olarak değerlendirilmiştir.** Bu isyanların sonucu kesin olarak belirlenmemiştir. Barış görüşmeleri devam eden, savaşın sonucu akim kalan veya isyanı devam ederken asinin başka bir nedenle öldü(rüldü)ğü isyanlardır.

IRAK SELÇUKLULARINDA ŞEHZÂDE İSYANLARI			
İSYAN EDEN ŞEHZÂDE	İSYAN TARİHİ	İSYAN NEDENİ	SONUÇ
Melik Mesud	1120	Taht	Affedildi
Melik Tuğrul	1122	Taht	_____
Melik Tuğrul	1125	Taht	Affedildi
Melik Mesud	1131	Taht	Affedildi
Melik Selçukşah	1131	Statü	Kaçtı
Melik Davud	1132	Taht	Kaçtı
Melik Davud	1134	Statü	Geri çekildi
Melik Mesud	1134	Taht	Kaçtı
Melik Davud	1136	Taht	Kaçtı
Melik Selçukşah	1138	Taht	Affedildi
Melik Davud	1139	Taht	Geri çekildi
Melik Selçukşah	1139	Taht	Hapsedildi
Muhammed b. Mahmud	1146	Taht	Veliaht ilan edildi/Kaçtı
Melikşah b. Mahmud	1146	Taht	Kaçtı
Melik Süleymanşah	1146	Taht	Hapsedildi
Muhammed b. Mahmud	1153	Taht	Başarılı
Melik Süleymanşah	1153	Taht	Kaçtı
Melik Süleymanşah	1156	Taht	Hapsedildi
Melik Arslanşah	1160	Taht	Başarılı
Melik Muhammed	1161	Taht	Kaçtı
Melik Mahmud	1165	Taht	Affedildi
Melik Muhammed	1177	Taht	Hapsedildi
Kızıl Arslan	1190	Bağımsızlık	Başarılı
IRAK SELÇUKLULARINDA TÂBİ HANEDAN ÜYELERİNİN İSYANLARI			
İSYAN EDENLER	İSYAN TARİHİ	İSYAN NEDENİ	SONUÇ
Mezyedîler	1120-1135	Bağımsızlık	Öldürüldü
Gürcü David(II)	1123	Bağımsızlık	Başarılı
Gürcü Giorgi (III)	1163	Bağımsızlık	Affedildi
Gürcü Giorgi (III)	1175	Bağımsızlık	Affedildi
İl Arslan	1166-1167	Bağımsızlık	Başarılı
Hârizmşah Tekiş	1194	Bağımsızlık	Başarılı

SONUÇ

Horasan ve Irak Selçukluları döneminde görülen isyanların nedenleri ve isyanlar sonunda hedeflenenler; kişilerin isyan etikleri dönem, var olan güç ve kabiliyetleri, tahttaki sultanın karizması ve ülkenin siyasi konjonktürüne göre değişiklik göstermektedir. Ancak genel hatlarıyla baktığımızda tâbi hanedan üyelerinin daha çok bağımsızlığı; hanedan üyelerinin ise Selçuklu tahtını hedeflediklerini görmekteyiz. Bununla birlikte örneğin Annâzîler gibi küçük yerel hanedanlar bağımsızlıktan çok toprak talep ederek yetki alanlarını bir miktar olsun genişletmeyi hedeflemişlerdir. Aynı şekilde Resul Tegin veya Mengü Bars gibi hanedan üyeleri de mevcut durumda idare ettikleri alanların arttırılması ve dolayısıyla statülerinin yükselmesi amacıyla isyan hareketinde bulunmuşlardır. Nadir de olsa İbrahim Yınal gibi ilk olarak statü talebiyle isyan eden ama devam eden süreçte Selçuklu tahtını ele geçirmek şeklinde hedefi değişen hanedan azası da olabilmektedir.

İsyan hareketlerinin başlamasında ve yayılmasında etkisi olan halife, atabeg ve emîrlerin de rolüne değinmek gerekmektedir. Abbasi halifesi bir türlü kabullenmek istemediği Selçuklu otoritesinin ilgası ve kendi otoritesinin tesisi için asileri desteklemiştir. Bu desteği bazen onlar adına hutbe okutmaktan ibaretken bazen de onlarla birlikte meşru sultana karşı savaflara dâhil olması şeklindedir. Öte yandan atabegler de destekledikleri melikin sultan olmasıyla durumunda kendi yetki ve statüleri artacağı için sultanlara karşı melikleri yanlarına alarak isyan etmişlerdir. Hatta İldeniz örneğinde görüldüğü üzere Selçuklu hanedanı ile akrabalık bağı kurarak kendilerinin ve sonrasında da çocuklarının atabegliğini garanti altına almayı hedeflemişlerdir. Emrinde ordu bulunan ve Selçuklu devletinin büyümesi aşamasında oldukça yararı bulunan emîrler de isyan hareketlerine dâhil olmuşlardır. Emîrlerin tahttaki sultana karşı kendilerini güvende hissetmemeleri, emîrler arasındaki rekabet ve nihayetinde nüfuzlarını arttırmak hedefiyle melikleri destekleyerek isyanlarda aktif bir rol oynamışlardır.

Hükümdarların asileri cezalandırma usullerine bakıldığında genellikle hanedan üyelerine karşı tâbi hanedanlara oranla daha sert bir tutum sergilendiğini görmekteyiz. Bunun nedeni Kut'a bağlı olarak hanedan azasının çıkardığı isyanların daha tehlikeli boyutlara ulaşabilme ihtimalidir. Hanedan azasının isyanlar sonunda katli gerektiğinde genel olarak eski Türk ananelerine uyularak boğdurulması uygun görülmüştür. Bazen

ise gözlerine mil çekmek ve özellikle Irak Selçuklularında daha yoğun bir şekilde görüldüğü üzere hapis cezasıyla iktifa edilebilmiştir. Hanedanın aynı suçu işleyen azalarına farklı cezalar uygun görülmesinde ise irsiyet bağı ve yarattıkları tehlikenin boyutları göz önüne alınmıştır. Asinin yanında yer alan aile bireyleri ve diğer destekçileri ise iktidara küstürülmemesi için genellikle affedilmiş ancak onların da tehlike oluşturabileceği düşüncesiyle yerlerinde bırakılmışlardır. İranî geleneğin etkisi hanedan azalarının sert şekilde cezalandırılmasında etkili olmuştur.

Tâbi hanedan üyelerinin cezalandırılmasında asinin katline ender olarak rastlanmaktadır. Bunun nedeni muhtemelen Selçukluların geldikleri coğrafyanın halkı nezdinde kabul görme gerekliliği duymalarıdır. Yerel idarecileri hâkimiyet altına aldıktan sonra isyan ettiklerinde öldürmek yerine itaatlerini tekrar sağlamak yolunu tercih etmişlerdir. Sultanlar bazen bu idareciler ile akrabalık bağı kurarak bazen de idare ettikleri alanlara yenilerini ekleyerek sadakatlerini temin etmeye çalışmışlardır. Ancak Sadaka ve Dübeys gibi kendisini sultanlarla kıyaslayacak kadar güçlenen kişiler ile Büveyhîler gibi sürekli problem çıkaran hanedanlar ise kaçınılmaz olarak ortadan kaldırılmışlardır.

İsyanlar bastırılması esnasında devletin uğradığı maddi kayıpların yanı sıra özellikle Irak Selçuklularında çok sayıda devlet adamının da öldürülmesi kaht-ı ricale neden olmuştur. Bu kimseler arasında vezirler, atabegler ve emîrler gibi devlet yönetiminin üst kademelerindeki kişiler bulunduğundan bu durum devletin idare mekanizmasında kan kaybıyla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla devletin yıkılma süreci hızlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, “*Büyük Selçuklu Devleti İle Abbasi Halifeliği Münasebetleri*”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1996.

Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Akgün, Taner, *Hukuk İle İlgili Terimler Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

Alpdündar, Remzi, *Yeni Hukuk Sözlüğü*, Arpaz Matbaacılık, İstanbul 1977.

Alptekin, Coşkun, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985.

-----, “Atabeg”, *DİA*, IV.

-----, “Ata”, *DİA*, IV.

-----, “Begteginliler”, *DİA*, V.

-----, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı III, Ankara 1971.

Arık, Feda Şamil, *Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I, Suçlar ve Cezalar*, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2181/>.

Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

-----, “Eski Türklerin Hususî Hukuku”, *Türkler*, III.

Arslan, Mahmut, *Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.

Artuk, İbrahim, “*Sikke*”, *İA*, X.

Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev., Mürsel Öztürk, 3 cilt birleştirilmiş 2. baskı, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1999.

Ayan, Ergin, “Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyâsî Evlilikleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 173, 2008.

-----, “Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, http://www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis_dergiler/2008_1/2008_1_13.pdf (18.11.2019).

Aydın Mehmet Akif, İmâmet”, *DİA*, XXII.

Baktır, Mustafa, “Hutbe”, *DİA*, XVIII.

Barthold, W., “Arslan Argun”, *İA*, I.

-----, *Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayn., İstanbul, ty.

Başer, Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre’den Sevgi Toplumuna*, Seyran Kitap, İstanbul 1995.

Bayındır, Abdullah, “Selçuklularda Vuku Bulan Taht Kavgaları Üzerine Bir Değerlendirme (Melikşah Dönemi Taht Kavgaları 1072-1092)”, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/630873>, (22.08.2019).

Bezer, Gülay Öğün, “Selçuklular Döneminde Devlet”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet, Bildiriler*, İstanbul 2018.

-----, *Begteginliler Erbil’de Bir Türk Beyliği (526-630/1132-1233)*, Türgev Yayınları, İstanbul 2000.

-----, “Tuğtegin”, *DİA*, XVI.

-----, “Tuğteginliler”, *DİA*, XVI.

-----, “Ukayliler”, *DİA*, XLII.

-----, “Zengî”, *DİA*, XLIV.

-----, “Zengî, İmâdüddin”, *DİA*, XLIV.

-----, “İldeniz, Şemseddin”, *DİA*, XXII.

-----, “İldenizliler”, *DİA*, XXII.

-----, “Terken”, *DİA*, XL.

-----, “Terken Hatun”, *DİA*, XL.

Bıyıklı, Murat, *Hz. Ali’nin Devlet İdaresi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011.

Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi, Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar, Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları., İstanbul 2005.

Bozkurt, Nebi, “Davul”, *DİA*, IX.

Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK, Ankara 2002.

Bundarî, Kıvamüddin Feth b. Ali, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 2016.

Camuzcuoğlu, Dürdane, *XIV. Yüzyıl Ortalarına Kadar Türkler’de Kadının Durumu*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1991.

Can, Sevim, *Terken Hatun'dan Valide Sultan'a Selçuklular Döneminde Kadın (1040-1308)*, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2008.

-----, “Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması”, (Ed. Altan Çetin), *Ortaçağda Kadın*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2011.

Çağatay, Neşet, *İslâm Tarihi*, TTK, Ankara 1993.

Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, c. 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Çevik, Adnan, *Sultan Muhammed Sultan Süleymanşah Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi(548-572/1153-1176)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Davutoğlu, Ahmet, “Devlet”, *DİA*, IX.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

Dûrî, Abdülazîz, “Emîr”, *DİA*.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr (İbnü'l-Azîmî), *Azîmî Tarihî, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/1039-1143/1144)*, Ali Sevim, TTK, Ankara 2006.

Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. IV, çev. M. Faruk Görtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul ty.

Ebü'l Ulâ Mardin, “Harâç”, *İA*, 5/1.

Eraslan, Fatma, “*Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Abbasi İlişkileri*” ,On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2018.

Erkoç, Ufuk, *Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Erkul, Ali, “Eski Türklerde Aile”, *Türkler*, III.

Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2007.

-----, *Oğuz Kağan Destanı (Tercüme Metin, Sözlük)*, Hülbe Yayınları, İstanbul 1988.

Farmer, H. G., “Tabl-hâne”, *İA*, XI.

Fığlalı, Ethem Ruhi, “Cemel Vak'ası”, *DİA*, VII.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981.

Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK, Ankara 2013.

- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Kitap Sevenler Kurumu Yayımı, İstanbul, ty.
- , *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
- , *Türk Töresi*, Akın Yayınları, İstanbul 1972.
- , *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1991.
- Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2010.
- Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945.
- Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, yayn. haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003.
- Gündüz, Ahmet, "Tarihî Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi",
<http://www.antalyakadinmuzesi.org/dosyalar/dosyalar/TAR%C4%B0H%C4%B0%20S%C3%9CRES%C3%87%20%C4%B0%C3%87ER%C4%B0S%C4%B0NDE%20T%C3%9CRK%20TOPLUMUNDA%20KADININ%20YER%C4%B0%20VE%20%C3%96NEM%C4%B0.pdf> (13.11.2019).
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2018.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdâresi*, çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.
- Hartmann, Angelika, "Muktedî Biemrillâh", *DİA*, XXXI
- Huncan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı, Karahanlılar (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Hüseyinî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, neşr. Muhammed İkbâl, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1943.
- Hüseyinî, Muhammed Bakır, "Atabeylere Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlilî Bir İnceleme", çev. Reşat Genç, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı III, Ankara, 1971.
- İnalcık, Halil, "Osmanlılarda saltanat Verâseti Usûlü Ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *AÜSBFD*, XIV (1959).
- İnan, Abdülkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi", *THİTM*, c.I, 1931.
- İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't taleb fî tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, çev. not ve açıklamalar Ali Sevim, TTK, Ankara 1982.

İbnü'l Ezrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*, (Artuklular Kısmı), çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992.

-----, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1975.

İbn Haldun, *Mukaddime I*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.

İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları İstanbul 1987.

İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, C.7, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yay. İstanbul 1994.

Kaçın, Bülent, *Selçuklu Hatunları (Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

-----, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

-----, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

-----, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Ankara 1973.

-----, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953.

-----, "Melikşah", *İA*, VII

-----, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul 1958.

-----, *Harezmsahlar Tarihi*, TTK, Ankara 1984.

-----, "Selçuklular", *İA*, X.

-----, "Kavurd", *İA*, VI.

Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 2013.

Kayacan, Himmet, "Sultan I. Alâeddin Keykubâd Döneminde Devlet Sembolleri ve Gelenekleri", Gazi Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı –Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı-, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

-----, *Sultan Mesud Devri Irak Selçukluları Tarihi (529-547/1134-1152)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

Kaymak, Suat, “*Abbasi Halifesi El-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

Kesik, Muharrem, “Kutalmış’ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri”, academia.edu/31515803/Kutalmışın_Büyük_Selçuklu_Tahtını_Ele_Geçirme_Gayretleri (27.08.2019).

Kitapçı, Zekeriya, *Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1994.

Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri-1*, Damla Neşriyat, İstanbul 1990.

Köprülü, M. Fuad, “*Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti*”, *THTD*, C.I, Ankara 1944.

-----, *Türkiye Tarihi -Anadolu İstilâsına Kadar Türkler-*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

Köprülü, Orhan F., “Bey”, *DİA*, VI.

Kösoğlu, Nevzat, *Eski Türkler’de-İslam’da ve Osmanlı’da Devlet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 2017 ve 1993.

-----, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayn., İstanbul 1976.

-----, “Tuğrul Bey”, *İA*, 12/2.

-----, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, TTK, Ankara 2011.

-----, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İkinci İmparatorluk Devri*, TTK, Ankara 2011.

-----, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 2011.

-----, Mehmet Altay Köymen, “Tğrul II”, *İA*, XII/II.

Kucur, Sadi S., “İktâ”, *DİA*, XXII.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Kurt, Abdurrahman, “Tarihi Süreçte Türk Kadınları”, *Türkler*, V.

Kuşçu, Ayşe Dudu, “Selçuklu DevletYönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/230992> (10.10.2019).

“Kutadgu Bilig”, *DİA*, XXII.

Küçükbekir, Esin, *Sultan Tuğrul Bey Dönemi Tâbi Devletler*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2016.

Lambton, Ann K. S., “Atabetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Önemi”, çev. N. Kaymaz, *Bellekten*, sayı 147, Ankara 1973.

Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi*(Hz. Muhammed’den 19. Yüzyıla), c.I, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Lâszlô, Frenc, “Kağan ve Ailesi”, *THTD*, c.I,1944.

Lowick, N. M., “Fars’daki Selçuklu Hâkimi Resûltegin’in Bir Altın Sikkesi”, çev. Erdoğan Merçil, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29, İstanbul 1975.

Maverdî, İmam Ebu’l Hasan, *El-Ahkâmu’s-Sultaniyye İslâm’da Hilafet ve Devlet Hukuku*, çev. Dr. Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul 1976.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

-----, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.

-----, *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara 1989.

-----, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1975.

-----, *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, -Makaleler-, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

-----, “Ali”, *DİA*, II.

-----, “Büveyhîler”, *DİA*, VI.

-----, “Salgurlular”, *DİA*, XXXVI.

-----, *Büyük Selçuklu Devleti –Siyasi Tarih-*, Nobel Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 2008.

-----, “Gulâm”, *DİA*, XIV.

-----, “İslâm’dan Sonra Türklerde Kadın”, *Tercüman Gazetesi Kadın Ansiklopedisi*, 1984.

Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi, I*, çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara 1971.

Minhâc-i Sirâc el- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî -Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârizmşâhlar-*, çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015.

Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd, *Gazneliler Ravzatu’s- Safâ (Mülûk-i Gazneviyye)*,Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yayınlayan Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Nemeth, Gyula, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Başstav, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Niyazi, Mehmed, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993.

Nizamülmülk, Ebû Ali Kıvâmüddin Hasan bin Ali bin İshak, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul 2015.

Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.

-----, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

-----, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayınları, Ankara, 1979.

-----, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

-----, *Türk Mitolojisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

Öner, Zafer, “*Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı*”, *Türkler*, c.V, Ankara 2002.

Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi-I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, 2. Baskı, İstanbul 2014.

-----, “Tekiş b. Alp Arslan”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 36, İstanbul 2000.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, “ısyân”, C.2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, ty.

Özaydın, Abdülkerim, “Kaim-Biemrillâh”, *DİA*, XXIV.

-----, “Nevbet”, *DİA*, XXXIII.

-----, “Râşid-Billâh”, *DİA*, XXXIV.

-----, *Sultan Berkjaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2001.

-----, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.

-----, “Annâziler”, *DİA*, III.

-----, “Muhammed Tapar”, *DİA*, XXX.

Özcan, Abdülkadir, “Hatun”, *DİA*, XVI.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Ülüş”, *DİA*, XLII.

-----*Selçuklular -Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)-I*, İsam Yayınları, İstanbul 2013.

-----,*Turco-İranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

-----, *Sultan Sencer ve Kara-hitâyler-Katavân Savaşı (536/1141)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

-----, “Müstersid-Billâh”, *DİA*, XXXII.

Öz, Mustafa -Avni İlhan, “İmâmet”, *DİA*, XXII.

Öztürk, Ali, *Ötüken Türk Kitabeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1996.

Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayn., İstanbul 2019.

Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler –Devlet ve Saray Teşkilatı-*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

Peker, Raziye, “Türk Devlet Geleneğinde Kadının Konumu”, *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, 1 (2), s.159, 160 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/400170> (10.10.2019).

Piyadeoğlu, Cihan, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2008.

-----, *Sultan Alparslan Fethin Babası*, Kronik Kitap, 9. Baskı, İstanbul 2019.

-----, *Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

-----, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iuturkiyat/article/view/1023021059/pdf_20 (22.08.2019).

-----, “Sultan Sencer’in Kürdistan Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme”, <http://usad.selcuk.edu.tr/usad/article/view/98/71> (18.11.2019).

-----, “Horasan’ın Doğu Bölgesi: Kubbetü’l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/102123> (18.11.2019).

Pritsak, Omelyan, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971.

Reşîdü’-d-Dîn Fazlullah, *Cami’ü’t-Tevârih, Selçuklu Devleti*, çev. Erhan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi*, Pasifi’ten Akdeniz’e 2000 Yıl, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.

Sami, Şemseddin, *Orhun Abideleri*, Yay. Haz. Gıyasettin Aytas, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.

Sekman, Zeynep Hilal, *Horasan-Irak Selçuklularının Çöküşünde İdârî Etkenler*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Sertkaya, Pınar, *Türk Tarihinde Terkenler*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.

Sevim, Ali - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçuklularının Tarihi*, TTK, Ankara 1983.

Seyyar, Ali, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri*, Değişim Yayınları, İstanbul 2000.

Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi Târîhi'l-âyân'da Selçuklular*, Seçme Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri -Boy Teşkilâtı- Destanları*, Ana Yayınları, İlâvelerle 3. Baskı, İstanbul 1980.

-----, "Tuğrul II", *DİA*, XLI.

-----, Faruk Sümer, "Pehlivan", *İA*, IX.

-----, "Kızıl Arslan", XI.

Şafak, Ali, "Bağy", *DİA*, IX.

Şerece-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü), Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg Yayınları, Ankara 1996.

Taneri, Aydın, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı*, AÜDTCF, Ankara 1978.

-----, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

Tarım Ertuğ, Zeynep, "Tablhâne", *DİA*, XXXIX.

Târîh-i Âl-i Selçuk, Anonim *Selçuk-nâme*, çev. ve notlar Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

Taşagül, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014

Taşkıran, Hasan, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

Tekin, Melek, "İslamıktan Önce Türk Kadını", *Tercüman Gazetesi Kadın Ansiklopedisi*, 1984.

Tekin, Oğuz, "Sikke", *DİA*, XXXVII.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara 1988.

Temir, Selver, “*Abbasi Halifeleri İle Selçuklu Sultanları Arasındaki İlişkiler*”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2010.

Terzi, Mustafa Zeki, “Gulâm”, *DİA*, XIV.

Togan, A. Zeki Velidi, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1972.

Topaloğlu, Bekir. “Mâsiyet”, *DİA*, XXVIII.

Toparlı, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Erzurum 1993.

Tufantoz, Abürrahim, “Mervânîler”, *DİA*, XXIX.

Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi*, Boğaziçi yayımları, İstanbul 2000.

-----, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

-----, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1969.

-----, “Terken Ünvanı”, *THTD*, I, Ankara 1944.

Türkçe Sözlük, “isyan”, Türk Dil Kurumu Yayınları, C.1, 9. baskı, Ankara 1998

Uludağ, Süleyman, “Halife”, *DİA*, XV.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant Andreasyan, TTK, Ankara 2000.

Weber, Max, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın, Haz. M.Atilla Arıcıoğlu-H. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara 2006.

Wensinck, A.J., “Hutbe”, *İA*, VI.

Yazar, Nurullah, “*Selçuklu Devleti’nde İsyanlar*”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

-----, *Büyük Selçuklu Devleti’nde İktidar Mücadedeleri*, Otto Yayn., Ankara, 2017

Yeni Tarama Sözlüğü, TDK, düzenleyen Cem Dilçin, t.y.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, I.

Yiğit, İsmail, “Sıffin Savaşı”, *DİA*, XXXVII.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul 2006.

Zâhiru’d-Dîn Nîşâbüürî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.